

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ
ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ ЈАВНО ПРАВО

**ПРАВО НА ОДГОВАРАЈУЋУ
ЖИВОТНУ СРЕДИНУ КАО
ОСНОВНО ЉУДСКО ПРАВО**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: Проф. др Родољуб Етински Кандидат: Маријана Младенов

Нови Сад, 2017. године

**УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ**

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Marijana Mladenov (rođ. Alavuk)
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	dr Rodoljub Etinski, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu
Naslov rada: NR	Pravo na odgovarajuću životnu sredinu kao osnovno ljudsko pravo
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina
Godina: GO	2017.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Pravni fakultet u Novom Sadu, Trg Dositeja Obradovića 1, Novi Sad

Fizički opis rada: FO	12 poglavlja, 275 strana, 484 referenci, slika, grafikona i priloga nema
Naučna oblast: NO	Međunarodnopravna
Naučna disciplina: ND	Međunarodno javno pravo
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Ijudska prava, zaštita životne sredine, izvori međunarodnog prava
UDK	
Čuva se: ČU	Biblioteka Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Trg Dositeja Obradovića 1, Novi Sad
Važna napomena: VN	Nema
Izvod: IZ	Predmet istraživanja doktorske disertacije je razmatranje prava na odgovarajuću životnu sredinu kao osnovnog ljudskog prava na univerzalnom, regionalnim i nacionalnim nivoima.
Datum prihvatanja teme od strane Senata: DP	20. novembar 2014. godine
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	predsednik: dr Milenko Kreća, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu (u penziji) član: dr Rodoljub Etinski, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu član: dr Sanja Đajić, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu

University of Novi Sad
Faculty of Law
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral thesis
Author: AU	Marijana Mladenov
Mentor: MN	Rodoljub Etinski, Ph. D., Full Professor at the Faculty of Law of the University of Novi Sad
Title: TI	The right to an adequate environment as fundamental human right
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	2017.
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Faculty of Law, Trg Dositeja Obradovića 1, Novi Sad

Physical description: PD	12 chapters, 275 pages, 484 references, no pictures, charts and appendices
Scientific field SF	International Law
Scientific discipline SD	Public International Law
Subject, Key words SKW	human rights, environmental protection, sources of international law
UC	
Holding data: HD	Library of the Faculty of Law, Trg Dositeja Obradovića 1, Novi Sad
Note: N	None
Abstract: AB	The subject matter of the doctoral thesis refers to the recognition of the right to an adequate environment as fundamental human right at the universal, regional and national levels.
Accepted on Senate on: AS	November 20 th 2014.
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	<p>president: Milenko Kreća, Ph. D., Full Professor at the Faculty of Law of the University of Belgrade (in retirement)</p> <p>member: Rodoljub Etinski, Ph. D., Full Professor at the Faculty of Law of the University of Novi Sad</p> <p>member: Sanja Đajić, Ph. D., Full Professor at the Faculty of Law of the University of Novi Sad</p>

САДРЖАЈ

1. УВОД	1
1.1. Предмет рада и план излагања	1
1.2. Значај рада и циљ истраживања	3
2. ПОЈАМ И МЕЂУНАРОДНА ЗАШТИТА ЉУДСКИХ ПРАВА	5
2.1. Појам људских права	5
2.1.1. Појам људских права са аспекта природноправне теорије	6
2.1.2. Појам људских права са аспекта позитивноправне теорије	10
2.1.3. Трагање за појмом људских права	13
2.2. Развој међународне заштите људских права	15
2.3. Универзални и регионални механизми заштите људских права	21
2.3.1 Универзални механизми заштите људских права	21
2.3.2. Регионални механизми заштите људских права	26
2.3.2.1. <i>Механизми заштите људских права у Европи</i>	26
2.3.2.1.1. Савет Европе	26
2.3.2.1.2. Организација за европску безбедност и сарадњу	29
2.3.2.1.3. Европска унија	30
2.3.2.2. <i>Механизми заштите људских права у Америци</i>	34
2.3.2.3. <i>Механизми заштите људских права у Африци</i>	35
2.3.2.4. <i>Арапска повеља о људским правима</i>	38
3. ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ	40
3.1. Појам животне средине	40
3.1.1. Доктринарни приступ дефинисању животне средине	40
3.1.2. Појам животне средине у правним прописима	42
3.1.3. Трагање за појмом животне средине	43
3.2. Појам и врсте загађивања животне средине	44

3.2.1. Појам загађивања животне средине	44
3.2.2. Врсте загађивања животне средине	46
3.2.2.1. Загађивање ваздуха	46
3.2.2.2. Загађивање вода	48
3.2.2.3. Загађивање земљишта	49
3.3. Развој права заштите животне средине	50
3.3.1. Настанак права животне средине	50
3.3.2. Појмовно одређење и садржај права животне средине	52
3.3.3. Развој међународног права животне средине	55
4. ОДНОС ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ ПРАВА	62
4.1. Однос човека и природе – антрополошки, културолошки и историјски аспекти	62
4.2. Екоцентрична и антропоцентрична теорија	66
4.2.1. Антропоцентрична теорија	66
4.2.2. Екоцентрична теорија	67
4.3. Развој посебног људског права на одговарајућу животну средину	68
4.3.1. Теоријска разматрања о постојању посебног људског права на одговарајућу животну средину	69
4.3.2. Садржај права на одговарајућу животну средину	72
4.3.3. Право на одговарајућу животну средину са становишта природноправне теорије	74
4.3.4. Признање права на одговарајућу животну средину у позитивном праву	75
4.3.5. Судска заштита права на одговарајућу животну средину	77
5. ХИПОТЕТИЧКА ДЕФИНИЦИЈА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ	81

6. ЗАШТИТА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ НА УНИВЕРЗАЛНОМ НИВОУ	83
6.1. Право на одговарајућу животну средину у светлу међународних аката декларативног карактера у области заштите животне средине	84
6.1.1. Стокхолмска декларација	85
6.1.2. Хашка декларација о животној средини	87
6.1.3. Рио декларација о животној средини и развоју	88
6.1.4. Агенда 21	90
6.1.5. Баскијска декларација о праву на животну средину	91
6.2. Међународни уговори као извор права	92
6.2.1. „Позитивне“ и „негативне“ обавезе	92
6.2.2. Материјална и процесна права	93
6.2.2.1. Материјална права	94
6.2.2.2. Процесна права	96
6.2.3. Право на одговарајућу животну средину у светлу међународноправних инструмената у области заштите људских права	97
6.2.3.1. Универзална декларација о људским правима	98
6.2.3.2. Међународни пакт о грађанским и политичким правима	100
6.2.3.2.1. Право на живот како је зајемчено Међународним пактом о грађанским и политичким правима	100
6.2.3.2.2. Право на приватност и заштиту породичног живота и дома како је зајемчено Међународним пактом о грађанским и политичким правима	101
6.2.3.2.3. Заштита мањина, право народа на самоопредељење, право на правни лек, слобода удруживања, слобода савести, забрана дискриминације	102
6.2.3.3. Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима	104
6.2.3.3.1. Право на здравље како је зајемчено Међународним пактом о економским, социјалним и културним правима	104
6.2.3.3.2. Право на достојан животни стандард како је зајемчено Међународним пактом о економским, социјалним и културним правима	106

6.2.3.3.3. Право на воду како је зајемчено Међународним пактом о економским, социјалним и културним правима	108
6.2.3.4. <i>Међународна конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена</i>	109
6.2.3.4.1. Право на здравље како је зајемчено Међународном конвенцијом о елиминисању свих облика дискриминације жена	110
6.2.3.4.2. Право на достојан животни стандард како је зајемчено Међународном конвенцијом о елиминисању свих облика дискриминације жена	111
6.2.3.4.3. Право на слободу кретања како је зајемчено Међународном конвенцијом о елиминисању свих облика дискриминације жена	113
6.2.3.4.4. Право на развој како је зајемчено Међународном конвенцијом о елиминисању свих облика дискриминације жена	113
6.2.3.5. <i>Међународна конвенција о укидању свих облика расне дискриминације</i>	114
6.2.3.5.1. Право на здравље како је зајемчено Међународном конвенцијом о укидању свих облика расне дискриминације	114
6.2.3.5.2. Право на имовину како је зајемчено Међународном конвенцијом о укидању свих облика расне дискриминације	115
6.2.3.6. <i>Међународна конвенција УН о правима детета</i>	116
6.2.3.6.1. Право на живот, опстанак и развој како је зајемчено Међународном конвенцијом о правима детета	116
6.2.3.6.2. Право на здравље како је зајемчено Међународном конвенцијом о правима детета	117
6.2.3.6.3. Право на заштиту од свих облика насиља	119
6.2.3.6.4. Право на достојан животни стандард како је зајемчено Међународном конвенцијом о правима детета	119
6.2.3.6.5. Право на одмор, игру и културне активности	120
6.2.4. Право на одговарајућу животну средину у светлу одредби Архуске конвенције	121
6.2.4.1. <i>Право на информације о животnoj средини</i> како је зајемчено Архуском конвенцијом	125
6.2.4.2. <i>Право јавности да учествује у доношењу одлука у вези са животном</i>	129

<i>средином</i> како је зајемчено Архуском конвенцијом	
6.2.4.3. <i>Право на доступност правосуђа у питањима у вези са животном</i>	132
<i>средином</i> како је зајемчено Архуском конвенцијом	
6.2.5. Заштита појединих елемената права на одговарајућу животну средину у међународним уговорима у области заштите животне средине	134
6.2.6. Закључне напомене у вези заштитом права на одговарајућу животну средину на основу универзалних међународних уговора	136
6.3. Међународно обичајно право	137
6.4. Општа правна начела призната од цивилизованих народа	141
6.5. Судска пракса и доктрина	142
7. ЗАШТИТА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ НА РЕГИОНАЛНИМ НИВОИМА	144
7.1. Заштита права на одговарајућу животну средину на европском континенту	144
7.1.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Савета Европе	144
7.1.1.1. <i>Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода</i>	144
7.1.1.1.1. Право на живот како је зајемчено Европском конвенцијом о људским правима	146
7.1.1.1.2. <i>Забрана мучења</i>	148
7.1.1.1.3. <i>Право на поштовање приватног и породичног живота како је зајемчено Европском конвенцијом о људским правима</i>	149
7.1.1.1.4. <i>Право на мирно уживање имовине како је зајемчено Европском конвенцијом о људским правима</i>	154
7.1.1.1.5. <i>Право на информисање о животној средини како је зајемчено Европском конвенцијом о људским правима</i>	155
7.1.1.1.6. <i>Доступност правосуђа како је зајемчено Европском конвенцијом о људским правима</i>	157
7.1.1.1.7. <i>Закључне напомене у вези са правом на одговарајућу животну средину у светлу одредби Европске конвенције за заштиту људских права и</i>	159

основних слобода	
7.1.1.2. Европска социјална повеља	160
7.1.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Европске уније	162
7.1.2.1. Право на одговарајућу животну средину у светлу примарних извора права ЕУ	164
7.1.2.2. Право на одговарајућу животну средину у светлу секундарних извора права ЕУ	166
7.1.2.2.1. Директива 2003/4/ЕЗ о јавном приступу информацијама о животној средини	168
7.1.2.2.2. Директива 2003/35/ЕЗ којом се омогућује учешће јавности у изради нацрта одређених планова и програма који се односе на животну средину	170
7.1.2.3. Право на одговарајућу животну средину у светлу праксе Европског суда правде	172
7.1.3. Право на одговарајућу животну средину у светлу европских регионалних међународних уговора у области заштите животне средине	176
7.2. Заштита права на одговарајућу животну средину на америчком континенту	178
7.2.1. Међународноправни инструменти за заштиту људских права	178
7.2.1.1. Право на живот како је зајемчено Америчком декларацијом о људским правима и Америчком конвенцијом о људским правима	179
7.2.1.2. Право на имовину како је зајемчено Америчком декларацијом о људским правима и Америчком конвенцијом о људским правима	180
7.2.1.3. Право на здравље како је зајемчено Америчком декларацијом о људским правима и Америчком конвенцијом о људским правима	182
7.2.1.4. Доступност информација, учешће јавности у доношењу одлука и право на правну заштиту у питањима у вези са животном средином како је зајемчено Америчком декларацијом о људским правима и Америчком конвенцијом о људским правима	182
7.2.2. Северноамерички споразум о сарадњи у области животне средине	184

7.2.3. Закључне напомене у вези са остваривањем права на одговарајућу животну средину на америчком континенту	185
7.3. Заштита права на одговарајућу животну средину на афричком континенту	186
7.4. Заштита права на одговарајућу животну средину на азијском континенту	188
8. КОМПАРАТИВНИ ПРИКАЗ: ЗАШТИТА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ НА НИВОУ ПОЈЕДИНИХ ДРЖАВА	191
8.1. Право на одговарајућу животну средину у правним системима одређених европских држава	191
8.1.1. Право на одговарајућу животну средину у правним системима одређених западноевропских држава	192
<i>8.1.1.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Шпаније</i>	193
<i>8.1.1.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Француске</i>	194
<i>8.1.1.3. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Белгије</i>	195
<i>8.1.1.4. Право на одговарајућу животну средину у осталим западноевропским државама</i>	196
8.1.2. Право на одговарајућу животну средину у правним системима одређених источноевропских држава	197
<i>8.1.2.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Руске Федерације</i>	198
<i>8.1.2.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Републике Србије</i>	199
<i>8.1.2.3. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Републике Словеније</i>	201
<i>8.1.2.4. Право на одговарајућу животну средину у осталим источноевропским државама</i>	202
8.2. Право на одговарајућу животну средину у правним системима појединих држава афричког континента	204
8.2.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Јужноафричке републике	205

8.2.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Нигерије	207
8.2.3. Право на одговарајућу животну средину у осталим афричким државама	208
8.3. Право на одговарајућу животну средину у правним системима појединих држава азијског континента	209
8.3.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Републике Филипини	210
8.3.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Турске Републике	211
8.3.3. Право на одговарајућу животну средину у осталим азијским државама	211
8.4. Право на одговарајућу животну средину на америчком континенту	213
8.4.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Аргентинске Републике	214
8.4.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Републике Костарике	215
8.4.3. Право на одговарајућу животну средину у осталим америчким државама	216
9. ЗАЈЕДНИЧКИ ЕЛЕМЕНТИ РАЗМАТРАНИХ ДЕФИНИЦИЈА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ	218
10. СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ	220
10.1. Трансгранични елемент права на одговарајућу животну средину	220
10.2. <i>Ius standi</i> у погледу права на одговарајућу животну средину	222
11. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	228
12. ЛИТЕРАТУРА	237

РЕЗИМЕ

Предмет истраживања докторске дисертације представља разматрање концепта права на одговарајућу животну средину, како са универзалног и регионалних аспеката, тако и из угла решења појединих држава. Последице загађивања и угрожавања животне средине су покренуле питање односа државе према животној средини, као и право појединца да живи у здравом окружењу. Током последње четири деценије, заштита животне средине постала је предмет правне регулативе на државном, регионалном и међународном нивоу. Са друге стране, сфера заштите људских права константно је актуелна још од окончања Другог светског рата. Сагледавање односа између наведених правних области своју конкретизацију добија успостављањем посебног људског права на одговарајућу животну средину.

Након уводних разматрања, почетни корак истраживања представља проучавање и дефинисање фундаменталних постулата у области заштите људских права. Посебна пажња је посвећена појмовном одређењу људских права и сагледавању универзалних и регионалних механизма заштите људских права. Након тога, извршена је анализа основних појмова у сфери заштите животне средине. Представљени су различити приступи детерминисања термина животне средине и посебне врсте загађивања исте, као и развој правне регулативе у овој материји.

У наставку рада, анализиран је однос човека и природе са антрополошког, културолошког и историјског становишта, при чему је посебна пажња посвећена ставовима екоцентричне и антропоцентричне теорије. Изучавања наведеног односа завршава се дефинисањем садржаја права на одговарајућу животну средину и сагледавањем судске заштите овог права. Резултати наведених разматрања презентовани су у оквиру хипотетичке дефиниције права на одговарајућу животну средину.

Наредно поглавље је посвећено истраживању извора међународног јавног права који су значајни за дефинисање елемената права на одговарајућу животну средину. У контексту сагледавања права на одговарајућу животну средину на универзалном нивоу, извршена је анализа међународних аката декларативног карактера у области заштите животне средине, као и извора међународног јавног права прописаних чланом 38 Статута

Међународног суда правде. Предмет разматрања представљали су како уговори у области заштите људских права, тако и у сфери заштите животне средине, као и међународно обичајно право, општа правна начела, судска пракса и доктрина. Истражена су она људска права, заштићена међународним уговорима, која се граниче или преклапају са правом на одговарајућу животну средину, као што су право на живот, право на здравље, право на одговарајући животни стандард, право на приватност и заштиту дома и породице. Посебна пажња је посвећена правима зајемченим Архуском конвенцијом, дакле праву на информисање о животној средини, право на учествовање у одлучивању о животној средини и право на доступност правосуђа у стварима животне средине.

Следеће поглавље представља анализу заштите права на одговарајућу животну средину на регионалном плану. На регионалном европском нивоу, предметно право је разматрано у правним оквирима две међународне организације, Савета Европе и Европске уније. Постојање и заштита предметног права сагледани су и на америчком, афричком и азијском регионалном нивоу. Након тога, извршено је компаративно истраживање заштите права на одговарајућу животну средину на националном нивоу у земљама Европе, Америке, Азије и Африке. Посебна пажња је посвећена анализи заједничких елемената разматраних дефиниција предметног права, као и специфичностима овог права.

Резултати спроведеног истраживања сумирани су у оквиру закључних разматрања. Приказан је одговор на питање постојања права на одговарајућу животну средину као основног људског права, као и тенденције будућег развоја овог права.

SUMMARY

The subject matter of this thesis refers to consideration of the concept concerning the right to an adequate environment from universal and regional aspects as well as from the perspective of certain states. The consequences of pollution and threats to the environment have raised the issue of country's attitude towards the environment and the individual's right to live in a healthy environment. During the last four decades, environmental protection has become the subject of law at the national, regional and international levels. On the other hand, the sphere of human rights protection is constantly topical issue since the end of Second World War. Consideration of the relationship between the above mentioned legal fields received its concretization by the establishment of a human right to an adequate environment.

After the introductory part in this thesis, the initial step of the research refers to studying and defining the fundamental postulates in the field of human rights protection. Special attention is devoted to the definition of human rights and the consideration of universal and regional human rights protection mechanisms. Furthermore, an analysis of basic concepts in the field of environmental protection was performed. Various approaches have been represented concerning the determination of the concept of the environment and a specific type of pollution as well as the development of legislation in this matter.

The next part of the thesis includes an analysis of the relationship between man and nature according to anthropological, cultural and historical point of view, with special attention to the positions of ecocentric and anthropocentric theories. Research on this relationship completes with the definition referring to the content of the right to an adequate environment and consideration of the judicial protection of this right. The results of these considerations are presented within a hypothetical definition of the right to an adequate environment.

The following chapter presents a study of sources of public international law that are significant for defining the elements of the right to an adequate environment. In the context of the consideration of the right to an adequate environment at the universal level, international declarative acts in the field of environmental protection have been analyzed as well as the sources of public international law prescribed in Article 38 of the Statute of the International Court of Justice. The subjects of discussion were treaties in the fields of human rights and

environmental protection as well as customary international law, general principles of law, judicial decisions and doctrine. The research includes those human rights, protected by international treaties, which are overlapping with the right to an adequate environment, such as the right to life, the right to health, the right to adequate standard of living, the right to privacy and protection of home and family. Special attention is devoted to the rights guaranteed by the Aarhus Convention, the right to environmental information, the right to participate in environmental decision-making processes and the right to access to justice in environmental matters.

The following part of the thesis presents an analysis of the right to an adequate environment at the regional level. At the regional European level, this right is considered within the legal framework of two international organizations, the Council of Europe and the European Union. The existence and the protection of the right to an adequate environment have been also considered at the American, African and Asian regional level. Furthermore, the research included a comparative study of the right to an adequate environment at the national level in the European, American, Asian and African countries. In addition, there is an analysis of the universal elements of the considered definitions of the right to an adequate environment, and the specific characteristics of this right.

The results of the research are summarized in the conclusion. Therefore, answer to the question concerning the existence of the right to an adequate environment as a basic human right is presented as well as the tendencies of the future development of this right.

1. УВОД

1.1. ПРЕДМЕТ РАДА И ПЛАН ИЗЛАГАЊА

Спознаја да битну компоненту опстанка човечанства чини очување животне средине значајно је утицала на скоро све сегменте живота човека. Човека не можемо да посматрамо независно од природе јер је он њен део и увек ће од ње бити зависан, без обзира на степен технолошког напретка.¹ Стога однос човека и природе треба прихватити као круцијални услов човекове егзистенције.

Последице угрожавања животне средине, загађења ваздуха, воде и земље, оштећење озонског омотача, покренули су питање односа државе према животној средини, као и право појединца да живи у здравом окружењу. Током последње четири деценије, заштита животне средине постала је предмет правне регулативе на државном, регионалном и међународном нивоу. Са друге стране, сфера заштите људских права константно је актуелна још од окончања Другог светског рата. Сагледавање односа између наведених правних области своју конкретизацију добија успостављањем посебног људског права на одговарајућу животну средину.

Концепт права на одговарајућу животну средину, посматран како са универзалног и регионалних аспеката, тако и из угла решења појединих држава, представља предмет истраживања докторске дисертације. Без обзира на чињеницу да је реч о праву које изазива велико интересовање научне јавности, одговори на бројна питања у овој материји и даље изостају. Круцијалне дилеме у предметној области не односе се само на садржај права на одговарајућу животну средину, већ и на његово постојање. Намера је аутора да кроз ово истраживање покуша да пружи јасне одговоре на спорна питања и тиме разјасни један тренутно неуређен сегмент правне науке.

Услед чињенице да чиниоци концепта права на одговарајућу животну средину произилазе, како из сфере заштите људских права, тако и из материје заштите животне средине, почетни корак истраживања односи се на проучавање и дефинисање основних постулата наведених области. Детерминисање права на одговарајућу животну средину

¹ William Ittelson, Karen Franck, Timothy O'Hanlon, "The Nature of Environmental Experience", *Experiencing the Environment*, (Seymour Wapner ed.), Springer Science & Business Media, New York, 2012, 190.

подразумева претходно установљивање појмовног одређења људских права, стога ће на самом почетку рада посебна пажња бити посвећена овом питању, као и сагледавању универзалних и регионалних механизма заштите људских права. Након тога, аутор ће извршити анализу фундаменталних појмова у области заштите животне средине. С обзиром на комплексност ове материје, неопходно јој је приступити са мултидисциплинарног аспекта уважавајући све њене специфичности.

Изучавање односа човека и природе пружа шири контекст сагледавања развоја права на одговарајућу животну средину, али и потребе успостављања предметног права као посебног људског права, те ће се овом питању посветити посебна пажња. У наведеном смислу, аутор ће приказати основне постулате екоцентричне и антропоцентричне теорије, али и указати на суштину овог односа и његову фундаменталну тезу да усаглашавање живота човека са природним законитостима нема алтернативу.

Трагање за признањем права на одговарајућу животну средину како у међународним прописима, тако и унутрашњим правним актима појединих држава, претпоставља претходно хипотетичко дефинисање овог права. Наиме, неопходно је установити објект заштите наведеног права, као и овлашћења и обавезе појединаца и државних органа, која из њих произилазе. Формулисање предметног права као посебног људског права има смисла само уколико се његов предмет заштите протеже ван граница обезбеђених другим људским правима.

У намери сагледавања права на одговарајућу животну средину на универзалном нивоу, извршиће се анализа међународних аката декларативног карактера у области заштите животне средине, као и извора међународног јавног права прописаних чланом 38 Статута Међународног суда правде. Предмет разматрања представљаће како уговори у области заштите људских права, тако и у сфери заштите животне средине. Посебна фаза истраживања односиће се на идентификовање обичајног правног правила, које би пружало заштиту предметном праву.

На регионалном европском нивоу, право на одговарајућу животну средину биће разматрано у правним оквирима две међународне организације, Савета Европе и Европске уније. Постојање предметног права на америчком континенту ће бити сагледано у светлу одредби Америчке конвенције о људским правима из 1969. године и Протоколу из Сан Салвадора из 1988. године, као и Северноамеричког споразума о сарадњи у области

животне средине из 1993. године. У наведеном смислу предмет разматрања на нивоу афричког континента, представља Афричка повеља о правима човека и народа из 1981. године.

Компаративни приступ одабраној теми има за циљ да покаже различита решења држава у погледу регулисања права на одговарајућу животну средину. Спремност и могућност држава да задовоље потребу за незагађеном животном средином није једнака и разликује се од државе до државе. Стога ће се у циљу стицања што свеобухватнијих резултата предметног истраживања, извршити анализа унутрашњих правних система држава које припадају европском, афричком, азијском и америчком континенту.

С обзиром на чињеницу да је стање животне средине детерминисано бројним чиниоцима који имају прекогранични карактер, право на одговарајућу животну средину није могуће дефинисати на традиционалан начин као искључиво правни однос државе и појединаца на њеној територији, већ и као правни однос државе и појединаца ван њене територије. Наведени трансгранични елемент права на одговарајућу животну средину биће посебно разматран као један од сегмената специфичности предметног права.

Уживање људских права добија свој потпун смисао тек уколико је могуће захтевати њихову заштиту пред одређеним националним и међународним судским органима. Посебан предмет разматрања у дисертацији представљаће утврђивање круга субјеката који могу да се нађу у улози подносиоца представке како пред судовима, тако и пред надзорним телима која имају квази судску функцију, а у контексту заштите предметног права или његових појединих аспеката.

1.2. ЗНАЧАЈ РАДА И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Значај питања заштите животне средине у контексту пре свега опстанка човечанства, представља чињеницу која захтева и оправдава перманентно бављење овом проблематиком. Са друге стране, заштита људских права, иако увек актуелна правна област, посматрана са аспекта заштите животне средине, добија нову димензију која је још увек недовољно истражена, стога и њена заштита не може бити установљена на одговарајућ начин. Упркос свести о значају наведених питања и данас постоје бројне контроверзе које као резултат дају чињеницу да појединац не само да није упућен у

садржај права на одговарајућу животну средину, већ и не може са сигурношћу да тврди да ли ово право постоји. Свест о опасности од загађења животне средине чини круцијалну компонентну друштвене оправданости истраживања, док разрада сложене везе између заштите животне средине и заштите људских права у смислу постојања једног посебног људског права, представља суштинску димензију научне оправданости истраживања одређене теме докторске дисертације.

Циљ овог истраживања је да се на основу анализе правних прописа и праксе правосудних органа у области заштите животне средине и заштите људских права, јасно дефинише значај и процени адекватност правне регулативе у вези са људским правом на одговарајућу животну средину. Неопходно је стећи увид у тренутну ситуацију у вези са регулисањем предметног права на универзалном и регионалним нивоима, али и на нивоима појединих држава. Резултат који се очекује јесте добијање јасне представе у контексту доказивања постојања концепта људског права на одговарајућу животну средину и правних стандарда у овој материји, као и указивање на евентуалне недостатке одређених решења, али и начине њиховог превазилажења и отклањања.

2. ПОЈАМ И МЕЂУНАРОДНА ЗАШТИТА ЉУДСКИХ ПРАВА

2.1. ПОЈАМ ЉУДСКИХ ПРАВА

Људска права представљају комплексан друштвени феномен који садржи културолошку, политичку, правну и економску димензију, те је стога тешко извести закључак о дефиницији овог појма која би свеобухватно изразила његову суштину.² У теорији постоје и мишљења да израз „људска права“ представља плеоназам.³ У прилог овој тези стоји тврдња да и сам појам право нужно подразумева човеково право на нешто, те је термин „људски“ непотребан. Наведени ставови су претежно старијег датума, док их савремено друштво у великој мери занемарује.

Тренутно преовлађујуће схватање у вези са поимањем људских права најчешће подразумева приказ њиховог историјског развоја, затим класификације и значаја за савремено друштво. Доктрина познаје бројне покушаје дефинисања овог појма, а као једно од значајнијих често се наводи објашњење које је дао Луис Хенкин. Хенкин истиче да људска права представљају „оне слободе, имунитете и бенефиције које, прихваћене као савремене вредности, свако људско биће истиче као своје право у друштву у којем живи“.⁴ Одређивање појма људских права на овај начин као полазну основу подразумева идеју заштите појединца од самовоље државне власти. Сложен однос појединца и државе, рефлектован кроз потребе и очекивања појединца или групе и спремност и могућност државе да истима удовољи кроз стварање правних и других социјалних услова, представља социјални супстрат људских права, који свакако чини битну димензију дефиниције њиховог појма.⁵

У правној литератури се под појмом људских права често подразумева скуп права и слобода која припадају свим људима. Уз наведену дефиницију понекад се наглашава

² Sirus Kashefi, “Human Rights, A Relative, Progressive, Regressive, and Controversial Concept”, *International Zeitschrift* 2/2011, 74.

³ Olimpiad Ioffe, “Human Rights”, *Connecticut Law Review* 4/1983, 688.

⁴ Subrata Chowdhury, Erik Denters., Paul Waart, *The Right to Development in International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 1992, 8.

⁵ Родољуб Етински, “Потреба редифинисања појма људских права”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 144/2013, 490.

природно порекло ових права, као и њихова неотуђивост.⁶ Овакво одређење концепта људских права, намећу нам обавезу да тумачењу наведене појаве приступимо са два битно различита теоријска гледишта, доктрине природног права и доктрине позитивног права.⁷

2.1.1. Појам људских права са аспекта природноправне теорије

Природноправно учење о људским правима, према мишљењу бројних теоретичара, представља основу савремене доктрине људских права.⁸

Присталице природног права као кључну одредницу истичу једнакост у правима и слободама свих људских бића. Наведена једнакост произилази из једнакости у људском достојанству која имплицира једнакост у поштовању свих појединаца.⁹ Људско достојанство је урођено својство сваког човека и као такво захтева једнако поступање према свих људима и истоветну бригу за заштиту сваког појединца. Оно представља разлог једнакости људи, као и забране дискриминације.¹⁰ Наведену тезу најбоље исказује тврдња Џона Лока:

*„Ништа није очигледније од тога да створења исте врсте и ранга, рођена са истим способностима, треба да буду међусобно једнака без узајамног подређивања или потцењивања“.*¹¹

Основна последица поимања концепта људских права на наведени начин јесте њихова универзалност, која подразумева да она подједнако припадају свим људима, без разлике, јер су заснована на оним вредностима које су својствене сваком људском бићу, а које подразумевају „урођену индивидуалност људске аутономије и урођено људско

⁶ Саша Гајин, *Људска права – Правно системски оквир*, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, Центар за унапређивање правних студија, Институт за упоредно право, Београд 2011, 17.

⁷ О односу природног и позитивног права видети: Слободан Перовић, *Људска права: тековина школе природног права*, Удружење правника Србије, Београд 1998.

⁸ Jack Donnelly, “Human Rights as Natural Rights”, *Human Rights Quarterly* 3/1982, 391.

⁹ О појму људског достојанства вид. Гордана Вукадиновић, “О људском достојанству као правној вредности”, *Правни живот - часопис за правну теорију и праксу* 12/2013, 413.

¹⁰ Родољуб Етински, “Људско достојанство и људска права”, *Правни живот - часопис за правну теорију и праксу* 12/2013, 107.

¹¹ Richard Hudelson, *Modern Political Philosophy*, M.E. Sharpe, New York 1999, 15.

достојанство које из ње произилази“.¹²

Сагласно наведеној доктрини, људска права не зависе од воље државне власти. Појединац нема обавезу одређеног чињења како би стекао неко право и слободу, а држава нема овлашћења да их додељује. У истом маниру треба посматрати и губљење права и слобода. Појединац не може да их се одрекне, а држава није у могућности да их одузме. Следбеник ове доктрине, судија Међународног суда правде, Розалин Хигинс, тврди да су људска права „неодвојиви део интегритета и достојанства људског бића“ чија имплементација јесте „најделотворнија преко домаћег правног система, али овај систем није извор права“.¹³

Веровање да постоји природно право је веома старо и може се наћи још у записима Цицерона који је је говорио о истинским законима који су у складу са природом и којима други закони не могу да противрече.¹⁴ Ширењем хришћанства теоретичари природном праву налазе смисао у божијој вољи. Тезу да је природно право божанско развио је чувени теолог и правник Тома Аквински. У свом учењу истиче да је природни закон божија творевина и да људска права не смеју да им противрече.¹⁵

Модерно, рационално природно право сматра се плодом теоријског размишљања Хуга Гроцијуса, који своју теорију међународног права управо базира на природном праву. Гроцијус напушта теолошку идеологију која је доминирала филозофијом природног права у средњовековном периоду и раздваја божанско право (*ius divinum*) и људско (*ius humanum*), под којим подразумева и *ius nature*.¹⁶ Суштинска идеја овог теоријског правца везује постојање људских права за саму природу људских бића, независно од закона и других прописа. Она подразумева да се сви људи рађају слободни и да „свако људско биће има извесна права једноставно због тога што је људско биће“.¹⁷ Појединац стиче своја права и слободе самим рођењем, стога и уписивање истих у устав

¹² Izudin Hasanović, Nermin Lapandić, “Internacionalizacija ljudskih prava i njihova jurisdikcija”, *Tranzicija* 19-20/2008, 122.

¹³ Rosalyn Higgins, *Problems and Process, International Law and How We Use It*, Clarendon Press, Oxford 1995, 95.

¹⁴ Гордана Вукадиновић, Радивој Степанов, *Теорија државе и права*, Фугура, Петроварадин 2003, 145.

¹⁵ Милијан Поповић, “Право и правда”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1-3/1984, 29.

¹⁶ Renée Jeffery, *Hugo Grotius in International Thought*, Palgrave Macmillan History of International Thought, New York 2006, 37.

¹⁷ Marek Pjehovijak, “Šta su to ljudska prava? Koncept ljudskih prava i njihova vanpravna opravdanost”, *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, (Markku Sukki, Raija Hanski ur.), (Velibor Stojiljković prevod), Institut za ljudska prava, Univerzitet Åbo Akademi 1999, 21.

или закон представља акт декларативног карактера, с обзиром да за њихово постојање формално признање није неопходно. Правни акти су средство гарантовања људских права, али не и инструмент њиховог установљавања.

Теорија природног права истиче да су људска права као део људске природе постојала и пре државе. Новије варијанте ове доктрине као полазну основу предвиђају постојање друштвеног уговора, према коме су људи суверена бића у природном стању, а улазећи у заједницу склопили су уговор, којим су нека од својих овлашћења делегирани држави, али су нека права и задржали.¹⁸

Велики утицај на касније уговоре који су закључени у области заштите људских права и слобода имала су учења, односно тумачења друштвеног уговора Џона Лока, Томаса Хобса и Жан Жак Русоа. Иако се доктрине Хобса и Лока у великој мери разликују, оба филозофа заступају мишљење да је одбрана људских права разлог политичког организовања људи у државу.¹⁹ Хобс сматра да људи прихватају живот у заједници како би избегли ужасе рата, док Лок разлоге удруживања људи проналази у њиховој несигурности у погледу уживања људских права.²⁰

Као један од основних елемената установљавања политичког друштва, Лок истиче формирање заједничке власти. Полази од претпоставке да су у природном стању сви људи били независни, али да основне вредности као што су живот, здравље и имовина нису биле безбедне првенствено из разлога непостојања суда који би решавао спорове. У циљу обезбеђивања наведених вредности, појединци су морали да се одрекну дела својих права у корист државе. Основна функција државе и суштина њеног постојања јесте да штити природна права својих грађана.²¹

Наведена Локова гледишта делимично су настала на основу критике другог чувеног филозофа тог времена Томаса Хобса. Хобс такође као основну претпоставку види једнакост свих људи као последицу природног стања. У свом делу *Левијатан* Хобс наводи да је заједничка власт људи неопходна како би се обуздала човекова себична природа. Уколико не постоји таква власт, људи живе у стању рата, окренути једни против

¹⁸ Michel Rosenfeld, "Contract and Justice: The Relation between Classical Contract Law and Social Contract Theory", *Iowa Law Review* 4/1985, 772.

¹⁹ Р. Етински, 2013(b), 484.

²⁰ *Ibid.*

²¹ Clinton Gardner, "John Locke: Justice and the Social Compact", *Journal of Law and Religion* 2/1992, 349.

других. Из наведеног разлога, људи преносе своју власт на поједница или групу људи и обавезују се према ономе коме су препустили своје право.²²

Критика која се упућује и Локовом и Хобсовом учењу јесте оправданост одлука, закона које доноси већина, а који би требало да стоје у циљу остварења интереса свих људи. Поставља се питање да ли је у наведеном случају реч о добробити свих или само оне групе појединаца на коју је пренета власт.²³ Решење ове дилеме делимично налазимо у идејама француског филозофа Жан Жак Русоа који је наставио учење о друштвеном уговору. Он наводи да се учесници друштвеног уговора одричу својих права у циљу јачања своје личне аутономије и да их на тај начин не преносе појединцу, суверену, него заједници у оквиру које су сви равноправни. Размишљајући о заједници, Русо истиче њену колективну надличност која се огледа у принципу *опште воље*. Људи се другачије понашају онда кад им је примарни мотив испуњавање сопствених жеља, него кад воде рачуна о добробити целе заједнице, стога појединац може да буде слободан само уколико се покорава општој вољи.²⁴ Русоова теорија је успела да одбрани тезу о општој вољи чланова друштвене заједнице не ослањајући се на вољу већине и у томе се препознаје њена заслуга. Оно што јој се замера јесте да пружа аргументе компромитовању принципа *опште воље*. Непогрешивост овог принципа је у одређеним ситуацијама представљала велику опасност за грађанске слободе, посебно у оквиру тоталитарних режима који су злоупотребљавајући Русоова схватања правдали ускраћивање свих права поданицима у име најновијег интереса као израза опште воље.²⁵

Доктрина људских права са аспекта теорије природног права је од великог значаја за савремено поимање ове појаве и представља врсту идеала коме позитивно право тежи. Са друге стране треба уважити и критику која се упућује природноправном учењу да непостојање одређених норми онемогућава уживање права и слобода у конкретним ситуацијама. Даље, не треба занемарити ни тезу која оспорава неке од основних постулата природноправног концепта људских права, а која подразумева тврдњу да људска права

²² Душан Павловић, “Теорија игара у Левијатану Томаса Хобса”, *Годишњак Факултета политичких наука* 13/2015, 137.

²³ С. Гајин 2011, 275.

²⁴ Robert Bernasconi, “Rousseau and the Supplement to the Social Contract: Deconstruction and the Possibility of Democracy”, *Cardozo Law Review* 5-6/1990, 1542.

²⁵ Војин Димитријевић, Милан Пауновић, Владимир Ђерић, *Људска права*, Београдски центар за људска права: Досије, Београд 1997, 51.

нису непроменљива. Она представљају сегмент друштвености и људског живота у заједници, те су подложна променама услед промена заједнице. Као резултат друштвених промена долази како до иновирања значења одређених људских права, тако и да признавања нових.²⁶

2.1.2. Појам људских права са аспекта позитивноправне теорије

Као примарни задатак државе у друштву можемо посматрати њену улогу у заштити појединца и остваривању низа његових потреба.²⁷ Сходно томе и постојање закона у друштву правда се интересом људских бића. Држава се све више сматра чуваром људских права, без обзира на чињеницу да се као један од разлога установљавања људских права управо огледа у заштити појединца у односу на државну власт. У наведеној тврдњи треба тражити основ за поимање концепта људских права у контексту постојања каталога или листе права и слобода.²⁸ Под каталогом људских права се подразумевају правни прописи на међународном нивоу и на унутрашњем правном нивоу држава.

Људска права су постала предмет међународног регулисања тек након Другог светског рата, а до тада су сматрана првенствено унутрашњим државним питањем.²⁹ И међународни акти, као и унутрашњи акти држава, најчешће приступају парцијалном уређивању ове материје. Ретки су прописи који садрже свеобухватне листе права и слобода. На међународном нивоу, као пример таквог акта можемо посматрати Универзалну декларацију о правима човека Уједињених нација из 1948. године, а на унутрашњем углавном само устав.

Формулације права и слобода, садржане у бројним међународноправним и унутрашњеправним изворима, подводе се под концепт људских права на основу позитивноправне доктрине. Наведена теорија подразумева квалификацију одређеног права као људског права искључиво на основу тога што је тако предвидео неки правни

²⁶ Р. Етински, 2013(b), 485.

²⁷ Patrick Garry, "Liberty from on High: The Growing Reliance on a Centralized Judiciary to Protect Individual Liberty", *Kentucky Law Journal* 2/2007, 390.

²⁸ Употреба множине именица „право“ и „слобода“, упућује на позитивноправни аспект детерминације појма људских права. Појединац ужива бројна права или слободе, а не само једно од њих. Вид. С. Гајин, 2011, 17.

²⁹ Bernard Cook, *Europe Since 1945: An Encyclopedia*, Том 1, Taylor & Francis, New York 2001, 583.

извор. Постоје објашњења да овако представљен концепт људских права јесте део универзалне идеологије јер је у данашње време установљена општа сагласност око чињенице да сви људи одобравају и подржавају људска права.³⁰ Овај начин схватања људских права уважава саму констатацију већинског става, али занемарује разлоге постојања таквог мишљења.

Свакако битна карактеристика поимања концепта људских права са аспекта позитивизма јесте да наведена теорија не приступа појму људских права као пукој правној апстракцији, већ као конкретном правном упоришту различитим аспектима људског бића, као што су физички и психички интегритет појединца, затим слобода изражавања мишљења и сл. На овај начин можемо да стекнемо увид о корпусу људских права, али не и о самој суштини.

Решење у оквиру позитивистичког резонувања концепта људских права, делимично налазимо онда кад желимо да утврдимо тачну листу људских права, нарочито уколико је реч о одређеном праву новије генерације. Постојање конкретног права није могуће установити само на основу филозофских разматрања о истом. У таквим ситуацијама битно је да установимо постојање извесне мере сагласности која се огледа у неком извору права.³¹

Фундаменталне постулате правног позитивизма поставили су Џереми Бентам и Џон Остин.³² Бентам је заступао становиште да право подразумева заповест која манифестује вољу суверена и као такво нема корене у природном праву.³³ Наведени приступ имплицира да право може да укључује и радњу која би била спорна са аспекта моралних вредности, као и супротна вољи онога коме се заповеда.

Теорију о поистовећивању права и заповести даље је развио Остин у оквиру императивне теорије права. У свом делу *Одређивање предмета јуриспруденције* Остин право види као израз воље суверене власти која је поткрепљена санкцијом.³⁴ Даље, закон дефинише као „заповест која обавезује лице или лица и обавезује генерално на скуп

³⁰ David Weissbrodt, "Human Rights: An Historical Perspective" *Human Rights*, (Peter Davies ed.), Routledge 1988, 1.

³¹ В. Димитријевић, М. Пауновић, В. Ђерић В, 1997, 43.

³² Michael Bayles, *Hart's Legal Philosophy: An Examination*, Springer-Verlag, New York 2013, 21.

³³ James Montrose, "Bentham", *Northern Ireland Legal Quarterly* 1/1948, 31.

³⁴ John Austin, *The Province of Jurisprudence Determined*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, 24.

чињења или нечињења”, а чија је суштина „жеља једног лица, изражена или упућена другом лицу, са предвиђеним злом (санкцијом) које треба да буде нането у случају да се жеља не поштује”.³⁵ Остин је установио јасну дистинкцију између позитивног и природног права, сматрајући да само позитивно заслужује да буде предмет правне науке. Бентам и Остин негирају постојање урођених људских права. Наиме, они одбацују постојање било каквих правних правила која немају своје упориште у вољи сувереног законодавца. Наведену тврдњу подржавају и концепције познатих позитивиста Ханса Келсена и Хеберта Харта.

У оквиру своје чисте теорија права, Келсен наводи да појединац може да поступа само на основу оног што му држава кроз своје правне прописе допушта.³⁶ Као резултат његовог гледишта, људско право није ништа више од конкретне примене објективне норме. Дилема да ли је та норма добра или није Келсен не придаје значај. Чињеница која је по њему вредна пажње подразумева само важење норме, односно да ли норма као таква има обавезујућу снагу без обзира на њену реалну ефикасност. Како Келсен истиче у праву треба разликовати оно што јесте и оно што би требало да буде. Оно што јесте представља правна норма, а оно што би требало да буде подразумева праву вредност која не спада у опсег права, али може да утиче на законодавца.³⁷

На основу Келсенове доктрине настао је Хартов концепт позитивизма који је ипак у односу његово учење морао да претрпи извесна ограничења. Харт наводи да правни систем треба у целини да има моралну подршку и да валидност одређене правне норма не може искључиво да се ослања на могућност суверена да принудом оствари реализацију својих заповести.³⁸ Новина коју уводи Харт јесте *правило признања* које подразумева критеријуме релевантне како за стварање правних норми, тако и за њихово укидање.³⁹

Основна вредност концепта људских права са аспекта правног позитивизма јесте допринос правној сигурности. Наведена доктрина експлицитно утврђује шта су људска права и под којим условима се примењују. Са друге стране, немогуће је занемарити

³⁵ Душан Врањанац, “Норма као императив”, *Страни правни живот* 2/2010, 9.

³⁶ Ђорђе Тасић, “Један критички поглед на покушај модерне критичке државноправне теорије о субјективном праву”, *Словенски правник* 9-1/1926, 221.

³⁷ В. Димитријевић, М. Пауновић, В. Ђерић В, 1997, 44.

³⁸ Julius Cohen, “Myth of Neutrality in Positive Legal Theory: Hart Revisited”, *American Journal of Jurisprudence* 1986, 102.

³⁹ Више о Хартовој теорији видети: Херберт Харт, *Појам права*, (Душан Врањанац, Горан Дајовић превод), Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, Београд 2013.

чињеницу да позитивисти не придају довољан значај моралној исправности правних норми. Резултат оваквог поимања права јесу различити тоталитарни системи са којима је међународна заједница била суочена у прошлости.

2.1.3. Трагање за појмом људских права

Идентификовање одговора на питање о појму људских права, подразумева разматрања садржине појединих права и слобода и проналажење тезе која представља њихову заједничку суштину.

За дефинисање појма људских права је од великог значаја уочавање јасне дистинкције између појмова *субјективно право* и *објективно право*. Наиме, не представља свако право људско право. Под објективним правом се подразумева скуп правила која је установио законодавац и која се ослањају на ауторитет државе или међународне заједнице, а која под претњом санкције прописују понашање људи.⁴⁰ Субјективна права се заснивају на норми објективног права која им та права гарантује. Свођење свих човекових права на она која му држава подари угрожава неке основне моралне обзире, те се стога међу субјективним правима морају издвојити она која се не дугују држави, већ постоје независно од њене воље.⁴¹ На овај начин утврђујемо да су људска права феномен моралног, а не позитивноправног порекла. Наведена тврдња не имплицира да су сва морална права истовремено означена и као људска права. Потребно је разликовати морална права чије непоштовање подразумева само моралну санкцију, од оних која су заштићена и механизмима које успоставља држава.

Претходно наведени ставови изнети у оквиру разматрања о природноправној и позитивноправној теорији у вези са поимањем концепта људских права несумњиво доприносе идентификацији одређених елемената предметног појма. Учење о природном пореклу људских права су од великог значаја са аспекта оправданости и утемељености права и слобода појединаца. Са друге стране, доктрина позитивног права је доказала да је на основу њених постулата могуће формирати нормативно функционалан појам људских

⁴⁰ У неким језицима постоји посебан термин за објективно право (eng.law), као и посебан израз за субјективно право (eng.right). Вид. David Dyzenhaus, Thomas Poole, *Hobbes and the Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, 10.

⁴¹ В. Димитријевић, М. Пауновић, В. Ђерић В, 1997, 26.

права. Пажњу правне теорије, али и правне филозофије, заслужују само она поимања концепта људских права која садрже оба аспекта овог феномена, природноправни и позитивноправни.

Једна од најсвеобухватних идеја о одређењу појма људских права јесте она која наведени феномен представља као „правну артикулацију могућности и спремности друштва да задовољи потребе и аспирације свих појединаца“.⁴² Овако схваћен концепт људских права садржи три елемента: потребе и аспирације појединца, затим могућност и спремност друштва и правну артикулацију истих. Правна артикулација у овом случају манифестује се у детерминацији права и слобода појединца са једне стране и обавезе државе са друге стране, затим у успостављању националних и међународних институција и поступака за контролу извршења обавеза.

Дефинисање концепта људских права као значајан постулат издваја широко заступљено мишљење у правној теорији да људска права треба да уживају статус правила *erga omnes*. То би значило да су све државе и међународне организације обавезне да поштују људска права свих људи, без обзира на то где се они налазе.⁴³ Нека људска права су и одређена кроз статус *jus cogens-a*, дакле прихваћено је *erga omnes* дејство.⁴⁴ Судија *Tanaka* је у случају *South West Africa Cases* пред Међународним судом правде, нагласио императивни карактер правила о заштити људских права, подводећи их под општа правна начела међународног права у контексту примена члана 38 Статута наведеног суда.⁴⁵

Даља правна анализа у оквиру поглавља о појму и заштити људских права треба да покаже да ли постоји консензус шта су људска права кроз одређене међународне уговоре. Одговор на наведено питање тражиће се у чињеницама које се односе на број држава које су прихватиле универзалне међународне уговоре, као и степен њихове сагласности са текстом уговора.⁴⁶ Пре анализе најважнијих међународних уговора у овој области, а у

⁴² Родољуб Етински, “Културни релативизам и универзалност људских права - покушај правне анализе”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2009(а), 47.

⁴³ Р. Етински, 2013(б), 493.

⁴⁴ Термин „*jus cogens*“ није познат у одређеним правни системима, нпр. у оквиру *common law* система, те стога његова употреба може да подразумева извесне недоумице, услед којих се уместо овог појма често користе изрази принудно међународно право, фундаментални принципи међународног права и други. Вид. Миленко Крећа, *Jus cogens у међународном јавном праву*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1977, 18.

⁴⁵ Parker Karen, “Jus Cogens: Compelling the Law of Human Rights”, *Hastings International and Comparative Law Review* 2/1989, 442.

⁴⁶ Р. Етински. 2009(а), 49.

циљу што свеобухватнијег приступа наведеној материји, аутори ће извршити приказ развоја међународне заштите људских права.

2.2. РАЗВОЈ МЕЂУНАРОДНЕ ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ ПРАВА

Примарне изворе људских права не налазимо у међународном праву већ у националном.⁴⁷ На почетке људских права наилазимо још 1215. године у оквиру документа *Magna Carta Libertatum*. Наведени акт су усвојили енглески великаши, барони, како би ограничили самовољу краљева приликом разрезавања пореза.⁴⁸ Како овај документ није успоставио значајније резултате по интересе барона, 1679. године донет је *Habeas Corpus Act*, којим енглески великопоседници траже нове механизме како би се заштитили од самовоље судова и полиције.⁴⁹ Након десет година од усвајања наведеног документа, барони су успели да донесу акт којим су као носиоци фундаменталних људских права успели да ограниче власт владара. У питању је Закон о правима (*Bill of Rights*) из 1689. године.⁵⁰ У генези правила о људским правима свакако је потребно навести и амерички Закон о правима (*Bill of Rights*) из 1787. године, који представља значајну прокламацију права и слобода човека.⁵¹

Један од почетних искорака међународног права према заштити људских права налази се у процесу забране ропства. Након Америчке и Француске револуције идеја о људској једнакости почела је да налази присталице на универзалном нивоу. Као резултат наведених схватања, 1815. године, Велика Британија, Аустрија, Пруска, Русија, Шпанија, Португалија и Шведска усвојиле су Декларацију о универзалном укидању трговине робовима, која је у анексу XV придодата Бечком мировном уговору исте године.⁵² Међународноправни процес забране ропства окончан је Конвенцијом о ропству, потисаном у Женеви 1926. године, која је претрпела извесне измене усвајањем Протокола

⁴⁷ Р. Етински, 2013(b), 486.

⁴⁸ Max Radin, "Myth of Magna Carta", *Harvard Law Review* 7/1947, 1061.

⁴⁹ Baron Asbeck, *The Universal Declaration of Human Rights: And Its Predecessors (1679-1948)*, Brill Archive, Leiden, Netherlands 1949, 9.

⁵⁰ Ronald Fritze, William Robison *Historical Dictionary of Stuart England, 1603-1689*, Greenwood Publishing Group, London 1996, 46.

⁵¹ Вид. Charles Pederson, *The U. S. Constitution and Bill of Rights*, ABDO, Minnesota 2010.

⁵² Р. Етински, 2013(b), 487.

1953. године.⁵³

Следећа фаза приближавања међународног права људским правима била је заштита мањина на међународном нивоу. Дискриминаторно поступање према поданицима државе, који су се по неким обележјима разликовали од већине, представљало је озбиљан атак на савест просвећених људи још у 16. веку, након што се сазнало за нечовечно понашање шпанских освајача у Јужној Америци према домородачким народима.⁵⁴ У Европи питање заштите мањина постаје актуелно у току 17. века услед чињенице да су међународни сукоби почели да добијају верску, односно, религијску конотацију. Стога се као битан елемент мировних споразума наводи и несметано исповедање одређених мањинских вероисповести.

Као први значајнији међународни уговор у наведеном контексту најчешће се спомиње Вестфалски уговор, којим је установљена међусобна толеранција различитих верских заједница на немачком подручју.⁵⁵ Затим су закључени и други уговори о миру током 17. и 18. века, од којих посебан значај има мировни уговор усвојен на Бечком конгресу, који поред права на исповедање вере, припадницима верских мањина гарантује и ширу равноправност.⁵⁶ Париски споразум из 1856. године, закључен после Кримског рата, у оквиру члана 9 прокламује једнак третман свих становника империје без обзира на њихову расну или верску припадност.⁵⁷ Сличну прокламацију садржи и Берлински споразум из 1878. године, на основу кога је укинута дискриминаторно поступање засновано на верским убеђењима у новонасталим балканским државама.⁵⁸

Заштита мањина добија систематски карактер тек после Првог светског рата под окриљем организације Друштва народа. Прихватање међународне обавезе у контексту заштите мањина представљало је услов за пријем одређених држава у Друштво народа.⁵⁹ Иако су постојали предлози да Пакт Друштва народа садржи и одредбе о слободи

⁵³ Р. Етински, *Међународно јавно право*, Правни факултет у Новом Саду 2004(а), 275.

⁵⁴ В. Димитријевић, М. Пауновић, В. Ђерић, 1997, 399.

⁵⁵ Весна Аћић, "Права националних мањина као колективна људска права и статус мањина у праву дејтонске БиХ", *Годишњак факултета правних наука*, 2/2012, Бања Лука, 265.

⁵⁶ William Barth, *On Cultural Rights: The Equality of Nations and the Minority Legal Tradition*, Brill – Nijhoff, Boston 2008, 41.

⁵⁷ Winfried Baumgart, *The peace of Paris, 1856: studies in war, diplomacy, and peacemaking*, ABC-Clio, Santa Barbara, California 1981, 131.

⁵⁸ Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Прометеј, Нови Сад 2002, 293.

⁵⁹ Р. Етински, 2013(б), 487.

религије и забрани дискриминације на основу религије, расе и националности, услед неслагања ставова великих сила, то се није десило.⁶⁰

Помак у сфери заштите људских права учињен је и формирањем Међународне организације рада 1919. године на мировној конференцији у Паризу. Део XIII Версајског уговора о миру односи се на оснивање и рад ове организације, која своје постојање дугује идеји да је универзални мир могуће одржати само уколико се заснива на социјалној правди.⁶¹ Версајским уговором је констатовано да пропуст било које нације у вези са успостављањем хуманијих услова за рад, представља препреку другим нацијама у истом процесу.⁶² Захваљујући Међународној организацији рада државе су прихватиле бројне конвенције и препоруке које регулишу радне односе, побољшавају положај радника и утичу на њихова социјална и економска права. Свакако велики допринос поштовању и гарантовању наведених права огледа се у постојању механизма заштите истих.

Извесна заштита мањина, као и економских и социјалних права, представљале су до Другог светског рата једине сфере међународног регулисања људских права. Постојали су захтеви установљавања опште заштите људских права, али ниједан није реализован. Један од таквих предлога универзализације људских права изнео је Хаити на 14. Скупштини Друштва народа 1933. године, тражећи остваривања следећих права за све: права на живот, права на слободу, права на једнакост пред законом и једнака грађанска и политичка права, без дискриминације у односу на расу, језик и религију.⁶³ Наведени захтев није прихваћен.

Преокрет у вези са успостављањем универзалне међународне заштите људских права изазвао је Други светски рат. Суочени са ужасним последицама овог сукоба, као и чињеницом да кршење људских права неминовно води у велике међународне поремећаје, укључујући и рат, међународна заједница заузима становиште да је нужно обезбедити заштиту људских права свих појединаца на међународном нивоу. Још у току рата, 1942. године, у оквиру Америчког института за право, формирана је експертска група која је требала да утврди постојање одређених људских права у различитим правним културама

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ Jean-Michel Servais, *International Labour Organisation (ILO)*, Kluwer Law International, Leiden, Netherland 2001, 15.

⁶² Р. Етински, 2009(а), 41.

⁶³ Р. Етински, 2013(б), 488.

и чији је извештај касније знатно утицао на израду Универзалне декларације о људским правима.⁶⁴ Након завршетка рата, организована су суђења одговорнима за масовна и груба кршења људских права. Идеја о заштити људских права постаје један од услова опстанка човечанства.

Доказ неопходности вере у људска права и обезбеђивања њихове заштите на универзалном нивоу, изложен је у преамбули новостворене међународне организације, Уједињених нација. Повељом Уједињених нација поставља се основ новог међународног поретка третирања међународних односа, па и људских права. Заштита људских права доживела је свој потпун развој кроз чињеницу да се ово питање више не посматра као првенствено унутрашња ствар државе. Успостављањем међународних гаранција људских права долази до напретка у њиховом поштовању у свим државама света. Наведени процес се реализује кроз утврђивање минималних стандарда људских права и надзора над поштовањем истих.

Делатност Уједињених нација и других међународних организација у сфери заштите људских права може се поделити у неколико фаза.⁶⁵ Прва фаза подразумева период од формирања Уједињених нација до усвајања Универзалне декларације о људским правима. У овом периоду извршено је установљавање и дефинисање првих људских права од међународног значаја, као и признавање општих начела у вези са њиховим поштовањем и заштитом. Друга фаза се одвија од 1948. до 1966. године, када су моралне препоруке необавезног карактера преточене у два велика међународна пакта о људским правима, Пакт о грађанским и политичким правима и Пакт о економским, социјалним и културним правима. Током овог периода усвојена је и веома важна универзална конвенција о посебним питањима у контексту заштите људских права, Конвенција о укидању свих облика расне дискриминације из 1965. године. Након усвајања пактова наступа завршна фаза нормативних активности у сфери заштите људских права на универзалном нивоу, која се огледа у закључивању бројних значајних међународних уговора, као што су нпр. Конвенција против мучења и других свирепих, нечовечних или понижавајућих казни или поступака из 1984. године, Конвенција о

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ Војин Димитријевић, Драгољуб Поповић, Татјана Папић, Весна Петровић, *Међународно право људских права*, Београдски центар за људска права, Београд 2006, 92.

укидању свих облика дискриминације жена из 1989. године, затим Конвенција о правима детета из 1989. године итд.⁶⁶

Упоредо са развојем заштите људских права на универзалном нивоу, одвија се и напредак у оквиру најзначајнијих региона света. У Европи се као полазна основа процеса утврђивања и гаранција људских права наводи формирање регионалне међународне организације Савета Европе, 1949. године, под чијим окриљем долази до закључивања Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода 1950. године. Амерички систем за заштиту људских права своје почетке дугује усвајању два документа, Повељи Организације америчких држава из 1948. године, као и Америчкој конвенцији о људским правима из 1969. године. За установљавање регионалног система заштите људских права у Африци значајну улогу имају формирање Организације афричког јединства 1963. године, као и закључивање Афричке повеље о људским правима 1981. године.⁶⁷

Када је реч о процесу универзализације људских права, битно је нагласити да се он одвија у два правца, од којих један подразумева универзално дефинисање људских права, а други универзално поштовање истих. Први се реализује преко међународних уговора који дефинишу људска права и њихове елементе, као и кроз рад експертских тела која су „овлашћена да усвајају општа тумачења уговора и да их препоручују државама чланицама“.⁶⁸ Универзално поштовање људских права се манифестује кроз спремност држава да се обавежу међународним уговорима о људским правима, али и кроз прихватање надлежности експертских тела и Међународног суда правде.⁶⁹

На развој међународне заштите људских права утицала су и два супротна доктринарна става изнета поводом усвајања Универзалне декларације о људским правима, доктрина културног релативизма и доктрина универзализма људских права. Америчко удружење антрополога је током припрема Универзалне декларације изразило сумњу у погледу примењивости овог прописа на све људе, тврдећи да су права садржана у наведеном акту установљена према вредносним критеријумима држава Западне Европе и

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ В. Димитријевић, М. Пауновић, В. Ђерић В, 1997, 132-134.

⁶⁸ Р. Етински, 2009(а), 44.

⁶⁹ *Ibid.*

Америке.⁷⁰ Наведено удружење је сугерисало неколико смерница творцима Декларације у којима се наводи да су правила о људским правима тешко примењива на сва људска бића, уколико узмемо у обзир чињеницу да се она заснивају на одређеним постулатима, који су у великој мери зависни од култура из којих потичу.⁷¹ На тај начин је постављање заштите људских права на међународни ниво, створило дилему у вези са могућношћу реалне универзализације људских права.

Доктрина културног релативизма посматра људска права као део одређене културе која подразумева све социјалне факторе који утичу на понашање, право, морал, религију и сл.⁷² Присталице ове теорије истичу разлике које се уочавају између социјалних система чије су основе либерални индивидуализам или хришћанство и оних система који своје упориште налазе у оквиру конфучијанства, будизма, хиндуизма или ислама. Битну димензију друштава заснованих на првој групи чине појединац и његова права и слободе, док се у друштвима базираним на другој групи система, ово својство придаје друштвеној групи и њеном благостању.⁷³ Даље, наведен доктринарни правац наглашава и специфичности азијске и афричке културе истичући разлике у односу на западну културу.⁷⁴ Једна од критика која се упућује учењу културног релативизма јесте да посматра културу као статичан систем и при томе занемарује чињеницу да су ипак многе вредносне категорије које чине одређену културу подложне променама.⁷⁵ Са друге стране, чињеницу да свако друштво почива на аутентичним културним и вредносним стандардима који утичу на поимање људских права, није могуће порећи, те се стога не може ни потпуно оспорити теза о релативизму људских права.

Значај ставова, наведених у оквиру разматрања доктрине културног релативизма, са аспекта развоја међународне заштите људских права, огледа се у њиховом утицају на решења међународних уговора у овој области. Реч је о универзалним уговорима са великим бројем држава уговорница различитих културних система. Појава културних

⁷⁰ Mickelson Karin, "How Universal is the Universal Declaration", *University of New Brunswick Law Journal*, 1998, 24.

⁷¹ Драгутин Аврамовић, "Људска права на танкој црвеној линији између универзалности и релативности", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3/2014, 292.

⁷² Р. Етински, 2009(а), 44.

⁷³ Р. Етински Р, 2013(б), 489.

⁷⁴ Вид. Federico Lenzerini, *The Culturalization of Human Rights Law*, OUP Oxford, Oxford 2014, 43.

⁷⁵ О критикама доктрине културног релативизма вид. Jack Donnelly, *Universal Human Rights in Theory and Practice*, Cornell University Press, New York 2013, 108-110.

разлика се често манифестује у форми резерви које државе уговорнице стављају на одређене одредбе међународних уговора о људским правима, као и у форми приговора на те резерве.⁷⁶ Такође, у појави културних разлика, треба тражити и разлоге за опште формулације појединих одредби којима се дефинишу људска права јер се на тај начин начин оставља довољно простора, да се у оквиру тумачења истих, предметна норма прилагоди захтевима различитих културних стандарда.

2.3. УНИВЕРЗАЛНИ И РЕГИОНАЛНИ МЕХАНИЗМИ ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ ПРАВА

Идеја о универзализацији људских права своју конкретизацију добија кроз успостављање универзалних и регионалних механизма заштите људских права. У наставку ће се извршити анализа најзначајнијих инструмената заштите људских права, како на универзалном, тако и на регионалним нивоима.

2.3.1. Универзални механизми заштите људских права

Претходна анализа развоја свести о поимању људских права, као категорије од огромног значаја за цело човечанство, указала нам је на преокрет у наведеној сфери који се десио након Другог светског рата. Стога се и кодификација фундаменталних људских права на међународном нивоу везује за настанак и активности међународне организације Уједињених нација (у даљем тексту УН). Први члан Повеље УН наводи унапређивање и подстицање поштовања права човека и основних слобода за све људе као један од најважнијих циљева ове организације.⁷⁷ Повеља УН не садржи конкретну одредбу којом би се установила јасна обавеза држава о поштовању људских права, али то не умањује значај чињенице да њено усвајање установљава правни оквир даљег развоја и кодификације људских права.

Први општи документ о људским правима донет под окриљем једне међународне организације јесте Универзална декларација о људским правима. Већ у оквиру прве

⁷⁶ Р. Етински, 2013(б), 490.

⁷⁷ Члан 1. Повеље ОУН, 1945, Међународни уговори ФНРЈ 5/1945.

реченице Декларације, истиче се признавање урођеног достојанства и једнаких права свим људима као основ правде и мира у свету.⁷⁸ Декларација представља извесну синтезу свих људских права, претходно установљених разним документима, којима се кроз овај пропис, пружа гаранција на међународном нивоу. Права садржана у Декларацији могу се класификовати као људска права прве и друге генерације. У прву групу спадају грађанска и политичка права, а у другу социјална, економска и културна права.⁷⁹ Чињеница да Декларација нема формално обавезајући карактер, не умањује значај који овај пропис има у сфери међународне заштите људских права.

Намеру да се заштита људских права, садржаних у Декларацији, унапреди и развије, УН су реализовале путем усвајања два значајна документа, Међународног пакта о грађанским и политичким правима и Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима. Пактови представљају до тад најпотпунију кодификацију људских права на међународном нивоу. Први члан оба пакта је истоветан и подразумева право народа на самоопредељење истичући слободу народа у одређивању политичког положаја, као и слободно спровођење привредног, друштвеног и културног развоја.⁸⁰ Као последица става да социјална, економска и културна права нису стварна права, као грађанска и политичка, већ да више представљају неку врсту политичких аспирација, долази до разлика у дефинисању обавеза у погледу поштовања предметних права на основу пактова.⁸¹ Оба пакта регулишу наведену обавезу у оквиру члана 2, али на потпуно другачији начин. Међународни пакт о грађанским и политичким правима предвиђа обавезу државе да обезбеди права призната пактом, свима под њеном јурисдикцијом, док Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима наводи да је држава дужна да самостално или кроз међународну сарадњу предузима кораке како би се остварила примена предметних права. Из наведеног произилази могућност државе да сама обезбеди услове за уживање грађанских и политичких права, али не и социјалних и економских.

⁷⁸ Универзална декларација о људским правима, 1948, ОУН, Генерална скупштина.

⁷⁹ Вид. С. Гајин, 2011, 136.

⁸⁰ Члан 1, Међународни пакт о грађанским и политичким правима, 1966, Службени лист, СФРЈ, бр. 7/1971; члан 1 Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, 1966, Службени лист, СФРЈ, бр. 7/1971.

⁸¹ Слободан Миленковић, "Међународни пакт о грађанским и политичким правима и Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима", *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 1980, 215.

Разлика између пактова огледа се и у системима надзора над поштовањем истих. Како би се установила заштита људских права предвиђених Пактом о грађанским и политичким правима, формиран је Комитет за људска права, чија је главна улога да испитује извештаје држава чланица о предузетим мерама спровођења признатих права. Пакт утврђује и могућност да држава уговорница покрене поступак против друге државе уговорнице уколико сматра да она не испуњава своје обавезе. Чињенице да је ова процедура факултативна, односно да државе треба да дају изричит пристанак, као и да се одлуке Комитета доносе у форми констатација, у великој мери утичу на реалну ефикасност система надзора над поштовањем предметних права. Значајно је нагласити и да је усвајањем Факултативног протокола уз Пакт омогућено и појединцима да покрену поступак пред Комитетом.⁸² Као главно надзорно тело над поштовањем права гарантованих Међународним пактом о економским, социјалним и културним правима, 1985. године установљен је Комитет за економска, социјална и културна права, кога су државе уговорнице обавезне да редовно извештавају о испуњавању својих обавеза. Комитету могу да се обрате и појединци путем индивидуалних представки, на основу Факултативног протокола из 2008. године, онда кад сматрају да им је држава прекршила заштићена права.⁸³

Следећи значајан уговор у области заштите људских права усвојен под окриљем УН јесте Конвенција о укидању свих облика дискриминације жена из 1979. године. Овај уговор представља систематизацију правила релевантних за правни положај жена. У преамбули Конвенције истиче се да дискриминација жена спречава развој не само породице, него и друштва у целини.⁸⁴ Конвенција није први документ којим се у потпуности уређује правни положај жена, али јесте први у смислу успостављања механизма за надзор над поштовањем признатих права у овој области. Наиме, Конвенцијом је основан Комитет за укидање дискриминације жена чији је задатак да се

⁸² Вид. Sarah Joseph, Melissa Castan, *The International Covenant on Civil and Political Rights: Cases, Materials, and Commentary*, OUP Oxford, Oxford 2013, 23.

⁸³ Факултативни протокол уз Међународни пакт о социјалним, економским и културним правима је ступио на снагу 5. маја 2013. године. Опширније о Протоколу: Родољуб Етински, "Изједначавање међународне заштите економских, социјалних и културних права са међународном заштитом политичких и грађанских права", Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 3/2009, 33-46.

⁸⁴ Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, 1979, "Службени лист СФРЈ -Међународни уговори", бр. 11/81.

стара о примени и поштовању одредби исте.⁸⁵

Као примери најзначајнијих уговора о људским правима закључених у оквиру УН, наводе се и Међународна конвенција против мучења и других свирепих, нечовечних или понижавајућих казни или поступака из 1984. године, којом је установљен Комитет против мучења⁸⁶, као надзорно тело за спровођење предметних права, као и Међународна конвенција о укидању свих облика расне дискриминације⁸⁷, на основу чијих одредби је формиран Комитет за укидање расне дискриминације.

Генерална скупштина УН је 1989. године усвојила Конвенцију о правима детета⁸⁸, која садржи читав опсег људских права, грађанска, политичка, социјална, економска и културна. Конвенција успоставља заштиту права деце кроз дефинисање стандарда у различитим животним сферама, између осталог и у областима здравствених услуга и образовања.⁸⁹ Надзор над применом и поштовањем права, прокламованих Конвенцијом, врши Комитет за права детета. Основна надлежност овог тела односи се на разматрање извештаја држава, а доноси и опште препоруке у којима тумачи одредбе Конвенције у циљу унапређивања заштите деце и њихових права.

На основу наведеног, закључујемо да је старање о људским правима један од најважнијих задатака УН. Ову функцију УН остварују претежно кроз активност два органа, Генералне скупштине и Економског и социјалног савета. Овлашћења генералне скупштине у вези са заштитом људских права подразумевају коначно одлучивање о нацртима уговора у овој области, затим могућност формирања помоћних органа за сваку сферу и одлучивање о буџету Организације, па самим тим и о средствима која ће бити намењена за реализацију активности у области људских права. Најшира овлашћења у сфери људских права има Економски и социјални савет. Он припрема међународне уговоре ради подношења истих Генералној скупштини, сазива међународне конференције

⁸⁵ Више о Конвенцији о укидању свих облика дискриминације жена видети код: Fayeeza Kathree, "Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women", *South African Journal on Human Rights* 3/1995, 421-437.

⁸⁶ Више о Конвенцији против мучења и других свирепих, нечовечних или понижавајућих казни или поступака видети код: Margareta Wadstein, "Implementation of the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women", *Netherlands Quarterly of Human Rights* 4/1988, 5-21.

⁸⁷ Више о Конвенцији о укидању свих облика расне дискриминације видети код: Natan Lerner, *The UN Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2014.

⁸⁸ Конвенција УН о правима детета, 1989, "Сл. лист СФРЈ - Међународни уговори", бр. 15/90 и "Сл. лист СРЈ - Међународни уговори", бр. 4/96 и 2/97.

⁸⁹ Geraldine Bueren, "UN Convention on the Rights of the Child", *Journal of Child Law* 2/1991, 63.

и даје одговарајуће препоруке у вези са поштовањем људских права.

Најважнији помоћни орган УН који се бави питањима људских права била је Комисија за људска права, која је установљена од стране Економског и социјалног савета и чију је улогу касније наследио Савет за људска права. У првим деценијама након што је основана, Комисија је пружила велики допринос у процесу припреме и усвајања међународних уговора о људским правима, а након је постала и орган надзора над поштовањем истих. Рад Комисије био је предмет и озбиљних критика. Постојали су приговори да су њене активности превише под утицајем појединих држава и да је свој рад усмерила преваходно на стање у Израелу.⁹⁰ Затим се оспоравао и кредибилитет појединих држава у смислу чланства у Комисији, а на основу стања о примени и поштовању људских права у њиховим унутрашњим правним системима.

Незадовољство радом Комисије резултирало је оснивањем новог органа, 2006. године, који преузима њену надлежност, Савета за људска права. Савет је настао у оквиру реформе УН и представља помоћни орган Генералне скупштине. Наставио је позитивну праксу Комисије у смислу усвајања нових уговора у области међународне заштите људских права. Предност у односу на рад Комисије, Савет је остварио у надзорном механизму старања о људским правима, успостављањем система универзалног периодичног прегледа коме једном у четири године морају бити подвргнуте све државе чланице УН. Овај систем представља једини универзални механизам за заштиту људских права на међународном нивоу, с обзиром на чињеницу да се надлежност разних уговорних тела своди само на државе које су ратификовале одређени међународни уговор.⁹¹

Део систем УН чине и специјализоване агенције. У питању су самосталне међународне организације које добијају статус специјализованих агенција на основу споразума са Економским и социјалним саветом. У сфери заштите људских права посебан значај имају две специјализоване организације, Међународна организација рада и Организација УН за просвету, науку и културу (даље: УНЕСКО). С обзиром на то да је Међународна организација рада обрађена у оквиру поглавља о развоју људских права,

⁹⁰ Мирјана Вуксановић, "Савет УН за људска права", *Мегатренд ревија* 2/2014, 300.

⁹¹ Милан Пауновић, Борис Кривокапић, Ивана Крстић, *Међународна људска права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање, Београд 2014, 84-87.

даљи предмет разматрања биће само активности и рад организације УНЕСКО. Задатак ове организације јесте да допринесе миру и безбедности подстицањем и развојем сарадње међу државама путем образовања, науке и културе, а ради унапређења универзалног поштовања правде, владавине права и људских права и основних слобода.⁹² УНЕСКО спроводи различите активности усмерене на унапређење људских права, међу којима су подстицање размене информација у циљу повећања узајамног разумевања и поштовања различитих култура.

Током више од шездесет година постојања, настојања УН у контексту заштите људских права, имала су своје успоне и падове, а оно што је евидентно јесте да су она углавном зависила од влада држава чланица и њиховог става према овом питању.

2.3.2. Регионални механизми заштите људских права

После Другог светског рата долази до успостављања механизма заштите људских права како на универзалном, тако и на регионалним нивоима. Одређене регионалне међународне организације установиле су наведене механизме на основу посебних међународних уговора. Овај процес је нарочито успешно реализован у Европи, али свакако да постоји и на другим континентима.

2.3.2.1. Механизми заштите људских права у Европи

Систем заштите људских права на европском континенту успостављен је под окриљем неколико међународних организација, Савета Европе, Организације за европску безбедност и сарадњу и Европске уније.

2.3.2.1.1. Савет Европе

Савет Европе је регионална међународна организација, настала 1949. године, са циљем да се заштите слобода и демократске вредности држава чланица.⁹³ Поштовање

⁹² В. Димитријевић, Д. Поповић, Т. Папић, В. Петровић, 2006, 97.

⁹³ Malcolm Shaw, *International Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, 248.

људских права је постављено као један од примарних задатака ове организације и услов за пријем у чланство. Убрзо након оснивања, под окриљем Савета Европе, закључена је Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, којом је установљен тренутно најефикаснији систем заштите људских права.⁹⁴ У теорији постоје мишљења да се ефикасност овог система може поредити са најстабилнијим правним системима либералне демократије.⁹⁵ Два битна обележја Конвенције одредила су јој статус најразвијенијег међународног инструмента о људским правима, бар у домену механизма заштите. Као прво, установљен је адекватан орган међународног надзора, Европски суд за људска права, претходно Европска комисија за људска права, а као друго специфично обележје Конвенције, истиче се право појединца да путем индивидуалне представке захтева заштиту својих права, чиме ступа на место које је до тог момента било резервисано искључиво за државе.⁹⁶ Чињеница која несумњиво доприноси успеху овог међународног уговора јесте његово константно усавршавање, које је резултирало усвајањем шеснаест протокола материјалноправне и процедуралне природе.

Централно место у наведеном механизму старања о људским правима поверено је прво Европској комисији за људска права, која је укинута ступањем на снагу Протокола 11, након чега њену улогу преузима Европски суд за људска права са седиштем у Стразбуру. Суд има двоструку надлежност, парничну као примарну, док је друга, саветодавна надлежност, предвиђена накнадно, усвајањем Протокола 2. У оквиру основне надлежности Суд разматра представке појединаца који сматрају да су им повређена права гарантована Конвенцијом. Држављанство не представља услов стицања процесне способности лица пред овим судом. Довољно је се појединац позива на пропуст државе уговорнице приликом поступања са њим, а у смислу кршења права гарантованих Конвенцијом. Као услове прихватљивости појединачне представке Конвенција, између осталог, наводи исцрпљеност свих унутрашњих правних лекова, рок од шест месеци од кад је донета правоснажна одлука у вези са ствари која је предмет захтева и немогућност

⁹⁴ Кристија Томушат, *Људска права између идеализма и реализма*, (Војин Димитријевић, Ана Јеросимић и Марко Милановић превод) Београдски центар за људска права, Београд 2006, 237.

⁹⁵ Сања Ђајић, "Заштита људских права и слобода у пракси Европског суда за људска права, индивидуална заштита, тумачење конвенције и ефикасност европског система", *Гласник Адвокатске коморе Војводине, часопис за правну теорију и праксу* 7-8/2001, 343.

⁹⁶ В. Димитријевић, М. Пауновић, В. Ђерић В, 1997, 116.

анонимних захтева.⁹⁷ Саветодавна надлежност, на основу Протокола 2, подразумевала је да је само Комитет министара Савета Европе овлашћен да тражи саветодавно мишљење и то искључиво у вези са питањима која се односе на европски систем заштите, али не спадају у опсег тумачења и дејства прокламованих права. Овако уско постављен концепт саветодавне надлежности довео је до тога да је мишљење затражено свега три пута⁹⁸, што је условило усвајање Протокола 16, којим је предвиђено право националних судова виших инстанци да подносе захтеве за саветодавно мишљење.⁹⁹

Теоријска разматрања о раду Суда се све више свде на тврдње многих аутора о томе да се Суд налази у неповољној ситуацији услед великог броја предмета који блокирају његов рад, као и бројних представки које не испуњавају услове прихватљивости.¹⁰⁰ Услед наведених процесних препрека, усвојен је Протокол 14. Овај протокол предвиђа значајне новине у односу на рад суда, а као једна од најзначајнијих наводи се решење на основу кога судија појединац доноси одлуку о прихватљивости представке уместо претходно предвиђеног одбора од троје судија.¹⁰¹ Протокол 14 истиче још једну новину која је предмет бројних теоријских дискусија, а односи се на могућност ратификовања Конвенције од стране Европске уније. Практичне последице овог решења подразумевају да појединац може да се обрати Суду, не само уколико је држава чланица Уније повредила неко његово право прокламовано Конвенцијом, већ и онда када је до повреде дошло услед акта саме Уније.¹⁰²

Други најважнији акт у области људских права, усвојен под окриљем Савета Европе, којим се установљава свеобухватна заштита економских и социјалних права, јесте Европска социјална повеља из 1961. године, односно Ревидирана европска социјална

⁹⁷ О допуштености захтева за покретања поступка вид. чл.35 Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода - Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода 1950, Службени лист СЦГ - Међународни уговори, бр. 9.

⁹⁸ Сања Ђајић, *Међународно правосуђе*, Службени гласник 2012 (а), Београд. 172.

⁹⁹ Више о изменама које предвиђа Протокол 16 вид. Сања Ђорђевић, "Саветодавна надлежност Европског суда за људска права", *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 68/2014, 893-910.

¹⁰⁰ Helen Keller, Andreas Fischer, Daniela Kühne, "Debating the Future of the European Court of Human Rights after the Interlaken Conference: Two Innovative Proposals", *The European Journal of International Law* 4/2011, 1025.

¹⁰¹ Више о реформи Европског суда за људска права вид. Р. Етински, "Нова реформа Европског суда за људска права", *Правни живот* 12/2004(б), 455-465.

¹⁰² Elizabeth Defeis, "Human Rights and the European Union, Who Decides? Possible Conflicts Between the European Court of Justice and the European Court of Human Rights", *Dickinson Journal of International Law* 2/2001, 306.

повеља из 1996. године. Наведеним уговором извршено је нормирање социјалних права у оквиру Савета Европе, међутим ова права нису подвргнута механизмима заштите као права прокламована Европском конвенцијом о људским правима. И док идеја о формирању Европског суда за социјална права остаје у домену теорије и академских расправа,¹⁰³ надзор над поштовањем одредби Европске социјалне повеље врши Европски комитет за социјална права (Комитет независних експерата) на основу периодичних извештаја које подносе државе уговорнице о примени Повеље, као и систему колективних жалби, установљеним Додатним протоколом уз Европску социјалну повељу, који је ступио на снагу 1998. године.¹⁰⁴

2.3.2.1.2. Организација за европску безбедност и сарадњу

Организација за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) представља најширу европску регионалну организацију и окупља 57 држава чланица на простору Европе, Северне Америке и Азије. Рад на заштити људских права у оквиру Конференције за европску безбедност и сарадњу (КЕБС), касније у оквиру ОЕБС, започет је усвајањем Завршног акта Хелсиншке конференције из 1975. године, који иако није имао снагу међународног уговора, омогућио је доношење значајних докумената и механизма у сфери људских права.¹⁰⁵

Конференција у Бечу, односно њен Завршни акти из 1989. године, подразумева прекретницу у области људских права. На основу наведеног акта, тачније његовог сегмента под називом „Људска димензија КЕБС“, све државе уговорнице су дужне да своје унутрашње право у вези са заштитом и поштовањем људских права ускладе са међународним правом и обавезама које проистичу из докумената КЕБС. Установљен је и

¹⁰³ Више о Ревидираној европској социјалној повељи видети: Љубинка Ковачевић, “Нормирање социјалних права у оквиру Савета Европе”, *Страни правни живот* 1-2/2005, 217-260.

¹⁰⁴ На основу члана 1 Додатног протокола уз Европску социјалну повељу, право подношења колективних жалби имају: међународне организације послодаваца и синдиката из става 2 члана 27 Повеље; остале међународне невладине организације које имају саветодавни статус у Савету Европе и налазе се на листи Владиног комитета установљеној посебно за ове потребе; репрезентативне националне организације послодаваца и синдиката под јурисдикцијом државе уговорнице против које је уложена жалба. Текст Протокола доступан на: <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/158> 10.06.2016.

¹⁰⁵ В. Димитријевић, М. Пауновић, В. Ђерић В, 1997, 123.

посматрачки механизам заштите у области људских права.¹⁰⁶ Израз „људска димензија КЕБС“ ће од ове конференције подразумевати све одредбе претходних и наредних конференција које се односе на људска права.¹⁰⁷ Концепт људске димензије КЕБС (ОЕБС од 1. јануара 1995. године) установљава чврсту везу између поштовања људских права и питања безбедности, а поред појединачних права и слобода обухвата и начело владавине права, као и принцип независности судства. Централна установа у оквиру овог концепта јесте Уред за демократске институције и људска права који је установљен Париском повељом за нову Европу.¹⁰⁸

2.3.2.1.3. Европска унија

Европска унија је настала у процесу европских економских интеграција, који је почео стварањем Европске заједнице за угаљ и челик 1951. године, а настављен кроз формирање Европске заједнице за атомску енергију и Европске економске заједнице 1957. године. Друштвена и политичка димензија интегрисања долази до изражаја ступањем на снагу Уговора о Европској унији 1992. године. Управо у тој чињеници треба тражити разлоге непостојања подробнијих одредби о људским правима у оквиру уговора којима су основане претходно наведене европске заједнице. Ови уговори су се само у неким сегментима дотицали материје заштите људских права¹⁰⁹, али нису садржали каталог истих, нити одредбе које би на изричит начин установиле гаранције одређеног корпуса људских права.

Услед непостојања конкретних одредби о заштити људских права у оснивачким уговорима, убрзо долази до проблема у поступању немачких судова, а у вези са актима Заједнице. Немачки судови су материји људских права придавали велики значај, као и немачки Устав. Разматрајући акте Заједнице који су наводно били у супротности са људским правима, немачки судови су легалност комунитарних аката установљавали на основу уставних прописа и тако довели у питање примат комунитарног права над

¹⁰⁶ Anette Faye Jacobsen, *Human Rights Monitoring: A Field Mission Manual*, Brill – Nijhoff, Boston 2008, 230.

¹⁰⁷ Erika Schlager, “1998 OSCE Implementation Meeting on Human Dimension Issues”, *Helsinki Monitor* 1/1999, 43.

¹⁰⁸ Rachel Brett, “Human Rights and the OSCE”, *Human Rights Quarterly* 3/1996, 671.

¹⁰⁹ Вид. Miodrag Jovanović, Dragica Vujadinović, Rodoljub Etinski, *Democracy and Human Rights in the European Union (POGESTEI)*, Univerziteti u Novom Sadu, Nišu, Beogradu i Mariboru, Beograd, Maribor 2009, 165-185.

немачким. Овакву ситуацију Суд Европских заједница (даље Суд ЕЗ) делимично је решио поступајући у предмету *Stauder* признајући људским правима статус општих правних начела комунитарног права.¹¹⁰ У случају *Nold* Суд ЕЗ је поновио претходно наведени став уз извесну допуну да међународни уговори за заштиту људских права на којима су државе чланице сарађивале или чије су потписнице, пружају смернице које би требало следити у правном систему Заједнице.¹¹¹

Ставови Суда ЕЗ утицали су на доношење Заједничке декларације о основним правима 1977. године, у оквиру које Европски парламент, Савет и Комисија истичу значај који придају људским правима сагласно одредбама устава држава чланица, као и Европске конвенције за заштиту људских права.¹¹²

Први основни уговор који је на експлицитан начин упућивао на материју људских права био је Јединствени европски акт из 1986. године.¹¹³ У оквиру преамбуле овог оснивачког акта стоји намера држава чланица да раде заједно ради унапређивања демократије у складу са правима прокламованим прописима држава чланица, Европском конвенцијом за заштиту људских права и слобода и Европском социјалном повељом.¹¹⁴ На основу Јединственог европског акта донета је Повеља о основним социјалним правима 1989. године, која иако није правно обавезујући акт, има значај са аспекта социјалних права радника. Исте године Европски парламент је усвојио Декларацију о основним правима и слободама која садржи велик број грађанских, политичких и социјалних права, али коју Суд ЕЗ није дужан да примењује.¹¹⁵

Уговор о оснивању Европске уније¹¹⁶, потписан у Мастрихту 1992. године, представља преокрет у контексту конституционалне заштите људских права. Одредбама члана Ф (2) овог уговора, Уније се обавезала да ће поштовати фундаментална права гарантована Европском конвенцијом о људским правима и која проистичу из уставних

¹¹⁰ Родољуб Етински, “Процес промоције људских права у Европској унији”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1-2/2008, 118.

¹¹¹ *Ibid.* 121.

¹¹² John Flaherty, Maureen Lally-Green, “Fundamental Rights in the European Union”, *Duquesne Law Review* 2/198, 316.

¹¹³ Р. Етински, 2008, 122.

¹¹⁴ Јединствени европски акт, 1987, *Official Journal of the European Communities*, L 169 29/06.

¹¹⁵ В. Димитријевић, М. Пауновић, В. Ђерић В, 1997, 128.

¹¹⁶ Уговор о оснивању Европске уније, 1992, *Official Journal of the European Communities*, C 191.

оквира држава чланица, као општа правна начела Заједнице.¹¹⁷ Ова формулација, за разлику од претходних, не спомиње друге уговоре о људским правима на којима су државе чланице сарађивале или чије су потписнице.

Уговором из Мастрихта људска права су имплементирана у сва три стуба Уније. Одређена политичка права, поготово изборна, постала су сегмент права Заједница увођењем држављанства Европске уније. Затим, члан 130 наводи људска права у вези са питањима која се односе на сферу сарадње за развој. У оквиру другог стуба, људска права се налазе у материји циљева заједничке спољне и безбедносне политике, док члан К2 истиче да ће се у стварима из сфере коју обухвата трећи стуб¹¹⁸ поступати сагласно Европској конвенцији о људским правима и Конвенцији о статусу избеглица из 1951. године.¹¹⁹

Амстердамским изменама Уговора о оснивању предвиђено је да се „Унија заснива на начелима слободе, демократије, поштовања људских права и основних слобода и на владавини права, начелима заједничким државама чланицама“.¹²⁰ У случају непоштовања начела, члан 7 одређује принудни механизам против држава чланица. У том контексту је чланом 46 дефинисана надлежност Суда правде у примени стандарда поштовања људских права у погледу активности органа Заједнице.

Без обзира на чињеницу да је у Унији годинама доминантан став био да нема потребе да се доноси посебан документ који би регулисао искључиво материју људских права, 1999. године је одлучено да се припреми Повеља ЕУ о основним људским правима, која је и усвојена 2000. године.¹²¹ Повеља обухвата грађанска, политичка, социјална и економска права и представља потврду већ постојећих права. До ступања на снагу Лисабонског уговора, Повеља није имала правно обавезујући карактер, али то свакако није умањило њен правни значај.

Следећи уговор који иновира питање поштовања људских права у Унији јесте

¹¹⁷ Радован Вукадиновић, *Право Европске уније*, Правни факултет у Крагујевцу, Центар за право Европске Уније, Крагујевац 2006, 46.

¹¹⁸ Тада је трећи стуб укључивао политику азила, контролу прелажења спољних граница, имиграциону политику, судску сарадњу у грађанским и кривичним стварима, царинску сарадњу, полицијску сарадњу ради спречавања тероризма и других озбиљних облика међународног злочина.

¹¹⁹ Р. Етински, 2008, 124.

¹²⁰ Амстердамски уговор, 1997, *Official Journal of the European Communities*, С 340.

¹²¹ Повеља о основним правима у Европској унији, 2000, *Official Journal of the European Communities*, С 364.

Лисабонски уговор из 2007. године, којим се мења Уговор о Европској унији и Уговор о оснивању Европске заједнице (даље: Лисабонски уговор).¹²² Претходно је наведено да је овај уговор доделио Повељи о основним људским правима снагу обавезног правног прописа, изједначајући је са оснивачким уговорима и на тај начин установио обавезу поштовања људских права како од стране националних судова, тако и у поступању комунитарних судова.

У оквиру члана 6 Лисабонски уговор пружа правни основ за приступања Уније Европској конвенцији о људским правима, наводећи да то неће утицати на надлежности Уније утврђене оснивачким уговорима.¹²³ Иницијалне основе ове идеје могуће је наћи у меморандуму Комисије из 1979. године, којим је предложено приступање Заједнице Европској конвенцији, а у циљу испуњавања потребе да се заштита људских права на нивоу Заједнице унапреди. Тим поводом, Савет је тражио мишљење Суда ЕЗ, изражавајући сумњу у погледу могућности приступања у складу са одредбама Уговора о ЕЗ. Суд је заузео становиште да наведени уговор не установљава такву могућност. Овакво мишљење је изазвало извесно незадовољство у доктрини, а дефинитивно је напуштено усвајањем Лисабонског уговора.¹²⁴

Члан 6 Лисабонског уговора представља предмет бројних теоријских дискусија које настоје да два европска система заштите људских права ускладе у један целовит и ефикасан систем. У наведеном контексту издавају се концепти пет предлога, односно метода, који подразумевају:

- доношење засебног комунитарног каталога основних права
- измену Европске конвенције о људским правима
- инситуционализовања односа између два суда
- *de facto* приступања Европске уније Европској конвенцији о људским правима и
- одржавања *status quo*.¹²⁵

Изолована примена једног од наведених метода обухватала би парцијално и непотпуно решавање проблема, стога се намеће закључак да је потребно установити нов приступ који

¹²² Лисабонски уговор, 2007, *Official Journal of the European Union*, С 306.

¹²³ Лисабонски уговор, *op.cit.* члан 6.

¹²⁴ Р. Етински, 2008, 130.

¹²⁵ Ђорић-Ерић Весна, *Однос Европског суда правде и Европског суда за људска права*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2013, 6.

би садржао одређене елементе како успостављања комунитарног каталога људских права, тако и институционализовања односа између два суда, као и одржавања *status quo*.¹²⁶

У оквиру анализе одредби Лисабонског уговора са аспекта заштите људских права, треба нагласити и важност члана 3 Уговора о Европској унији који прокламује принцип инклузивне једнакости, наводећи обавезу Уније да се бори против дискриминације унутар друштва, као и да пружа подршку за успостављање друштвене правде и сигурности, затим једнакости између полова и заштите права детета.¹²⁷

2.3.2.2. Механизми заштите људских права у Америци

Амерички систем заштите људских права развио се у оквиру Организације америчких држава (даље: ОАД) основане 1948. године. Повеља ОАД, којом је ова организација успостављена, промовише демократске принципе, развој демократских институција, сарадњу држава чланица, друштвени и економски развој и заштиту људских права.¹²⁸ Повеља гарантује основна права појединаца без разлике у односу на расу, националност, вероисповест или пол.¹²⁹ Иако обавезује државе на поштовање људских права, одредбама Повеље ОАД ова права нису дефинисана. То је учињено усвајањем Америчке декларације о правима и дужностима човека.

Америчка декларација о правима и дужностима човека садржи каталог политичких, грађанских, економских, социјалних и културних права.¹³⁰ Без обзира на чињеницу да Декларација нема обавезујући карактер, она представља веома значајан инструмент заштите људских права, пре свега захваљујући раду Интерамеричке комисије за људска права, која је основана 1959. године. Неколико година касније ова комисија је постала формално орган ОАД, задужен да унапређује поштовање људских права.

Под окриљем ОАД 1969. године усвојена је Америчка конвенција о људским

¹²⁶ Вид. В. Ђорић-Ерић, 2013.

¹²⁷ Гордана Гасми, Марија Костић, “Заштита основних људских права кроз принципе Лисабонског уговора о ЕУ”, *Право и привреда* 4-6/2011, 439.

¹²⁸ В. Димитријевић, Д. Поповић, Т. Папић, В. Петровић, 2006, 105.

¹²⁹ Повеља Организације америчких држава, 1948, http://www.oas.org/dil/treaties_A-41_Charter_of_the_Organization_of_American_States.pdf 15.04.2015.

¹³⁰ Америчка декларација о правима и дужностима човека, 1948, <https://www.cidh.oas.org/Basicos/English/Basic2.American%20Declaration.htm> 15.04.2015.

правима, која је ступила на снагу 1978. године. Америчка конвенција је израђена под снажним утицајем Европске конвенције о људским правима, иако је листа права прокламованих овом конвенцијом шира у односу на Европску конвенцију. Америчка конвенција садржи грађанска и политичка права и само један члан којим се успоставља заштита економских, социјалних и културних права.¹³¹ Управо из тог разлога, 1988. године је усвојен тзв. Протокол из Сан Салвадора, којим се гарантују још нека економска, социјална и културна права и који предвиђа процедуру подношења појединачних представки у вези са синдикалним правима и правом на образовање. Протокол о укидању смртне казне је усвојен 1990. године, а ступио на снагу година дана касније.¹³²

Америчком конвенцијом о људским правима успостављен је Интерамерички суд за људска права. Надлежност овог суда је факултативна, стога државе морају да дају посебну изјаву да прихватају његову надлежност. Право обраћања Интерамеричком суду имају државе уговорнице Конвенције и Интерамеричка комисија. Суд може давати и саветодавна мишљења и то како на захтев држава уговорница Конвенције, тако и на захтев држава чланица ОАД. Одлуке Суда су коначне, али не постоји орган надлежан за старање о њиховом извршењу.¹³³

2.3.2.3. Механизми заштите људских права у Африци

Регионални систем заштите људских права у Африци развио се под окриљем Организације афричког јединства (даље: ОАЈ), која је настала 1963. године. Услед свих специфичности које су својствене материји људских права на афричком континенту, а које се јављају као последица одређених историјских околности и традиционалног наслеђа, и систем заштите истих неминовно има посебан карактер. Стога се као главни задаци пред ОАЈ постављају следеће активности: деколонизација, одбрана суверености и територијалног интегритета држава чланица, борба против апартхејда, унапређивање економског и културног статуса држава чланица, развој науке, као и образовног и

¹³¹ Америчка конвенција о људским правима, 1969, http://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.htm 15.04.2015.

¹³² Вид. William Feldman, "Role of International Human Rights Law in the American Decision to Abolish the Juvenile Death Penalty", *The Appalachian Journal of Law* 1/2007, 89-108.

¹³³ Thomas Buergenthal, "New Upload - Remembering the Early Years of the Inter-American Court of Human Rights", *New York University Journal of International Law and Politics* 2/2005, 273.

здравственог система.¹³⁴

У оквиру ОАЈ, 1981. године, усвојена је Афричка повеља о људским правима.¹³⁵ Као и у претходним инструментима којима се установљава заштита људских права и Афричка повеља садржи материјалноправне одредбе и одредбе које се односе на надзорни механизам. Са материјалног аспекта, потребно је нагласити неколико карактеристика овог акта. Повеља садржи како тзв. прву генерацију људских права (грађанска и политичка), тако и другу (социјална, економска и културна). Треба посебно истаћи да Афричка повеља прокламује и заштиту људских права тзв. треће генерације. То су, у складу са Повељом, права народа и подразумевају право народа на развој, право на мир и на здраву животну околину.¹³⁶

Афричка повеља садржи и неколико права која су својствена афричком подручју, а на основу којих можемо закључити да творци овог прописа нису механички преузели решења из других аката којима се установљава заштита и поштовање људских права, већ су водили рачуна о друштвеној и економској реалности држава, где овај уговор треба да се примењује. У наведеном контексту, стоји одредба Повеље којом се држава обавезује да пружа заштиту традиционалним вредностима у друштву у оквиру очувања људских права.¹³⁷

У теорији се као посебност Афричке повеље истиче и то што успоставља обавезе појединца у односу на породицу, друштвену и државну заједницу, као и према међународној заједници. Затим се наводи и дужност појединца да поштује све људе без дискриминације и да са њима одржава односе који дозвољавају унапређење, очување и јачање поштовања и узајамне трпељивости.¹³⁸ Наведеним обавезама појединца додају се и оне које су специфичне за подручје примене Повеље, а које подразумевају поштовање позитивне афричке културне вредности и остваривање и унапређивање афричког јединства. Ове дужности појединца треба посматрати у светлу воље афричких народа за самоопредељење и независност, као и оптерећења проистеклих из колонијалне прошлости

¹³⁴ В. Димитријевић, Д. Поповић, Т. Папић, В. Петровић, 2006, 106.

¹³⁵ Афричка повеља о људским правима и правима народа, 1981, <http://www.achpr.org/instruments/achpr/15.04.2015>.

¹³⁶ В. Димитријевић, Д. Поповић, Т. Папић, В. Петровић, 2006, 106.

¹³⁷ Слободан Миленковић, "Нов допринос регионалној заштити људских права: Афричка повеља о правима човека и народа", *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 1985, 73-74.

¹³⁸ Афричка повеља о људским правима и правима народа, *op.cit.* члан 27.

овог континента.¹³⁹

Афричка повеља успоставља надзорни механизам за старање о правима која су прокламована овим актом. У почетку је ову улогу имала Афричка комисија за људска права и права народа, формирана 1987. године, а једанаест година касније основан је и Афрички суд за људска права и права народа. Основни задатак Комисије подразумева дефинисање начела политике заштите људских права држава чланица. Поред унапређења људских права, предвиђена је и могућност обраћања Комисији саопштењима државе или појединаца. У складу са чланом 47 Повеље, уколико нека држава уговорница сматра да друга држава уговорница не поштује прокламована права, она јој може скренути пажњу на то писменим саопштењем, које ће бити прослеђено и председнику Афричке комисије.¹⁴⁰ Поступак упућивања саопштења држави чија поступања представљају повреду одредби Повеље није обавезан. Као један од услова прихватљивости саопштења упућених Афричкој комисији наводи се да иста не буду написана увредљивим или омаловажавајућим језиком усмереним против конкретне државе или ОАЈ. На овај начин још једном долази до изражаја опрезност која је карактеристична за Афричку повељу, а која треба да спречи заоштравање односа између држава уговорница.

Да би се унапредила заштита људских права на афричком континенту, 1998. године је усвојен Протокол уз Афричку повељу којим је формиран Афрички суд за људска права и права народа, који је ступио на снагу 2004. године. Суд има саветодавну и парничну надлежност и слично Интерамеричком суду, решава спорове које пред њега изнесу државе чланице и Афричка комисија.¹⁴¹ Суд може да разматра и предмете које му непосредно подносе невладине организације и појединци, под условом да држава да посебну изјаву. Афрички суд има овлашћење да поступа у случајевима повреде како права гарантованих Афричком повељом, тако и свим другим релевантним међународним уговорима које је одређена држава ратификовала. И поред напретка који је остварен успостављањем Афричког суда, као највећа мана овог система заштите људских права наводи се непостојање органа обезбеђења извршења одлука надзорних органа.

Као наследница ОАЈ, 2002. године, основана је Афричка унија. Оснивачким актом

¹³⁹ В. Димитријевић, М. Пауновић, В. Ђерић В, 1997, 132.

¹⁴⁰ Афричка повеље о правима човека и народа, *op.cit.* члан 47.

¹⁴¹ В. Димитријевић, Д. Поповић, Т. Папић, В. Петровић, 2006, 407.

Уније под циљевима ове међународне организације наводе се следеће активности: промовисање и унапређење демократских вредности, заштита људских права, као и подршка економском развоју афричких држава. Као један од основних органа Уније, предвиђен је Афрички суд правде, чија би надлежност на основу Протокола из 2008. године, требала да буде преузета од стране новог судског органа, Афричког суда правде и људских права. Овај орган ће преузети улогу и Афричког суда за људска и народна права и почеће са радом након ратификације наведеног протокола од стране петнаест држава.

2.3.2.4. Арапска повеља о људским правима

Арапска повеља о људским правима је ступила на снагу 2008. године и представља одређену новину у третирању проблематике људских права.¹⁴² До усвајања овог документа, материја људских права била је предмет међународне кодификације на универзалном нивоу и на регионалним нивоима у оквиру граница европског, америчког и афричког континента. Кроз одредбе Арапске повеље по први пут се суочавамо са партикуларним системом заштите људских права чије државе уговорнице потичу из посебног цивилизацијског круга Африке и Азије.

Процес доношења Арапске повеље био је дуг и комплексан. Повеља је први пут усвојена 1994. године у оквиру Лиге арапских држава, али ова верзија никад није ступила на снагу услед чињенице да је ниједна држава није ратификовала. Ревидирана је 2004. године и ступила на снагу четири године касније. Уколико сагледамо Повељу са аспекта односа са Шеријатским правом, уочавамо да се она не одриче потпуно религијске димензије, али ствари поставља принципијелно другачије у односу на наведени правни систем, што је вероватно резултат намере арапских држава да се превазиђе неразумевање са Западом у домену стандарда људских права.¹⁴³

Као циљ усвајања Арапске повеље, у оквиру члана 1, наведено је да поштовање људских права треба посматрати као фундаменталну димензију националних интереса у арапским државама, како би сваки појединац у њима имао могућност да унапреди свој

¹⁴² Арапска повеља о људским правима, 2004, www.acihl.org. 25.04.2015.

¹⁴³ Милош Петровић, “Арапска повеља о људским правима - критички осврт”, *Страни правни живот* 2/2012, 21.

живот комплементарно највишим људским вредностима.¹⁴⁴ Даље се као циљ Повеље истиче тежња усмерена према свим људима арапских држава да поштују национални и културни идентитет својих земаља у складу са универзалним принципима садржаним у међународним инструментима за заштиту људских права.

Арапска повеља садржи читав каталог грађанских, политичких, социјалних, економских и културних права. Повеља наводи и да тумачење ниједне њене одредбе не може да се учини на начин да пружа мања права у односу на решења предвиђена унутрашњим правним системима држава уговорница или међународним прописима које су државе уговорнице Повеље ратификовали.¹⁴⁵

У вези са системом надзора над применом и поштовањем права прокламованих Повељом, овај акт предвиђа успостављање Комитета за људска права. Надлежност Комитета подразумева могућност овог органа да разматра двогодишње извештаје држава уговорница и упути препоруке на основу истих о унапређењу људских права. Овако симболично одређење надлежности Комитета је предмет бројних критика и оспоравања вредности саме Повеље. Ипак, надлежност Комитета не можемо посматрати ван контекста специфичности политичких система арапских држава и управо у тој области треба и тражити разлоге немогућности функционисања посебног независног органа који би спроводио судску заштиту људских права и основних слобода.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Арапска повеља о људским правима, *оп.цит*, члан 1.

¹⁴⁵ Mohamed Mattar, "Article 43 of the Arab Charter on Human Rights: Reconciling National, Regional, and International Standards", *Harvard Human Rights Journal* 1/2013, 96.

¹⁴⁶ О процесу формирања Арапског суда за људска права вид. Salem Alshehri, "Arab Court of Human Rights: The Dream Desired", *Arab Law Quarterly* 1/2016, 34-52.

3. ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

3.1. ПОЈАМ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Садржај појма животне средине можемо одредити искључиво уколико ову проблематику третирамо са мултидисциплинарног аспекта. У питању је материја која је у својој комплексности и јединствености превазишла чак и ниво академских расправа и наметнула нам захтев да јој приступамо интердисциплинарно уважавајући све њене специфичности.

3.1.1. Доктринарни приступ дефинисању животне средине

Са појмовном одредницом животне средине сусрећемо се још у античком периоду. Рани записи Херодота и Плинија пружају сведочанства о човековом учешћу у процесу мењања природног еквилибријума.¹⁴⁷ Без обзира на тако рано спомињање појма животне средине, чешћа употреба овог термина, као и настанак његових бројних дефиниција јавља се тек у 20. веку. Последње деценије прошлог века представљају период кад питања у вези са животном средином излазе из домена интересовања искључиво науке и постају предмет разматрања различитих међународних организација, политичких скупова. Долази до наглашавања проблема у вези са животном средином и упозоравања на све извеснију глобалну угроженост. Седамдесетих година је учињен кључни помак када је препозната потреба да се животној средини омогући будућност, јер без ње будућности неће ни бити.¹⁴⁸ Управо кроз акцентирање проблема животне средине, појам животна средина постаје фокус како институционализованог, тако и појединачног интересовања.

Када говоримо о проблемима животне средине, у употреби су различити термини, као што су човекова околина и природна средина¹⁴⁹, који се понекад неоправдано користе

¹⁴⁷ Мирољуб Милинчић, Лили Соулиотис, Љиљана Михајловић, Теа Пожар, “Географија и наука о животној средини”, *Зборник радова - Географски факултет Универзитета у Београду* 62/2014, 3.

¹⁴⁸ Станка Малетић, “Еколошки значај рециклажне уметности”, *Екологија и право*, (Александра Чавошки, Ана Кнежевић-Бојовић ур.) Институт за упоредно право и Правни факултет Универзитета Унион, Београд 2012, 267.

¹⁴⁹ Шимон Ђармати, Драган Веселиновић, Иван Гржетић, Драган Марковић, *Животна средина и њена заштита, Животна средина - књига I*, Футура, Београд 2008, 14.

као синоними појма животна средина. Терминолошкој конфузији допринело је непостојање општеприхваћене научне дефиниције, која би на један целовит и универзалан начин детерминисала садржај овог појма. Непрецизност у овој области не тиче се искључиво чињенице да се различити термини користе за описивање исте појаве, већ „различити термини подразумевају и различите садржаје свеукупности услова и утицаја у којима човек живи”.¹⁵⁰ Ове разлике се односе пре свега на појмове човекова околина и животна средина, који се и у теорији и у пракси често поистовећују, иако је термин животна средина знатно нижег нивоа општости. Наиме, човекова околина не подразумева само природну околинину, већ и друштвену, односно спој различитих социјалних фактора.¹⁵¹ Непостојање стандардизоване терминологије у сфери животне средине последица је присуства страних израза у овој материји, њиховог различитог превода, али и мултидисциплинарности наведене проблематике.

У литератури постоје бројни покушаји дефинисања појма животне средине. Један од њих садржај овог термина поистовећује са „невидљивом целином различитих фактора који чине услове за одвијање живота”¹⁵². Постоје и ставови према којима животна средина најчешће подразумева „географски простор и амбијент (друштво) у којем људи живе и раде”¹⁵³. Поједини аутори овај појам одређују као материјалну средину у којој човек живи и ради и коју чине основни елементи: ваздух, земљиште, вода, биљни и животињски свет, као и објекти које је човек створио.¹⁵⁴ Британски речник термина из области животне средине исту дефинише као простор и околности у којима биће постоји, односно све оно што је изван организма.¹⁵⁵ У оквиру дела *Водич кроз практичну примену Архуске конвенције и мали еколошки речник*, термин животна средина одређен је као комплекс абиотичких и биотичких фактора „који представљају окружење индивидуе, врсте, односно популације, укључујући животне заједнице или људску популацију”.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Данило Марковић, *Социјална екологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 121.

¹⁵¹ Вид. Чедомир Црногорац, Муриз Спахић, *Основи геоекологије*, Арт принт, Бања Лука 2012, 12.

¹⁵² Вида Чок, „Међународноправна заштита животне средине”, *Безбедност и друштвена самозаштита*, бр.4 1990, Београд, 16.

¹⁵³ Ч. Црногорац, М. Спахић, 2012, 14.

¹⁵⁴ Радмило Феликс, *Унапређивање и заштита радне и животне средине и санитарно законодавство*, Институт за документацију заштите на раду, Ниш 1980, 41.

¹⁵⁵ Вид. Alan Gilpin, *Dictionary of Environment Terms*, Rout ledge & Kegan Paul Ltd., London 1976.

¹⁵⁶ Сретен Ђорђевић, Милош Катић, *Водич кроз практичну примену Архуске конвенције и мали еколошки речник*, Медија центар, Београд 2004, 42.

3.1.2. Појам животне средине у правним прописима

Проблем појмовног детерминисања животне средине решаван је и у међународним документима. У Декларацији усвојеној на Конференцији Уједињених нација о животној средини, одржаној у Стокхолму 1972. године, истакнуто је да је „човек истовремено производ и творац своје околине, која му даје средства за живот у физичком смислу и која му омогућава интелектуални, морални, друштвени и духовни напредак” и зато су „за човеково благостање и уживање основних људских права од битног значаја оба аспекта људске средине – природна средина и она коју је сачинио човек”.¹⁵⁷ Конвенција о грађанској одговорности за штете настале услед активности које су опасне за животну средину под појмом животне средине подразумева животне изворе, односно ваздух, воду, земљиште, флору и фауну, као и интеракцију која се остварује између њих.¹⁵⁸ На основу Конвенције о заштити животне средине путем кривичног права, животна средина обухвата људе, њихов живот и здравље, ваздух, воду, земљиште, имовину, биљке и животиње.¹⁵⁹ У саопштењу Комисије Европске заједнице о политици у области животне средине, из 1971. године, животна средина се одређује као „скуп елемената који у сложености својих односа чине оквире, средину и услове човека у друштву”¹⁶⁰.

Одређења животне средине налазе се и у правним прописима појединих држава. У оквиру немачког правног поретка термин животна средина подразумева: воду, земљиште, ваздух, флору и фауну, као и материјалну имовину.¹⁶¹ Закон о заштити животне средине Румуније наводи да животну средину чине сви природни фактори, као и материјална добра створена људским радом, која својом узајамном зависношћу обезбеђују одржавање еколошке равнотеже, утичући одређујуће на услове живота људи и развој друштва.¹⁶² Законодавство Јапана дефинише садржај појма животне средине као „имовину која је уско везана за живот човека, затим као биљке и животиње везане не само за живот човека, већ

¹⁵⁷ Стокхолмска декларација, 1972, UN doc. A/CONF.48/14.

¹⁵⁸ Вид. Срећко Косановић, *Еколошки криминалитет*, Правни факултет Универзитета Унион : Службени гласник, Београд 2009, 35.

¹⁵⁹ Драган Јовашевић, *Заштита животне средине*, Службени лист СЦГ, Београд 2005, 30.

¹⁶⁰ Д. Марковић, 2005, 123.

¹⁶¹ Jan Hoffmann, “The Meaning of ‘Environment’ in the German Legal Order”, *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*, 1/2014, 59. О развоју појма животне средине у немачком правном систему вид. Жарко Анђелковић, “Појам, циљеви и начела еколошког права”, *Политичка ревија* 4/2012, 379.

¹⁶² *Ibid.*

и за средину у којој живе”¹⁶³. У Закону о заштити животне средине Републике Србије животна средина је одређена као „скуп природних и створених вредности чији комплексни међусобни односи чине окружење, односно простор и услове за живот”.¹⁶⁴

Допринос у детерминисању појма животне средине пружају и судови. Спорови који се односе на ову материју су током последње две деценије постали предмет разматрања, како националних, тако и међународних судова. У наведеном контексту, посебан значај има саветодавно мишљење Међународног суда правде које се односило на законитост употребе нуклеарног оружја. У свом мишљењу Суд не наводи прецизну дефиницију израза животна средина, али истиче да животна средина не може да се посматра као неки апстрактан појам, већ као живи простор који има одређујући утицај на квалитет живота и здравља људи, укључујући и будуће генерације.¹⁶⁵

3.1.3. Трагање за појмом животне средине

Одређивање појма животне средине подразумева превазилажење претходно наведене термилошке конфузије, као и различитих појмовних недоумица. Заједнички именоване разматраних дефиниција односи се како на физичку средину човека, тако и друштвену. Већина разматраних дефиниција покушава појам животне средине да подели на факторе који би били одраз научног приступа у изучавању овог термина, али и његове техничке, политичке и економске димензије. Главна замерка овог начина третирања појма животне средине јесте настојање да се успостави деоба једног недељивог концепта који подразумева животна средина. Управо у наведеној деоби треба тражити разлоге разноликости решења које садрже правни прописи у вези са појмом животне средине. Стога и дефиниције животне средине варирају у својој садржини, подводећи различите елементе под овај појам.

Уважавајући претходно наведену критику, појам животне средине, за потребе овог рада, би требало одредити на општи начин који дозвољава прилагођавање свог садржаја критеријумима постављеним у оквиру система у ком тумачимо овај појам. Дакле, садржај

¹⁶³ Вида Чок, “Право и заштита природне средине у којој човек живи”, *Архив за правне и друштвене науке* бр.1/1973, Београд, 9.

¹⁶⁴ Закон о заштити животне средине, "Сл. гласник РС", бр. 135/2004, 36/2009.

¹⁶⁵ *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, *ICJ Reports*, 1996, 241.

термина животне средине биће установљен као скуп како природних услова, тако и оних које је човек створио, а који су неопходни за свакодневни живот човека и његову делатност.

3.2. ПОЈАМ И ВРСТЕ ЗАГАЂИВАЊА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

3.2.1. Појам загађивања животне средине

Данас смо сведоци јасних наговештаја да су људи својим недовољно промишљеним активностима довели животну средину на границу прихватљивог оптерећења. Иако се ово питање тренутно схвата готово катаклизмично, брига за стање животне средине има дугу историју. Тако се налази податак да је енглески краљ Едвард I, 1273. године, својим указом запретио смртном казном свима који би у Лондону за загревање користили угаљ. Хроничари тог времена су забележили да је један од становника заиста и погубљен уз објашњење да је сагоревајући угаљ у граду, загађивао и ваздух.¹⁶⁶

Одређене активности човека несумњиво угрожавају и сам опстанак живота на земљи. Неконтролисани технолошки развој, затим неодговорна и неодговарајућа експлоатација природних ресурса, велика потрошња енергије, као и неправилно коришћење нуклеарне енергије, представљају само део наведених активности. Уколико уз све наведено, узмемо у обзир и стални пораст становништва, као и недовољно развијену свест људи о алармантом стању животне средине, јасно је да деградација животне средине представља реалност која озбиљно угрожава и будуће генерације. Неопходно је уважити и чињеницу да транснационалне компаније извозе свој капитал у мање и неразвијене земље, у којима се производња, услед потребе за капиталом, обавља у неконтролисаним условима и узрокује велика загађења.¹⁶⁷ Стога је одређивање појма загађивања животне средине изузетно значајно јер пружа заштиту императивним друштвеним вредностима.

Разумевање комплексне појаве, каква је загађивање животне средине, подразумева

¹⁶⁶ Ш. Ђармати, Д. Веселиновић, И. Гржетић, Д. Марковић, 2008, 239.

¹⁶⁷ Нина Арсић, Јелена Матијашевић, Немања Бербер, "Криза животне средине као проблематика људских права и еколошке свести", *Право - теорија и пракса* 1-3/2011, 24.

претходно указивање на елементе овог феномена и њихову међусобну корелацију. Дакле, неопходно је истаћи везу која постоји између научно технолошког прогреса, индустријализације и коришћења природних ресурса.¹⁶⁸ Научни развој, као и техничка достигнућа, доприносе већем степену продуктивности рада и ефикаснијој експлоатацији природних ресурса. Затим процес убрзане и интензивне индустријализације доводи до исцрпљивања природних богатстава и њиховог преименовања у намене индустријског карактера.¹⁶⁹ Наведене друштвене активности свакако да резултирају порастом животног стандарда, као и повећањем стопе запослености, али оно што не сме да се игнорише јесте чињеница да су те активности одређене капацитетима природних ресурса. Овакву ситуацију можемо илустровати кроз пример сагледавања тренутног стања минералних сировина које се експлоатишу таквим интензитетом, да се за многе трајање постојећих залиха процењује на мање од 50 година.¹⁷⁰ Поступање са природним ресурсима и животном средином, намеће нам висок степен опрезности, стога и одређивање садржаја појма загађивања животне средине мора бити концизно и свеобухватно.

Појам загађење поједини аутори описују као остваривање негативног, односно, штетног утицаја на другу материју, којим се мењају њене првобитне особине, доводећи у питање њену корисност.¹⁷¹ Један од покушаја дефинисања појма загађивања животне средине наводи да се под овим термином подразумева „квалитативна и квантитативна промена физичких, хемијских и биолошких компонената животне средине (вода, ваздух, земљиште, храна), која води ка нарушавању законитости екосистема”¹⁷². Речник правних израза загађивање животне средине одређује као сваку активност која утиче на природно стање животне средине, наглашавајући посебно дејство на ваздух, воду и земљиште.¹⁷³

Закон о заштити животне средине Републике Србије под загађивањем исте сматра уношење загађујућих материја или енергије у животну средину, изазвано људском

¹⁶⁸ Иван Јоксић, “Кривичноправна заштита животне средине у законодавству и пракси”, *Екологија и право*, (Александра Чавошки, Ана Кнежевић-Бојовић ур.). Институт за упоредно право и Правни факултет Универзитета Унион, Београд 2002, 21.

¹⁶⁹ Kerri Woods, *Human Rights and Environmental Sustainability*, Edward Elgar Publishing, Northampton 2010, 4.

¹⁷⁰ Stephen Kesler, “Mineral Supply and Demand into the 21st Century”, *Proceedings, Workshop on Deposit Modeling, Mineral Resource Assessment, and Sustainable Development U.S. Geological Survey Circular 1294*, (Joseph Briskey, Klaus Schulz eds.), Rio de Janeiro 2007, 58.

¹⁷¹ С. Косановић, 2009, 57.

¹⁷² Љиљана Трумбуловић-Бујић, *Екологија и туризам*, Висока пословно техничка школе струковних студија, Ужице 2014, 16.

¹⁷³ Elizabeth Martin E, Jonathan Law J. (eds), *A Dictionary of Law*, Oxford University Press, Oxford 2006, 398.

делатношћу или природним процесима које има или може имати штетне последице на квалитет животне средине и здравље људи.¹⁷⁴ Веома комплексна дефиниција загађивања животне средине установљена је још 1971. године Конвенцијом усвојеном на Конференцији међународне организације „Мир кроз право”. Ова дефиниција под садржајем појма загађивања животне средине превиђа „одлагање, емисију или премештање ствари или супстанце, која сама или заједно са другим стварима или супстанцама, може директно или индиректно да проузрокује промену квалитета животне средине у којој се налази, а на начин који може бити штетан за човека, животиње, биљке или друге живе организме”.¹⁷⁵

На основу наведених дефиниција, загађивање животне средине подразумева негативан утицај на структуралне компоненте животне средине, односно њена физичка, хемијска и биолошка својства, који може имати неповољно дејство на жива бића, као и нарушити функционисање екосистема.¹⁷⁶ Облици испољавања загађивања животне средине могу бити различити и углавном подразумевају загађивање воде, ваздуха и земљишта.

3.2.2. Врсте загађивања животне средине

Када говоримо о врстама загађивања животне средине најчешћа класификација је заснована на типовима, односно компонентама животне средине које се загађују, а то су ваздух, вода и земљиште. Стога ће загађивање сваке од наведених компоненти бити предмет посебне анализе.

3.2.2.1. Загађивање ваздуха

Загађивање ваздуха је појава која прати процес индустријализације и са којом је савремена индустријска цивилизација морала озбиљно да се суочи. У циљу постизања

¹⁷⁴ Закон о заштити животне средине РС, *op.cit.* чл.3.

¹⁷⁵ Славољуб Поповић, “Остваривање заштите животне средине у југословенском самоуправном систему”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* св.19/1979, 9.

¹⁷⁶ Појам екосистем је ужи од појма животна средина и представља природну целину коју сачињава једна животна заједница (биоценоза) и околни простор (животно станиште) који она насељава и у којој су сва унутрашња збивања повезана у јединствен процес. Вид. Ч. Црногорац, М. Спахић *Основи геоекологије*, 42.

јасне представе о овом феномену, анализа истог налаже дефинисање појма „ваздух”. Ваздушни омотач планете Земље јесте атмосфера, чији се део у приземном слоју у најопштијем смислу назива ваздух. За потребе овог рада прихвата се став да се под термином ваздух подразумева смеша гасова, коју чине претежно азот и кисеоник, а у малим количинама и аргон, угљен-диоксид и други ретки гасови.¹⁷⁷

У литератури постоје бројна објашњења садржаја појаве загађивања ваздуха. Поимање ове појаве, које је прихваћено од великог броја аутора, односи се на присуство одређених честица у ваздуху, које иначе не улазе у његов састав, односно које му нису својствене по природном саставу.¹⁷⁸ Законски текстови дефинишу загађивање ваздуха на различите начине, а оно што им је заједничко јесте да одређују ову појаву као емисију различитих извора која доводи до негативних промена корисних особина ваздуха и тиме представљају потенцијални ризик за живи свет и материјална добра.¹⁷⁹

Извори загађивања ваздуха могу да подразумевају одређене биолошке процесе у природи, као и факторе који су антропогене природе. Као примери природних извора загађивања најчешће се наводе дефлација (разношење земље и песка), космичка прашина, пожари, вулкани, док се под вештачким, односно антропогеним, изворима мисли на индустријске објекте, електране, саобраћај итд.

У циљу смањења извора загађивања који су под утицајем човека, Светска здравствена организација је још 1962. године установила универзални програм мера како би се постигла заштита од загађивања ваздуха. Упркос великом напору држава у успостављању контроле загађивања ваздуха, па и напретку који је остварен у овој области, актуелни подаци Светске здравствене организације указују да је око 1,2 милијарде људи изложено недозвољено високој концентрацији сумпорових оксида.¹⁸⁰ Овако алармантни подаци резултат су не само неадекватне реакције људске популације, већ и неблаговременог предузимања мера заштите.

¹⁷⁷ Снежана Бесермењ, “Загађење ваздуха у Србији”, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ, 2007, 495.

¹⁷⁸ Ч. Црногорац, М. Спахић, 160.

¹⁷⁹ С. Косановић, 109.

¹⁸⁰ Душан Мишковић, *Управљање и заштита животне средине у Европској унији*, Факултет за економију и инжењерски менаџмент у Новом Саду, Нови Сад 2011, 76.

3.2.2.2. Загађивање вода

Један од најактуелнијих и најакутнијих проблема животне средине у великом броју технолошко развијених земаља јесте загађивање вода. Човечанство је свесно чињенице да је вода основни предуслов живота, те је и будућност планете одређена количином и квалитетом воде која ће нам бити доступна. Проблем са којим се суочавамо не огледа се у недостатку воде, већ у недостатку употребљиве воде, стога се технолошка достигнућа најразвијенијих држава усмеравају у правцу успостављања рециклаже воде.

Када је реч о загађивању вода, теорија пружа различите садржаје овог појма. Заједничка константа ових дефиниција огледа се постојању различитих активности које погоршавају квалитет воде, утичући на њене физичке, хемијске и биолошке особине. На сличан начин одређена је и полазна основа дефинисања термина загађивања вода у законодавствима држава.¹⁸¹

Као и код загађивања ваздуха, и у случају загађивања вода, извори загађења могу бити природни и антропогени. На квалитет воде у природи утичу бројни фактори, те постоји и читав низ природних извора загађивања вода. Вулканске ерупције и земљотреси доводе до уношења бројних материја у воде, мењајући њихов природни састав. Затим, климатске промене могу да проузрокују загађивање вода, преводећи поједине воде у мочваре или мењајући салинитет у другим водама.¹⁸² Човекова активност подразумева вештачке изворе загађивања и обухвата читав низ поступања у сфери индустрије, саобраћаја, пољопривреде, рударства итд. У спектру вештачких извора најобимнији извор јесте хемијско загађивање. Под овом врстом загађивања вода најчешће се мисли на негативне последице до којих доводи употреба пестицида, нафте, детерџената и сл.¹⁸³

И поред круцијалног значаја који вода има за човечанство, примери њеног загађивања постоје у свим деловима света. Еколошка катастрофа хемијске индустрије у Базелу довела је до нестанка великог процента живог света у реци Рајни и у многеме је утицала на формирање свести код људи о неопходности деловања у циљу превенције

¹⁸¹ Вид. С. Косановић, 103.

¹⁸² Срећко Ђурчић, Сандра Милунови, Драган Филиповић, “Извори загађења воденог екосистема на регионалном нивоу отпадом од ауто индустрије”, *Зборник радова Националне конференције о квалитету живота, Асоцијација за квалитет и стандардизацију Србије*, Крагујевац 2012, 85-91.

¹⁸³ Вид. Shashi Agarwal, *Water Pollution*, APH Publishing, New Delhi 2005, 61-72.

загађивање вода.¹⁸⁴

3.2.2.3. Загађивање земљишта

Земљиште представља смешу органског и неорганског материјала која је настала услед трансформација површинских слојева литосфере, а под утицајем воде, ваздуха и живих организама.¹⁸⁵ Примарна функција земљишта огледа се у биљној производњи, што га чини једним од основних чинилаца животне средине и изузетно значајним природним богатством сваке државе. Иако земљиште спада у обновљиве природне ресурсе, услед дуготрајног процеса настајања, као и неодговорног коришћења од стране човека и константног загађивања, морамо се суочити са чињеницом да је ово природно богатство ипак ограниченог капацитета, те га је нужно посматрати као необновљив природни ресурс.

Земљиште је свакодневно изложено различитим процесима који доводе до његове деградација и загађивања, како непосредним, тако посредним, преко воде и ваздуха. С обзиром да земљиште представља чврсту компоненту, која је за разлику од воде и ваздуха, везана за једно место, загађујуће супстанце које доспевају у њу се ту и нагомилавају и тиме угрожавају живи свет.

Загађивање земљишта настаје услед оптерећивања површинског слоја великом количинама штетних материја које се под нормалним околностима самопречишћавања не могу разградити.¹⁸⁶ Ова врста загађивања једним делом потиче и од суспензија које постоје у природи или настају природним процесима. Дакле и код загађивања земљишта могуће је извојити природне и вештачке изворе. Земљотреси, шумски пожари, олује, олујне кише, активности вулкана представљају само део природних извора загађивања земљишта. Постоје и бројни извори антропогеног порекла који се односе на посебно штетна деловања људи на тло. У наведеном контексту, као изузетно значајну групу загађивача треба издвојити чврст отпад који углавном долази из домаћинства,

¹⁸⁴ Cyril Uchenna Gwam, "Travaux Préparatoires of the Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and Their Disposal", *Journal of Natural Resources & Environmental Law* 1/2004, 15.

¹⁸⁵ Ч. Црногорац, М. Спахић, 211.

¹⁸⁶ S. G. Misra, Dinesh Mani, *Soil Pollution*, APH Publishing, New Delhi 2009, 15.

индустријских постројења, пољопривредне производње, са градилишта и сл.¹⁸⁷

Питања загађивања земљишта заслужују посебну пажњу и интересовање, нарочито ако узмемо у обзир податак да се људи прехрањују са око 1.450 милиона хектара. Стога се ова површина мора изузетно опрезно и одговорно чувати.¹⁸⁸ Третирање све актуелнијих проблема у вези са загађивањем земљишта требало би, између осталог, да обухвата и замену тренутног непланског начина просторног развоја, сложеном, планском и контролисаном просторном организацијом.

Анализа загађивања животне средине са аспекта медија животне средине, указала је на бројне проблеме који постоје у овој области, а који су под директним утицајем човека. Један од начина са којим се човечанство суочава са овом проблематиком јесте установљавањем и доследном применом одговарајућих правних правила која регулишу наведену област.

3.3. РАЗВОЈ ПРАВА ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Поједини сегменти правне заштите животне средине су дуго били изучавани под окриљем традиционалних правних дисциплина. Интегрална правна заштита ове области установљена је тек седамдесетих година 20. века. У том периоду долази до развоја права животне средине као самосталне правне гране.

3.3.1. Настанак права животне средине

Најстарији пропис који се тичао заштите појединих области животне средине донет је у старом Вавилону у 18. веку пре нове ере и односио се на заштиту шума.¹⁸⁹ Прва теоријска разматрања о односу човека и природе и еколошким проблемима пружају дела античких филозофа, Аристотела, Теофраста и Хипократа. У оквиру античке филозофске мисли став према коме човек и природа чине нераскидиву целину био је широко

¹⁸⁷ Душан Мишковић, Олга Петровић, Јован Бабовић, *Одрживи развој и заштита животне средине*, Факултет за економију и инжењерски менаџмент у Новом Саду, Нови Сад 2013, 56.

¹⁸⁸ Ш. Ђармати, Д. Веселиновић, И. Гржетић, Д. Марковић, 249.

¹⁸⁹ Золтан Виг, Тамара Гајинов, *Стање и перспективе еколошкоправне регулативе у Србији*, Факултет за европске правно политичке студије, Нови Сад 2011, 15.

прихваћен и доминантан, што потврђује и констатација Аристотела да природа и човек иду ка истом општем добру.¹⁹⁰ Одређеним питањима заштите животне средине посвећена је пажња и у старом Риму. Као доказ наведеној тврдњи истиче се постојање неколико прописа који су уређивали питања заштите од буке.¹⁹¹

Током средњовековног периода материји животне средине није указана посебна пажња. Као један од ретких примера прописа овог доба, који се бави одређеним сегментом заштите животне средине, може се навести Будвански статут из 1426. године. Овим актом утврђује се забрана бацања смећа на улице, као и обавеза одржавања чистоће потока и река.¹⁹²

Тек током 18. и 19. века, услед развоја индустрије, доносе се први савремени прописи који третирају поједина питања из области заштите животне средине. У бројним државама долази до развоја законодавства којима се регулишу заштита вода, ваздуха и природе. У Шведској је 1734. године донет Закон о заштити вода. У Великој Британији је 1847. године усвојен Закон о борби против загађивања животне средине димом, а једанаест година касније и Закон о заштити вода од загађивања.¹⁹³ Први закон који на свеобухватан и систематски начин пружа заштиту животној средини јесте Закон о заштити животне средине Шведске из 1969. године.¹⁹⁴

Период након Другог светског рата одликује широк спектар норми које се баве питањима заштите животне средине. Овакво стање правне регулативе не чуди уколико се узме у обзир развој технологије тог доба, као и појава атомске енергије. У наведеним околностима, правни приступ материји животне средине мења свој карактер од фрагментарног у целовити и систематски начин третирања ове проблематике. Управо тад долази и до развоја права заштите животне средине као посебне гране права.

Приказ развоја правне заштите животне средине указује на чињеницу да је потреба људи да регулишу одређене сегменте животне средине много старија од права животне

¹⁹⁰ Весна Васовић, *Друштво, етика и екологија*, Висока пословно-техничка школа струковних студија, Ужице 2014, 11.

¹⁹¹ Мирослав Лазич, "Заштита од буке", *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 62/2012, 130.

¹⁹² Grozdana Karić, Đorđe Milović, "Tragovi zdravstvene kulture u srednjovjekovnome Budvanskom statutu", *Acta Medico-Historica Adriatica* 2/2010, 264.

¹⁹³ З. Виг, Т. Гајинов, 16.

¹⁹⁴ Вид. Eberhard Bohne, *The Quest for Environmental Regulatory Integration in the European Union: Integrated Pollution Prevention and Control, Environmental Impact Assessment and Major Accident Prevention*, Kluwer Law International, Leiden, Netherland 2006, 389.

средине као самосталне правне гране. Ипак, чини се да је систематски и свеобухватни приступ овој материји установљен тек са формирањем свести о озбиљности стања животне средине и опасности игнорисања истог.

3.3.2. Појмовно одређење и садржај права животне средине

Право животне средине је грана права чији је процес изградње и профилисања и даље у току. Уређујући област животне средине са правног аспекта, многи аутори користе паралелно појмове „еколошко право” и „право животне средине”. Уколико уважимо ставове биолога и других научника који се баве природним наукама, под термином „екологија” подразумева се знатно ужа материја, односно само она која се односи на биолошке врсте и њихова станишта, док су вредности створене људским радом, искључене из садржаја овог појма.¹⁹⁵ На овај начин би требало отклонити термилошке несугласице и предност дати називу право животне средине.¹⁹⁶

Под правом животне средине подразумева се самостална правна грана која обухвата скуп начела и правних правила чији је предмет регулисања однос човека према природи, као и према окружењу које је створено људским радом. У питању је грана права која садржи две групе правних норми. Првом се уређују права и обавезе човека у односу на заштићена добра животне средине, а другом последице поступања супротно наведеним обавезама. Термин право животне средине односи се и на научну дисциплину која има за предмет изучавања ову грану права.

Када разматрамо правну природу права животне средине, неопходно је да истакнемо њен интегративни карактер. Ово својство наведене правне гране произилази из чињенице да се у њеном садржају налазе бројна правила из домена уставног, грађанског, управног, међународног јавног и других грана права. Управо из тог разлога право животне средине представља нову синтетичку грану права, коју одликује изражена димензија мултидисциплинарности, али и сопствени предмет проучавања. У циљу што

¹⁹⁵ Душан Николић, “Увод у право животне средине”, у Николић Д.(ур), *Основе права животне средине*, Правни факултет – Центар за издавачку делатност, Нови Сад 2009, 48.

¹⁹⁶ У Хрватској се за ову грану права користи термин „pravo okoliša”, у Словенији „pravo okolja”, у државама англоамеричког правног подручја „environmental law”, у Француској и Швајцарској „droit de l' environnement”, у Немачкој „umweltrecht” итд.

концизнијег поимања садржаја предметне правне гране, у наставку ће бити приказана основна начела на којима се иста заснива. Предмет разматрања ће представљати искључиво поједина диференцијална начела карактеристична за право животне средине.¹⁹⁷

Приказ начела права животне средине најчешће почиње анализом начела превенције и предострожности као једним од најважнијих са аспекта заштите животне средине. Многа загађења животне средине су иреверзибилна, те изазивају трајне и несагледиве последице, стога је изузетно битно да се предухитре.¹⁹⁸ У савременим правним системима постоје различите форме превентивног деловања. Већина садржи прописе на основу којих свака активност која се тиче животне средине мора бити унапред планирана и реализована тако да изазива најмању могућу промену у животној средини. Доследно спровођење различитих превентивних мера представља кључни инструмент у борби за успостављање заштите животне средине.

Начело одрживог развоја захтева изналажење компромисног односа техничко-технолошког, економског и друштвеног развоја. Правне норме заштите животне средине треба да буду тако постављене да омогуће економски прогрес и просперитет привреде и друштва који ће служити како садашњим, тако и будућим генерацијама.¹⁹⁹ Наведени циљ је реалан само уколико рационално коришћење природних ресурса буде императив у опхођењу човека према животној средини.²⁰⁰

Начело јавности подразумева да грађани сваке државе имају право да буду упознати са стањем животне средине, мерама које би требало предузети, као и законодавним радом у овој области.²⁰¹ Доступност информација од јавног значаја је предуслов ефикасног деловања у успостављању заштите животне средине. У јавним расправама поводом одређених прописа из области права животне средине треба да

¹⁹⁷ Поред наведених диференцијалних начела, право животне средине се заснива и на општим начелима, као и на диференцијалним начелима других грана права. Вид. З. Виг, Т. Гајинов, 40-41.

¹⁹⁸ Маријана Алавуц, Јелена Матијашевић, “Принципи (начела) на којима се заснива спречавање и контрола загађивања медија животне средине у законима о заштити животне средине Републике Србије”, *Право - теорија и пракса* 10-12/2012, 31.

¹⁹⁹ Ђоко Слијепчевић, Младен Иванић, “Савремено промишљање еколошке политике уз /остваривање одрживог развоја”, *Научно-стручни часопис Сварог* 7/2013, 248.

²⁰⁰ О теоријском одређивању елемената концепта одрживог развоја вид. Драгољуб Тодић, “Право животне средине и хумана будућност”, *Правни живот- часопис за правну теорију и праксу* 9/2006, 597.

²⁰¹ Д. Николић, 50.

учествују и грађани и њихова удружења. Транспарентно деловање државних органа у вези са питањима животне средине је такође битан сегмент начела јавности у контексту успешнијег остваривања заштите животне средине.

Начело забране наношења штете животној средини установљава забрану сваког поступања којим се наноси штета самом окружењу кроз поступке угрожавања или повређивања заштићених добара.²⁰² Ово начело захтева деловање државних органа без обзира на то да ли су појединац или удружење грађана поднели захтев за пружање одговарајуће заштите. Постоје два елемента у оквиру наведеног начела. Први се односи на дужност да се избегне наношење штете животној средини, а други на саму насталу штету која увек мора бити правно релевантна.²⁰³

Начело загађивач плаћа подразумева да се заштићена добра доводе у одговарајуће стање на основу правила одштетног права, као и да овај процес финансира одговорно лице. Реч је о начелу које покушава да наметне трошкове настанка штете по животну средину оној страни која је одговорна за загађивање.²⁰⁴ Велики број држава питања загађивања регулишу на начин који подразумева утврђивање појединих граничних вредности до којих је загађивање дозвољено, а изнад којих постоји обавеза плаћања накнаде.

Начела разматрана у овом раду представљају само део начела на којима се заснива право животне средине. Њихова анализа указује на уобличавање права животне средине у посебну правну грана, а разлог томе, између осталог, треба тражити у чињеници да општа и диференцијална начела других правних грана нису могла да одговоре на бројне комплексне изазове у сфери животне средине. Свакако да развој права животне средине намеће потребу за конституисањем нових принципа, али и изменом и надградњом постојећих. Начела права животне средине, уз опште одредбе о одрживом развоју и заштити животне средине, представљају тзв. *општи део* ове гране права, док њен *посебни део* садржи норме којима се регулишу употреба и правна заштита појединих добара, као

²⁰² З.Виг, Т. Гајинов, 46.

²⁰³ Владан Јолцић, *Еколошко право – општи и посебан део (пример Србије – државе у транзицији)* Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд 2008, 117.

²⁰⁴ Бојан Тубић, “Правна начела у области заштите животне средине у Европској унији”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2012, 503.

што су вода, земља, ваздух и сл.²⁰⁵ Без обзира на чињеницу да је реч о грани права која подразумева већ јасно уобличен и издиференциран систем правних правила, услед специфичног предмета регулисања, који захтева мултидисциплинаран приступ, право животне средине ће увек захтевати и одређено познавање других не само друштвених, него и природних наука.

3.3.3. Развој међународног права животне средине

Природа, као и природни процеси не познају државне границе. Стога држава може да трпи штету услед одређених активности које се предузимају на територији друге државе, а на које не може да утиче услед поштовања принципа територијалне неповредивости. Загађивање реке испуштањем отпадних материја не утиче само на државу на чијој се територији ово десило, већ и на другу државу на чију ће територију речним током бити пренете штетне материје. Са друге стране, постоје и глобални проблеми животне средине у оквиру којих није могуће уочити државу „загађивача” и оштећену државу. Пример којим се може илустровати наведена тврдња односи се на ефекат „стаклене баште”, односно испуштање угљендиоксида у ваздух и утицање на климатске промене.²⁰⁶ Постоје и простори који не спадају под државну територију, као што су отворено море и космос, а где државе имају заједнички интерес да успоставе њихову заштиту од загађивања.

Наведени проблеми загађивања животне средине, услед свог транснационалног карактера, захтевају сарадњу држава у циљу њиховог адекватног решавања. Третирање ових питања унутар држава је нужно, али не и довољно. Стога је неопходно њихово регулисање на међународном нивоу и формирање посебне гране међународног права која ће се бавити проблематиком животне средине.

Предмет регулисања међународног права животне средине подразумева уређивање низа питања, као што су заштита речних сливова, мора, океана, ваздуха, космоса и појединих биолошких ресурса; затим прописивање правила која се односе на поједине

²⁰⁵ Д. Николић, 52.

²⁰⁶ Родољуб Етински, “Међународно право животне средине”, *Основе права животне средине*, (Душан Николић ур.), Правни факултет – Центар за издавачку делатност, Нови Сад 2009(б), 246.

загађиваче и поједине опасне активности; као и установљивање стандарда у погледу учешћа јавности у одлучивању о активностима од значаја за животну средину и у вези са обезбеђивањем права на релевантне информације.²⁰⁷ Даљи предмет разматрања у раду представљаће поједини принципи на којима се заснива међународно право животне средине.

Као један од темељних принципа (начела) регулисања права животне средине на међународном нивоу треба истаћи претходно наведени принцип одрживог развоја.²⁰⁸ Овај принцип дефинисан је *Рио декларацијом о животној средини и развоју*, која је усвојена 1992. године на Конференцији Уједињених нација о животној средини и развоју, на следећи начин: „У циљу да се постигне одрживи развој, заштита животне средине ће чинити интегрални део процеса развоја и не може бити разматрана одвојено од њега”²⁰⁹. Значај принципа одрживог развоја као постизање компромиса између економског развоја и заштите животне средине истакао је и Међународни суд правде у спору између Словачке и Мађарске, *Габчиково-Нађмарош*, а поводом изградње хидроенергетског и пловидбеног комплекса на Дунаву.²¹⁰

Забрана проузроковања штете животној средини других држава и обавеза накнаде штете представља једно од основних начела међународног права животне средине. Стокхолмска декларација из 1972. године наводи да државе, у складу са Повељом УН и начелима међународног права, имају суверено право коришћења својих ресурса, сагласно својим политикама заштите околине, али и обавезу и одговорност да обезбеде неузроковања штете околини других држава активностима које су под њиховом јурисдикцијом и контролом.²¹¹

Једно од фундаменталних начела међународног права животне средине јесте и начело предострожности. С обзиром на то да је садржај овог начела већ разматран²¹², неопходно је указати пажњу само на његову међународну димензију. Стога се наводи решење Оквирне конвенције Уједињених нација о промени климе, на основу које су државе уговорнице позване да предузму мере предострожности ради предвиђања,

²⁰⁷ *Ibid.* 252.

²⁰⁸ Опширније о принципу одрживог развоја вид. стр. 53.

²⁰⁹ Рио декларација о животној средини и развоју, 1992, UN doc. A/CONF.151/5/rev.1.

²¹⁰ Р. Етински, 2009(b), 253.

²¹¹ Стокхолмска декларација, op.cit. начело 21.

²¹² Опширније о начелу предострожности вид.стр. 53.

спречавања или смањивања узрока промене климе.²¹³ Начело предострожности је први пут установљено 1972. године у Декларацији о животној средини (даље: Стокхолмска декларација) као њен седми принцип.²¹⁴

Када разматрамо изворе међународног права животне средине, неопходно је нагласити да највећи део ове гране праве чини уговорно право.²¹⁵ Уколико релевантно уговорно право не постоји, разматра се постојање примењивог обичајног правног правила, а ако ни оно не постоји, прибегава се примени општи правних начела.²¹⁶ У пракси, као што је претходно наведено, највећи значај има уговорно регулисање, али и одређене одредбе декларативних аката. Стога ће управо поједини међународни уговори и међународна документа декларативног карактера у области заштите животне средине представљати предмет даљег излагања.

Постоји читав низ декларативних аката који се тичу питања међународне заштите животне средине. На Првој конференцији УН о животној средини, одржаној 1972. године, тачније у оквиру Стокхолмске декларације, дефинисано је 26 основних принципа у сфери заштите животне средине, који су детаљније регулисани бројним међународним уговорима на глобалном, регионалном и билатералном нивоу, као и на нивоу држава чланица. Ова декларација је изузетно значајна јер представља први међународни акт којим се указује на значај успостављања универзалних стандарда поводом уређивања материје загађивања и заштите животне средине. Поред Стокхолмске декларације на истој конференцији донета је и одлука о установљавању централног органа УН који би се бавио проблемом животне средине и координацијом активности на овом плану- *Програма УН за животну средину-УНЕП (United Nations Environment Programme)*.²¹⁷

Друга конференција УН о заштити животне средине и развоју, одржана 1992. године, резултирала је усвајањем Декларације у Рио де Жанеиру. Рио декларација као полазну основу наводи остварења права тзв. треће генерације, која подразумевају право

²¹³ Р. Етински, 2009(b), 255.

²¹⁴ Стокхолмска декларација, *op.cit.* начело 7.

²¹⁵ Извори међународног права животне средине су, као и извори међународног јавног права, прописани чл.38 Статута Међународног суда правде.

²¹⁶ Р. Етински, 2009(b), 249.

²¹⁷ Даница Попов, “Начела заштите животне средине у документима Уједињених нација, Европске уније и Закона о заштити животне средине Републике Србије”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2/2013, 132.

на мир, право на развој и право на здраву животну средину и у складу са основним концептом, наведена права човека установљава кроз однос између заштите животне средине и концепта одрживог развоја. Декларација је, на бази општих начела међународног права, усвојила 27 принципа, који укључују све категорије становништва, а посебно домородачке народе, староседеоце и локалне заједнице, а потом и жене и омладину у борби за заштиту животне средине. Декларација садржи одредбе којима се иницира и поспешује сарадња међу државама, а као императив намеће заштиту животне средине, природних ресурса и људи који су угњетени или су под окупацијом.²¹⁸

Упоредо и на основу оквирних декларација о заштити животне средине, усвајани су и мултилатерални уговори о одређеним питањима из ове области. Прекогранично загађивање животне средине, односно поједини аспекти ове проблематике, уређени су у оквиру Економске комисије УН за Европу доношењем две конвенције, Конвенције о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту²¹⁹, која је усвојена у Еспоу 1991. године, и Конвенције о прекограничном дејству индустријских несрећа²²⁰, која је усвојена у Хелсинкију 1992. године. Прва конвенција установљава могућност за сарадњу заинтересованих држава у циљу спречавања и смањења штетних прекограничних дејстава на животну средину, док се друга односи на успостављање међународне сарадње у областима превенције и ублажавања прекограничних ефеката индустријских удеса, укључујући и последице несрећа изазваних природним катастрофама. Значајан уговор у предметној области представља и Базелска конвенција о контроли прекограничног кретања опасних отпада и њиховом одлагању из 1989. године, која регулише питања управљања опасним и другим отпадима, укључујући њихово прекогранично кретање и одлагање у складу са заштитом људи и животне средине, без обзира на место одлагања.²²¹

Прекогранично загађење ваздуха је врло брзо попримило глобалне размере, са јасно уочљивим последицама загађења у виду ефекта „стаклене баште“, односно киселих киша и све присутнијих глобалних климатских промена. Након Конвенције о

²¹⁸ Ненад Аврамовић, *Међународно јавно право*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад 2011, 219.

²¹⁹ Конвенција из Еспоа о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту, 1991, “Сл. гласник РС - Међународни уговори”, бр. 102/2007.

²²⁰ Конвенција о прекограничном дејству индустријских несрећа, 1992, “Сл. гласник РС - Међународни уговори”, бр. 42/2009.

²²¹ Конвенција о контроли прекограничног кретања опасних отпада и њиховом одлагању, 1989, “Службени лист СРЈ, Међународни уговори”, бр. 2/99.

прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима из 1979. године, донета је Бечка конвенција о заштити озонског омотача из 1985. године. Конвенција из 1979. године установљава заштиту човека и његовог окружења од загађења ваздуха, кроз активности усмерене на ограничавање, постепено смањење и спречавање истог.²²² Циљ усвајања Бечке конвенције јесте успостављање заштите здравља људи и животне средине од негативних ефеката људских активности које модификују озонски омотач или постоји висок степен вероватноће да ће то учинити.²²³

Како би се ублажили ефекти климатских промена и „стаклене баште“, усвојена је Оквирна конвенција УН о промени климе у Њујорку 1992. године²²⁴, а затим и Протокол из Кјотоа 1997. године²²⁵. Решења Оквирне конвенције из Њујорка треба да допринесу процесу стабилизације концентрације гасова стаклене баште у атмосфери на нивоу који би спречио опасне антропогене утицаје на климатски систем и омогућио повећавање природних капацитета за неутрализацију ових гасова.²²⁶ Протоколом из Кјотоа предвиђено је да антропогени угљен диоксид не сме да пређе одређене износе, са циљем смањења укупне емисије испод нивоа из 1990. године, у периоду од 2008. до 2012. године. Најновији Међународни споразум о климатским променама постигнут је на климатском самиту у Паризу у децембру 2015. године. Овај споразум замењује Протокол из Кјотоа и требао би да ступи на снагу 2020. године, а као један од циљева наводи ограничење раста глобалних просечних температура на испод два степена Целзијуса у односу на преиндустријски период.²²⁷

Заштита мора и океана од прекомерног загађивања установљена је на основу Конвенције о праву мора из 1982. године²²⁸, која прописује општу обавезу држава да штите и чувају морску околину. Загађивање морске средине нафтом једно је од питања

²²² Конвенција о прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима, 1979, “Сл. лист СФРЈ - Међународни уговори”, бр. 11/86.

²²³ Бечка конвенција о заштити озонског омотача, с прилозима I и II, 1985, “Службени лист СФРЈ - Међународни уговори”, бр. 1/90.

²²⁴ Оквирна конвенција УН о промени климе, 1992, “Службени лист СРЈ - Међународни уговори”, бр. 2/97.

²²⁵ Кјото Протокол уз Оквирну конвенцију Уједињених нација о промени климе, 1997, “Службени гласник РС”, бр. 88/2007 и 38/2009.

²²⁶ Родољуб Етински, “Национална судска контрола извршавања неких обавеза преузетих Оквирном конвенцијом УН о промени климе”, *Facta universitatis - series, Law and Politics* 1/2011, 20.

²²⁷ Опширније о споразуму: Sandrine Maljean-Dubois, “Legal Form of the Paris Climate Agreement: A Comprehensive Assessment of Options”, *Carbon & Climate Law Review (CCLR)* 1/2015, 68-84.

²²⁸ Конвенција о праву мора, 1982, “Службени лист СФРЈ – Међународни уговори”, бр. 1/86.

које је захтевало глобални одговор. Стога је на Међународној конференцији у Бриселу 1969. године усвојена Конвенција о интервенцији на отвореном мору за случај несреће која проузрокује или може да проузрокује загађивање нафтом.²²⁹

Када је реч о заштити међународних водотока, одређена општа правила садржана су у Конвенцији о праву непловидбеног коришћења међународних водотока, која је усвојена у оквиру Уједињених нација 1997. године²³⁰, као и Конвенцији о заштити и коришћењу прекограничних водотока и међународних језера²³¹ из 1992. године, којој је 1999. године, додат Протокол о води и здрављу²³². Обе конвенције су усмерене на заштиту и очување међународних водотока, као и контролу и смањење штетног дејства на прекограничне воде.²³³

Велики број уговора доприноси унификацији правила у сфери заштите биодиверзитета. Један од најзначајнијих је Конвенција о биолошкој разноврсности из 1992. године чији је циљ очување биолошке разноврсности, као и одрживо коришћење њених компоненти.²³⁴ Као неке од важнијих прописа у наведеној области, треба навести и Конвенцију о заштити светске културне и природне баштине из 1972. године, затим Конвенцију о мочварама из 1971. године, као и Конвенцију о очувању европске дивље флоре и фауне и природних станишта из 1979. године.²³⁵

Конвенција која је од изузетне важности како за очување животне средине, тако и за материју људских права јесте Конвенција о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и приступу правосуђу у вези са питањима животне средине (даље: Архуска конвенција)²³⁶. Архуска конвенција препознаје и потврђује интерес јавности у области стања и заштите животне средине. Заснива се на солидарности држава уговорница у сфери унапређивања заједничких вредности, као што су људска права,

²²⁹ Конвенција о интервенцији на отвореном мору за случај несрећа које проузрокују загађивање нафтом, 1969, "Службени лист СФРЈ" – Међународни уговори, бр. 2/77.

²³⁰ Конвенција о праву непловидбеног коришћења међународних водотока, 1997, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtmsg_no=XXVII-12&chapter=27&lang=en 10.10.2015.

²³¹ Конвенција о заштити и коришћењу прекограничних водотока и међународних језера, 1992, "Службени гласник РС – Међународни уговори", бр. 1/10.

²³² Протокол о води и здрављу, 1999, "Службени гласник РС – Међународни уговори", бр.1/2013.

²³³ Р. Етински, 2009(б), 255.

²³⁴ Конвенција о биолошкој разноврсности, 1992, "Службени лист СРЈ - Међународни уговори", бр. 11/2001.

²³⁵ З.Виг, Т.Гајинов, 34.

²³⁶ Конвенција о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и приступу правосуђу у вези са питањима животне средине, 1998, "Службени гласник РС – Међународни уговори", бр. 38/09.

заштита животне средине, демократично одлучивање и владавина права.²³⁷ Услед великог значаја који Архуска конвенција има за разматрање теме овог рада, њене одредбе ће бити предмет посебне анализе у оквиру излагања о изворима права на одговарајућу животну средину.

Бројни акти декларативне природе, као и бројни међународни уговори усвојени у материји заштите животне средине указују на значај успостављања међудржавне сарадње у овој области, као и установљавања унификације предметних правила. Реализацији наведених циљева у највећој мери доприносе међународни стандарди дефинисани у оквиру међународног права животне средине. Према бази података *ECOLEX*, данас постоји око 1928 међународних уговора у области заштите животне средине.²³⁸ Уколико се овом броју дода и број докумената који имају статус „меког права“, несумњиво је да је извор права у овој области импресиван и можда чак и без преседана.²³⁹

²³⁷ Родољуб Етински, “Непосредна примена члана 9, става 3 Архуске конвенције у правном поретку Републике Србије”, *Страни правни живот* 3/2013(с), 25.

²³⁸ Портал о информација из области права животне средине, www.ecolex.org 11.10.2015.

²³⁹ Сања Ђајић, “Међународни спорови о заштити животне средине, нормативни и процесни проблеми”, *Правни живот - часопис за правну теорију и праксу* 12/2013, 142.

4. ОДНОС ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ ПРАВА

4.1. ОДНОС ЧОВЕКА И ПРИРОДЕ – АНТРОПОЛОШКИ, КУЛТУРОЛОШКИ И ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ

Природна средина представља извор свега што је човеку потребно за опстанак и развој. Сам човек је пре свега природно биће, чији се развој одвијао у природи и који ће од ње увек бити зависан, без обзира на степен технолошког напретка. Стога однос човека и природе треба посматрати као круцијални услов човекове егзистенције. С обзиром на чињеницу да је реч о односу који садржи бројне димензије, као што су социјална, научна, идеолошка, економска, политичка, правна, здравствена, проучавање истог захтева интердисциплинарни приступ.

О односу човека и природе постоје различита схватања која су настала као последица развоја овог односа, али немају шири теоријски оквир који би их обједињавао. Ови ставови углавном изражавају степен техничко-технолошког развоја, односно способности и могућности човека да „присваја природу“.²⁴⁰ Упоредо са технолошким достигнућима човек исказује велику надмоћ над природом, која је пољуљана сазнањем да природни ресурси нису неисцрпиви и да је опстанак човека озбиљно угрожен.

У примитивним друштвима дуализам између човека и природе није постојао. Човек је био део природе, стога тад нису могли ни да се формирају посебни ставови о односу човека и природе.²⁴¹ У овом периоду нема поремећених природних циклуса. Тек са развојем примитивних заједница, као и показивањем човекових присвајачких тенденција према природи, долази до појаве различитих схватања о односу човека и природе која могу да се сврстају у две категорије. Према првој, природа је недокучива човеку и човек је осуђен на неравноправну борбу са њом, док друга полазећи од човекове немоћи у односу на природу, развија теорију о човеком прилагођавању природи.²⁴²

У старом веку, однос човека и природе, софисти посматрају на начин да човеку додељују улогу субјекта, а природи објекта коме човек намеће своју вољу. Одређени

²⁴⁰ Д. Марковић, 2005, 187.

²⁴¹ Мара Ђукановић, *Еколошки изазов*, Елит, Београд 1991, 191.

²⁴² Д. Марковић, 2005, 188.

сегменти овог односа могу се уочити у разматрањима многобројних представника античке мисли, Аристотела, Теофраста, Херодота, Платона и других. Са аспекта анализе предметног односа, веома је значајна Хипократова расправа „Ваздух, вода и положај места“, која указује на корелацију између климатских утуцаја и начина живота, физичких и психичких особина становништва.²⁴³

Током средњег века, питања животне средине су била занемарана, те су и изостала теоријска разматрања о односу природе и човека, иако су доношени одређени прописи који су предвиђали извесне мере заштите животне средине.²⁴⁴ Однос људи према природи мења се тек током периода ренесансе, услед повратка хуманизма у друштвене односе. Човек све више пажње поклања очувању природе и спречавању њеног загађивања. Потврду ове тврдње могуће је наћи и у идејама Леонарда да Винчија, који је предлагао да се теретни саобраћај у граду одвија подуличним тунелима, како би се смањила бука и оставио горњи ниво улица за пешаке.²⁴⁵

Потпуно сагледавање старовековних и средњовековних разматрања о односу човека и природе подразумева и указивање на одређена религијска схватања о овом односу. Хришћанство је наглашавало идеју двојства човека и природе, истичући да се супериорност човека у односу на природу не огледа у његовој могућности да се од ње одвоји, већ у прилици да „подигне природу на ниво личног постојања, дајући јој кроз своју делатност, лични печат и као такву сједињујући је с Богом“²⁴⁶. Јудаизам сматра да човек треба да успостави хармоничан однос са природом и свим њеним становницима.²⁴⁷ Исламска религија проповеда сличну идеју, тражећи од верника се према природи опходе здраворазумски.²⁴⁸ Будизам истиче да човек треба да постигне јединство са општим духом који окружује целу природу.²⁴⁹

Насупрот наведеним религијским схватањима, развојем производних снага и либералног капитализма, настаје схватање о човековом експлоататорском односу према

²⁴³ Miroљub Milinčić, Lily Souliotis, Ljilјana Mihajlović, Tea Požar, “Geografija i nauka o životnoj sredini”, *Zbornik radova - Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu* 62/2014, 3.

²⁴⁴ Вид. М. Ђукановић, 51.

²⁴⁵ Д. Марковић, 2005, 189.

²⁴⁶ Игњатије Мидић, “Хришћанство и екологија“, (Вукашин Павловић ур), *Екологија, религија и етика*, Екоцентар, Београд 1996, 24.

²⁴⁷ Arthur Hertzberg, “Јеврејска декларација о природи”, *Ekologija, religija i etika*, 115.

²⁴⁸ В. Васовић, 14.

²⁴⁹ Leonard Broom, Philip Selznick, *Sociology*, Harper & Row, New York 1977, 561.

природи. Грађанско друштво, које се формирало на основу приватне својине средстава за производњу, као апсолутни приоритет поставља што већи профит, стављајући и природу и њене ресурсе у службу наведеног циља.²⁵⁰

У светлу претходно изнетих чињеница, не изненађује податак да мисаони опус филозофа 17. и 18. века указује на тезу према којој су човек и природа супротстављени. Бекон у свом делу *Нова Антлантида* истиче да човек треба да прилагоди природу својим потребама, а сличне ставове заступао је и Декарт.²⁵¹ Уопштено говорећи, период раног просветитељства и рационализма одликује становиште према коме се овладавање природом сматрало прогресом.²⁵²

Са сазнањем да угрожавањем природних ресурса човек може да доведе у питање и свој опстанак, настале су теоријске расправе о односу који треба да постоји према природи у контексту коришћења њених богатстава. Стога су за период новог века, карактеристични бројни правни прописи усмерени на заштиту животне средине. Током 18. и 19. века дошло је до брзог развоја индустрије, повећања броја становника у градовима, те и већег степена загађења природе, што је нужно наметало потребу усвајања релевантних правних аката.²⁵³

Однос природе и човека се у савременом друштву првенствено посматра кроз решавање глобалних проблема животне средине. По први пут у историји, друштва свих делова света се суочавају са истом опасношћу услед нарушавања еколошке равнотеже, која је резултат човековог непоштовања законитости природе и присвајачког односа према њој. Дакле, доминантан приступ природи резултирао је еколошком кризом 20. и 21. века и довео до критике антропоцентризма модерне цивилизације. Неопходно је усклађивање односа човека и природе, пре свега кроз успостављање баланса између природних законитости и човекових присвајачких тенденција. Кључна димензија овог односа више не сме да буде коришћење природе, већ изналажење адекватне природе коришћења свега што нас окружује.

Однос човека и природе на почетку трећег миленијума треба пре свега сагледати са

²⁵⁰ Д. Марковић, 2005, 190.

²⁵¹ Гордана Митић, *Социлошко-економски аспекти квалитета човекове средине у савременом друштву*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд 1990, 22.

²⁵² Д. Марковић, 2005, 191.

²⁵³ *Ibid*, 195.

аспекта отклањања узрока еколошке кризе и омогућавања њихове коеволуције. Нужно је установити нов метод управљања системским везама односа човека и природе. Изналажење оваквих метода било би омогућено научно осмишљеним модерним производним снагама, у циљу спречавања повећавање негативних последица привредне делатности на природу.²⁵⁴ Научна сазнања не смеју бити усмерена искључиво на експлоатацију природних ресурса. Неопходна је њихова преоријентација ка очувању свих компоненти односа човека и природе. У том смислу се често говори о „екологизацији производње”, под којом се подразумева усклађивање и хармонизација производних процеса са природним законитостима и свим факторима који на њу утичу.²⁵⁵

Елиминација еколошке деструктивности савременог доба не изискује само напоре у техничко-технолошком смислу. Неопходно је установљивање круцијалних промена у човековом систему вредности. Стога је нужно успостављање нове етике у решавању еколошких проблема као допуне научним и технолошким достигнућима.²⁵⁶ Фундаментална парадигма новог погледа на света свакако би требао да буде хармоничан и уравнотежен однос човека и природе. Управо из наведених разлога, дошло је до формирања еколошке етике, која подразумева комплексност моралних односа насталих између човека и природе.²⁵⁷ Уколико екологију посматрамо као науку чији је предмет проучавања однос живих бића према њиховој средини, њихов међусобни однос и утицај средине на жива бића²⁵⁸, а етику као „филозофску дисциплину која за свој предмет истраживања има морал, моралне вредности, моралне појаве и критеријуме моралности”²⁵⁹, јасно је да вредносни кодови еколошке етике треба да установе нов поредак моралних правила која би уређивала однос човека и природе.

Битну улогу у односу човека и природе имали су и имају еколошки покрети чија је активност усмерена на постизање продуктивне хармоније између људи и природе. Акције које су еколошки покрети предузели у циљу рехабилитације природе, по мишљењу неких

²⁵⁴ Данило Марковић, “Глобализација и опасност глобалне еколошке кризе”, *Теме*, 2/2002, 229.

²⁵⁵ Слободан Покрајац, “Одрживи развој и еколошка економија као пословне парадигме”, *Школа бизниса* 4/2009, 26.

²⁵⁶ Данило Марковић, “Цивилизацијско-етичка парадигма решавања еколошких проблема и социјална правда”, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 2009, 328.

²⁵⁷ Драгана Ћорић, “Еколошка етика - појам, историјат и правци развоја”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2012, 464.

²⁵⁸ Д. Марковић, 2005, 30.

²⁵⁹ Јован Бабић, “Етика и морал”, *Theoria* 2/2008, 35.

аутора, представљају крај просперитетне фазе у развоју капиталистичког друштва.²⁶⁰ Но, њихов значај, манифестован како у буђењу еколошке свести људи, тако и у конкретним активностима очувања природе, не сме да се занемари или потцени. У промишљању еколошких проблема, еколошки покрети се разликују у зависности од тога за који су од два теоријска правца опредељени. На основу првог, еколошки покрети треба да се боре за очување природе, природних лепота и резервата, а на основу другог, њихова активност треба да буде усмерена ка спречавању штетног утицаја човекове делатности на природу.²⁶¹ Наведене разлике су последица другачијих етичких приступа питањима заштите природе и животне средине, који представљају даљи предмет разматрања у раду.

4.2. ЕКОЦЕНТРИЧНА И АНТРОПОЦЕНТРИЧНА ТЕОРИЈА

Екоцентрична и антропоцентрична теорија представљају етичке перспективе сагледавања односа човека и природе. С обзиром на чињеницу да је етика филозофска дисциплина која истиче значај и смисао моралних критеријума, а да нам филозофија пружа интегралан поглед на човеково постојање, наведене теорије посматрају однос друштва и природе као изузетно важан сегмент људске егзистенције, уважавајуће различите вредносне категорије.

4.2.1. Антропоцентрична теорија

Човек је свој однос према природи уредио првенствено водећи рачуна о својим потребама. Упоредо са развојем људског друштва, растао је и човеков осећај доминације над природом. На природу се гледало као на нешто на шта човек има право на неограничену употребу како би себи обезбедио што више материјалних добара. Оправдање оваквог поступања огледало се у моралном схватању према коме је човек најсавршеније биће на планети, стога све што постоји на њој служи задовољавању

²⁶⁰ Вукашин Павловић, “Еманципаторска енергија друштвених покрета”, *Обнова утопијских енергија*, (Вукашин Павловић ур.), Истраживачко-издавачки центар ССО Србије: Центар за истраживачку, документациону и издавачку делатност ПК ССО Југославије, Београд 1987, 16.

²⁶¹ Д. Марковић, 2005, 380.

његових прохтева и потреба.²⁶²

У наведеним околностима утемељује се антропоцентрично становиште на основу кога само човек поседује тзв. интринсичке вредности, другим речима само су људска бића у могућности да доносе моралне процене и закључке, а остатак природе има инструментални карактер, односно служи циљевима људи.²⁶³ Након што је антропоцентризам прихваћен као доминантна димензија односа човека и природе, разлике се уочавају само између његове умерене и наглашеније опције. Умеренија варијанта не прихвата апсолутно инструментализован приступ природи истичући да нељудска бића треба да буду предмет моралних разматрања без обзира на чињеницу што не могу бити субјекти морала.²⁶⁴ Антропоцентрични приступ односу друштва и природе био је доминантан у периоду од 14. века до последњих деценија 20. века.²⁶⁵

Сазнање да еколошка криза није пролазно стање и да човек више није у позицији да одлаже решавање еколошких проблема пољуљало је утемељеност антропоцентричне теорије. Почетак трећег миленијума захтевао је нови приступ друштвеном развоју који мора да подразумева и другачији однос према природи, како би се ублажиле последице нарушене природне равнотеже. У наведеном смислу, антропоцентрична теорија није могла да пружи адекватне одговоре. Стога је било неопходно преиспитивање етичког приступа концепта односа између човека и природе, које је резултирало усвајањем новог погледа на овај однос, екоцентризма.

4.2.2. Екоцентрична теорија

Екоцентрична теорија представља становиште о односу човека и природе које је етички супротстављено антропоцентризму и које у фокус својих разматрања поставља природу, а не људско друштво. Ова теорија захтева заштиту природе и њених елемената као добара која имају самосталну вредност, независно од њиховог значаја за човека. Екоцентричан приступ подразумева преиспитивање система вредности свих друштава без

²⁶² Јелна Ђорђевић, “Нова еколошка етика и заштита животне средине”, *Марксистичке теме* 2/2002, 240.

²⁶³ Вукашин Павловић, “Екологија и етика”, *Екологија, религија и етика*, 14.

²⁶⁴ Ј. Ђорђевић, 2002, 240.

²⁶⁵ Ивана Илић, “Од антропоцентричне ка екоцентричној парадигми друштвеног развоја”, *Еколошка истина, Еко Ист'07*, (Милан Трумић ур.), Технички факултет у Бору, Универзитета у Београду 2007, 470.

обзира на њихове посебности, традицију, развијеност, културу итд. Наиме, човечанство мора да тежи универзалном усвајању становишта да је његова обавеза да брине о природи и свим њеним манифестним облицима, не само због себе, већ и због њиховог добра.²⁶⁶ Овакву обавезу човек има услед чињенице да је он једино свесно биће на планети, стога и њен опстанак од њега зависи. Управо из тог разлога, неопходно је усвајање новог погледа и општи преокрет у однос човека и природе, уз пуно уважавање екоцентричних вредности.

Један од круцијалних услова усвајања екоцентричне теорије јесте развој свести људи о проблему еколошке етике. У питању је дуготрајан процес, коме свакако важан допринос даје „екологизација” образовног система на свим нивоима. Не треба занемарити ни политички утицај у контексту формирања нових вредносних судова у односу према природи. Његов значај је утолико већи, уколико је моћнија одговарајућа инстанца преко које се врши утицај на лимитирање експлоатације природе и очување њених исконских вредности.²⁶⁷

Померање клатна од антропоцентризма ка екоцентризму подразумева дуготрајну борбу за усвајање нове еколошке етике, чије би вредности биле гарант очувања природе. Ово не значи да новонастали етички приступ апсолутно искључује човека, његове потребе и захтеве. Антропоцентризам остаје сегмент екоцентричне теорије, али не у смислу фаворизовања човека, већ фаворизовања екосистема као кључног фактора опстанка човечанства.²⁶⁸ Дакле, човек јесте део природе, али то не значи да њена богатства може бескрупулозно да експлоатише. Напротив, усаглашавање живота човека са природним законитостима нема алтернативу.

4.3. РАЗВОЈ ПОСЕБНОГ ЉУДСКОГ ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

Потреба за одговарајућом животном средином је основна људска потреба. Као физичко и психичко биће, човек не може да живи у вакууму. Излагање у оквиру

²⁶⁶ В. Васовић, 54.

²⁶⁷ Ј. Ђорђевић Ј, 2002, 242.

²⁶⁸ Andrej Kirn, “Od antropocentrične ka ekocentričnoj etici”, *Ekologija i etika*, Ekocentar, 173.

претходних поглавља указало је на значај који животна средина има за опстанак човечанства и његов развој. Животна средина мора бити таква да обезбеђује здравље човека, као и услове да слободно испољава и развија своје стваралачке способности. Управо у наведеној чињеници садржан је и суштински захтев успостављања посебног људског права на одговарајућу животну средину.

Са почетком интензивних активности на међународном плану у сфери заштите животне средине, јавља се и настојање да се та заштита повеже са заштитом људских права.²⁶⁹ Сходно чињеници да угрожавање животне средине само по себи јесте претња за људски опстанак, заштита и унапређење животне средине представљају нужан услов уживања основних људских права. Питање односа заштите животне средине и људских права разматрано је од стране Савета за људска права Уједињених нација 2011. године, када је и усвојена резолуција бр. 16/11 под називом „Људска права и животна средина”.²⁷⁰ У наведеној резолуцији се препознаје да су бројни облици загађења животне средине транснационалног карактера, те је значај међународне сарадње у контексту решавања овог проблема важан како би се подржали национални напори за остваривање људских права.

Временом је однос између наведене две области добио своју конкретизацију и почело је да се кристалише посебно људско право на здраву, а касније и одговарајућу животну средину. Конституисање овог права је често било отежано услед хетерогености и мултидисциплинарности појединих проблема животне средине.²⁷¹

4.3.1. Теоријска разматрања о постојању посебног људског права на одговарајућу животну средину

У вези са постојањем људског права на одговарајућу животну средину, неретко се у теорији истиче становиште да наведено право нема својство људског права. Као главни

²⁶⁹ Marc Pallemerts, “Human Rights Perspective on Current Environmental Issues and their Management, Evolving International Legal and Political Discourse on the Human Environment, the Individual and the State”, *Human Rights & International Legal Discourse* 2/2008, 150.

²⁷⁰ Резолуција Савета Уједињених нација за људска права 16/11, “Људска права и животна средина”, 2011, http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/16session/A.HRC.RES.16.11_en.pdf 22.10.2015.

²⁷¹ Драгољуб Тодић, Гордана Милићевић, “Право на здраву животну средину”, *Правни живот- часопис за правну теорију и праксу* 9/1995, 281.

разлог за ову тврдњу аутори наводе непостојање прецизно уобличених правних стандарда који би установили садржај овог права, а затим и његове носиоце и обавезе државе у том погледу.²⁷² Већина правних инструмената којима се успоставља заштита људских права, у оквиру каталога заштићених права и слобода не наводи право на одговарајућу животну средину. Наведена тврдња објашњава се чињеницом да се у време доношења међународних уговора о људским правима, међународне организације углавном нису бавиле питањима заштите животне средине, те и није постојала свест о последицама њеног загађења. Са друге стране, непостојање конкретне одредбе у одређеним уговорима, која би регулисала право на одговарајућу животну средину, не значи нужно да се на основу тог уговора не пружа заштита наведеном праву. У неким ситуацијама утуживост и заштита предметног права се остварује на посредан начин, путем других људских права, што ће накнадно и представљати предмет разматрања у раду.

Супротно наведеном мишљењу, доктрина садржи и ставове који не оспоравају праву на одговарајућу животну средину својство људског права. Тако Бојл (Alan Boyle) сматра да је усвајањем Архуске конвенције, не само јасно установљено постојање посебног људског права на одговарајућу животну средину, него је прецизно одређен и садржај самог права.²⁷³ Даље, Шелтон (Dinah Shelton) истиче да се формулисањем права на одговарајућу животну средину као основног људског права утврђује ефикасна заштита виталних интереса људског живота²⁷⁴, те се и оспоравање његовог постојања сматра изузетно опасним.

У контексту постојања права на одговарајућу животну средину као основног људског права, Фицморис (Malgosia Fitzmaurice) наводи три различита теоријска становишта.²⁷⁵ На основу првог, право на одговарајућу животну средину јесте основно људско право, чија заштита и реализација представљају неопходан услов уживања осталих људских права, што даље имплицира да ово људско право условљава постојање других људских права. У оквиру другог становишта поставља се знак питања на само

²⁷² В. Димитријевић, Д. Поповић, Т. Папић, В. Петровић, 2006, 334.

²⁷³ Alan Boyle, "Human rights or environmental rights? A reassessment", *Fordham Environmental Law Review* 2007, 477-478.

²⁷⁴ Donald Anton, Dinah Shelton, *Environmental Protection and Human Rights*, Cambridge University Press, New York 2011, 119.

²⁷⁵ Malgosia Fitzmaurice, Jill Marshall, "The Human Right to a Clean Environment-Phantom or Reality? The European Court of Human Rights and English Courts Perspective on Balancing Rights in Environmental Cases", *Nordic Journal of International Law* 2and 3/2007, 612-613.

постојање свих људских права, па тако и права на одговарајућу животну средину, док трећа концепција истиче да право на одговарајућу животну средину произилази из других људских права, као што су право на живот, право на здравље и право на информисање.²⁷⁶

Као предмет научне дискусије стоји и дилема да ли право на одговарајућу животну средину треба посматрати само као људско право, односно да ли треба задржати антропоцентрични приступ према природи или прихватити став екоцентричног приступа на основу кога животна средина представља вредност која мора да буде заштићена по сваку цену, сама по себи, а не због људи и људских интереса. Шелтон посматра право на одговарајућу животну средину и са аспекта екоцентричне и из угла антропоцентричне теорије. Као доминантно становиште, Шелтон истиче схватање антропоцентричне теорије која тврди да се заштита животне средина базира на фундаменталним људским интересима и да се као таква може ефикасно остварити у оквиру заштите људских права.²⁷⁷ Са друге стране, постоје и мишљења која подржавајући екоцентризам истичу да право на одговарајућу животну средину противречи основном принципу ове теорије о равноправности човека и природе.²⁷⁸

Разматрања о наведеним етичким приступима су указала на чињеницу да екоцентрично становиште не значи нужно и занемаривање човекових потреба. Стога се поставља питање да ли постојање права на одговарајућу животну средину апсолутно угрожава постулате екоцентризма или пак његова умерена варијанта дозвољава установљавање наведеног права као једну од димензија погледа на однос човека и природе. Чини се да је реч о концепту чије утемељење не мора да буде лимитирано антропоцентризмом или екоцентризмом, напротив, оно може да представља балансно становиште супротстављених приступа.²⁷⁹

У теорији постоје одређена неслагања у терминолошком, али и у садржинском смислу у вези са правом на одговарајућу, односно по неким ауторима здраву животну

²⁷⁶ Маријана Алавук, "Остваривање људских права у оквиру примене Архуске конвенције у Републици Србији", *Архуска Конвенција у праву и пракси Републике Србије*, (Славко Богдановић ур.), Друштво за политику и право животне средине Еквилибријум Србија, Нови Сад 2012, 29.

²⁷⁷ Dinah Shelton, "Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment", *Stanford Journal of International Law* 1/1991, 104-105.

²⁷⁸ Весна Водинелић, "Еколошко право као право човека", *Правни живот- часопис за правну теорију и праксу* 9/1995, 260.

²⁷⁹ Lynda Collins, "Are We There Yet? The Right to Environment in International and European Law", *McGill International Journal Sustainable Development Law & Policy* 2/2007, 137.

средину. Концепт права на здраву животну средину под здравом животном средином, негативно одређено, подразумева средину без присуства и утицаја таквих материја, облика енергије и понашања, којима се доводе у опасност животи и здравље људи и угрожава опстанак и развој друштва. Позитивно детерминисање овог појма наводи да је у питању средина која обезбеђује услове за здрав живот и напредак друштва у целини.²⁸⁰ Вукасовић наглашава да је концепт права на здраву животну средину превазиђен савременим концептом права на одговарајућу животну средину, који поред здраве животне средине захтева и друге предуслове за живот у достојанству и благостању.²⁸¹ Право на одговарајућу животну средину има пунији садржај од простих предуслова за здрав живот, стога је више у употреби, како у доктрини, тако и у правним инструментима који установљавају његову заштиту.

4.3.2. Садржај права на одговарајућу животну средину

Право на одговарајућу животну средину налази се у оквиру корпуса права солидарности, тј. права „треће генерације”. Подела права на три генерације само је хронолошка, јер су сва људска права међузависна и могу бити поштована само уколико су створени услови који омогућавају њихово једнако уживање.²⁸² Правима солидарности многи аутори оспоравају карактер људских права, сматрајући их циљевима и вредностима којима државе и међународне организације треба да теже. Ипак, тренутно је у доктрини доминантно становиште које овакаво схватање права „треће генерације” сматра превазиђеним, додељујући им јасно својство основних људских права.²⁸³

Када је реч о садржају права на одговарајућу животну средину, уопштено посматрано, оно обухвата све односе и процесе у друштву, који су непосредно или посредно везани за односе између човека и животне средине и то ону димензију тих

²⁸⁰ Мирослав Рабасовић, *Право на здраву животну средину као основно људско право*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 1986, 86.

²⁸¹ Вид Вукасовић, “Међународноправно регулисање права на адекватну животну средину”, *Међународни проблеми* 1/2003, 90-91.

²⁸² Ивана Крстић, “Право на здраву животну средину у корпусу људских права”, *Правни живот- часопис за правну теорију и праксу* 9/2005, 609.

²⁸³ Linda Leib, *Human Rights and the Environment: Philosophical, Theoretical and Legal Perspectives*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2011, 55.

односа, која је објективно усмерена на обезбеђење одговарајуће животне средине. Конкретни облици кроз које ће се остваривати право човека на одговарајућу животну средину, односно нормативна и фактичка садржина тих облика, нужно ће зависити од степена развоја у свим областима човековог живота, као и развоја његове свести.²⁸⁴

Садржај права на одговарајућу животну средину може се тражити и са аспекта субјектата међународних односа и кроз призму положаја и конкретнијих интереса појединца. Шири контекст указује да су темељни вредносни садржај овог права универзалне вредности човечанства, његов опстанак и неке са њим повезане вредности, као што су мир и одрживи развој. У том смислу треба посматрати и улогу, а нарочито обавезе држава и међународних организација као основних субјектата међународних односа. Конкретније одређење садржаја права на одговарајућу животну средину подразумева анализу међународноправних инструмената, како у области заштите људских права, тако и сфери заштите животне средине, која садрже основ и елементе наведеног права. Одредбе наведених аката потврђују комплексност суштине права на одговарајућу животну средину, кроз истовремено постојање индивидуалних права и обавеза, али и колективних обавеза и права држава и међународних организација. На бази разматрања уставних одредби појединих земаља, могуће је идентификовати и круг питања на која се ово право односи.²⁸⁵

Извођење садржаја права на одговарајућу животну средину могуће је и утврђивањем везе проблематике животне средине са одређеним посебним људским правима, која се подразумевају под концептом права на одговарајућу животну средину. Ово би се првенствено могло односити на право на живот, право на здравље, право на храну, право на сигурност и здраве услове рада, право на информисање, слободу говора, право на приватност итд.²⁸⁶

Садржај права на одговарајућу животну средину може да се разликује у зависности од тога да ли прихватамо природноправну концепцију овог права, односно његово сагледавање у виду темеља човекове егзистенције или се опредељујемо за позитивноправно гледиште и поимање предметног права кроз призму решења

²⁸⁴ М. Рабасовић, 133.

²⁸⁵ Д. Годић, Г. Милићевић, 282.

²⁸⁶ *Ibid.* 283.

различитих правних прописа.

4.3.3. Право на одговарајућу животну средину са становишта природноправне теорије

Природноправна концепција права на одговарајућу животну средину подразумева постојање овог права као битне компоненте слободе човека у свету природе. Реч је о концепту који постоји независно од тога да ли је изражен и заштићен кроз правне акте. У том смислу наведено људско право подразумева право човека на постојање услова квалитета животне средине који му обезбеђују „да живи са својом биолошки и друштвено условљеном конституцијом”²⁸⁷.

Право на одговарајућу животну средину, посматрано са аспекта доктрине природног права, одражава објективну нужност човекове егзистенције. Наиме, неколико пута је истакнуто да је одговарајућа животна средина један од основних услова човековог постојања, те и остварење наведеног права мора бити асполутно и независно од организоване правне заштите. Његова обавезност се не заснива на принуди, већ на свести људи о истинском аутономном карактеру овог права.

Схватање права на одговарајућу животну средину као природног права подразумева посматрање човека у контексту интегралног дела природе. Стога је један од полазних постулата ове доктрине управо теза да живот представља део природе, а да она чини кључни сегмент животне средине. Доследна реализација овог права базира се на процесу духовне и практичне реafirмације човека као свесног конститутивног дела природе, који се заснива на деловању објективних природних законитости.²⁸⁸ Овако схваћено, право на одговарајућу животну средину је универзално право које стоји изнад позитивног права, представљајући његов узор и корективни фактор примене.

Оправданост сагледавања права на одговарајућу животну средину као природног права многи теоретичари проналазе у околностима еколошке кризе.²⁸⁹ Претходно је указано на услове који су резултирали еколошком кризом, као и последице таквог стања.

²⁸⁷ М. Рабасовић, 128.

²⁸⁸ Момчило Вукићевић, “Право на здраву животну средину”, *Правни живот- часопис за правну теорију и праксу* 9/1998, 349.

²⁸⁹ *Ibid*, 351.

Стога је предметно људско права неопходно уредити и апсолутно заштити независно од воље државне власти. Дакле, ни стицање, ни губљење, наведеног права не треба посматрати са аспекта овлашћења државе.

Концепт природног права човека на одговарајућу животну средину је постављен знатно шире у односу на било коју позитивноправну формулацију овог права. Наиме, уколико правни прописи садрже прецизно одређење овог права, свде његово остваривање само на одређене облике загађивања животне средина. Са друге стране, и општим формулацијама предметног права се постиже сличан ефекат у пракси, односно бројне димензије заштите животне средине остају ван опсега примене правне норме. Управо из ових разлога, право на одговарајућу животну средину, посматрано и са квантитативног и квалитативног аспекта, добија свој пун садржај само уколико се одређује као природно људско право. Квантитативно, јер узима у обзир и обухвата сваки облик и сваки степен загађивања животне средине који угрожавају уживање и остваривање предметног људског права. Квалитативно, услед чињенице да обухвата како кумулативно дејство истог загађивача, тако и комбиновани утицај различитих загађивача, као и укупно дејство свих фактора који доводе до загађивања животне средине и свих субјеката који их изазивају.²⁹⁰ Овакаво одређење права на одговарајућу животну средину остаје ван домашаја решења која нуди позитивноправна доктрина, односно правни прописи.

4.3.4. Признање права на одговарајућу животну средину у позитивном праву

Заједнички именитељ поимања права на одговарајућу животну средину са аспекта природноправне и позитивноправне теорије огледа се у значају које ово право има. Из угла обе доктрине предметно право се посматра као претпоставка живота и опстанка човека. Управо због његове важности, припадници позитивноправне теорије наглашавају да је нужно да се оно детаљно регулише, строго заштити и стално унапређује путем правних прописа. Стога, су честа мишљења у теорији да сагледавање права на одговарајућу животну средину кроз призму позитивног права подразумева његово

²⁹⁰ М. Рабасовић, 130.

уздицање на ниво стожера еколошке легислативе.²⁹¹

Значење права на одговарајућу животну средину као права које је уграђено у нормативну структуру како правних система одређених држава, тако и међународноправног поретка, подразумева формулацију објективно постојећих односа у друштву и одговор на последице загађивања животне средине и потребе њене заштите.²⁹² Позитивистичко резонување концепта права на одговарајућу животну средину поставља државу у улогу чувара овог права, пружајући му посебно место у оквиру каталога заштићених права и слобода. С обзиром на чињеницу да је реч о праву новије генерације, његово сагледавање и идентификовање са аспекта одређених правних прописа отклања сваку сумњу у погледу самог постојања права, али и утврђивања његовог садржаја.

Изузетно прихваћено становиште у теоријским дискусијама о поимању права на одговарајућу животну средину као права које би требало да буде зајемчено уставом, јесте мишљење Хејворда (Tim Hayward). На основу његовог става, предметно право треба да буде заштићено уставним одредбама из више разлога. Као први аргумент, Хејворд наводи да сва људска права треба да буду гарантована актом највише правне снаге, уставом. Затим наглашава да право на одговарајућу животну средину поседује сва својства људских права и да као такво нужно мора да буде прокламовано уставом.²⁹³ Постоје и мишљења да уставне одредбе које се односе на одређене сегменте политике заштите животне средине, више одговарају природи наведе проблематике него одредбе којима се установљавају људска права. Као аргумент наведеној тези, истиче се да се квалитет животне средине процењује у складу са постулатом који исту посматра као добро од општег интереса, те свођење овог концепта на оквире људског права, доводи до изостављања појединих сегмената њене заштите. Са друге стране, формулисање права на одговарајућу животну средину подразумева заштиту интереса појединца, али се поставља питање колико се интерес појединца разликује од интереса човечанства у наведеној области.²⁹⁴ Даље, овако постављено људско право представља основ за различите активности у сфери очувања животне средине, које су релевантне и са аспекта јавног

²⁹¹ М. Вукићевић, 1998, 350.

²⁹² Richard Hiskes, *The human right to a green future: environmental rights and intergenerational justice*, Cambridge University Press, New York 2009, 127.

²⁹³ Tim Hayward, *Constitutional Environmental Rights*, Oxford University Press, Oxford 2005, 63.

²⁹⁴ *Ibid.* 74-78.

интереса. У светлу наведених чињеница, постојање уставних одредби које гарантују право на одговарајућу животну средину јесте оправдано како са становишта интереса појединца, тако и из угла остваривања циљева политике заштите животне средине.

Право на одговарајућу животну средину прокламовано је уставима бројних држава. На основу података које је 2012. године изнео Бојд (David Boyd), устави 147 држава садрже одредбе којима се установљава право и/или обавезе појединаца у вези са заштитом животне средине.²⁹⁵ Ипак, сматра се да мало више од половине устава од наведеног броја (око 80), садржи експлицитну норму којом се установљава остваривање и заштита наведеног људског права. Треба узети у обзир и да је идентификовање конкретног броја устава који гарантују предметно људско право отежано услед различитих језичких и термилолошких дилема, али и због чињенице да је понекад тешко установити да ли се нека одредба односи на наведено људско право или на остварење неког циља у оквиру политике заштите животне средине.²⁹⁶ Уставноправна пракса садржи и случајеве који су подразумевали уставну заштиту одређених људских права чије је кршење настало као последица угрожавања животне средине. У наведеним случајевима право на одговарајућу животну средину разматрано је кроз право на живот, право на здравље, право на адекватне услове рада, право на информисање.

Позитивноправно сагледавање права на одговарајућу животну средину захтева и анализу међународноправних инструмената на основу којих се установљава заштита овог права. Предметно право, односно поједини његови сегменти, су на директан или индиректан начин, загарантовани бројним међународним документима, универзалног и регионалног карактера, како у области заштите животне средине, тако и у сфери заштите људских права. Анализа одредби наведених прописа представљаће посебан предмет разматрања у раду у оквиру наредних поглавља.

4.3.5. Судска заштита права на одговарајућу животну средину

Судска заштита права на одговарајућу животну средину обезбеђена је како у

²⁹⁵ David Boyd, *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment*, UBC Press, Vancouver 2012, 47.

²⁹⁶ Вид. Т. Hayward, 2005, 74.

оквиру међународног система заштите људских права, тако и на основу међународног права заштите животне средине. Релевантни међународни уговори из наведених области, као и пракса механизма надзора над поштовањем истих, биће разматрани у оквиру поглавља које се односи на изворе предметног права, те ће се на овом месту бити извршен само сажет приказ основних компоненти судске заштите права на одговарајућу животну средину.

Доношењем Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, а накнадно и других уговора из сфере људских права, систем заштите људских права на међународном нивоу пружио је појединцима право да покрећу поступке како би захтевали заштиту одређеног људског права. Практика Европског суда за људска права доказује да је овај суд прихватао различите облике повреде животне средине као део своје *ratione materiae* надлежности, ослањајући се на права која су експлицитно прокламована Конвенцијом.²⁹⁷ Интерамерички систем заштите људских права уводи право на одговарајућу животну средину кроз члан 11 Протокола из Сан Салвадора, те се и пракса Интерамеричког суда у контексту разматрања предметног права заснива на тумачењу наведеног члана.²⁹⁸ Интерамеричка комисија за људска права је и пре ступања на снагу Протокола, пружала заштиту одређеним сегментима овог људског права доводећи их у везу са правом на живот.²⁹⁹ Афричка повеља о људским правима и правима народа предвиђа право на одговарајућу животну средину као колективно право народа. Ипак, Афричка комисија за људска права, а касније и Афрички суд, постављају и појединца као носиоца овог права кроз успостављање везе са осталим људским правима.³⁰⁰

Надзорни механизми, успостављени на основу Међународног пакта о грађанским и политичким правима и Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, који имају квази судски карактер, такође укључују заштиту појединих сегмената права на одговарајућу животну средину, без обзира на чињеницу да ни у једном, ни у другом пакту, не постоји одредба којом се пружа директна заштита овом праву. Оба комитета су у неколико случајева установили повреду права гарантованих пактовима

²⁹⁷ Вид. стр.144.

²⁹⁸ Вид. стр.178.

²⁹⁹ Giorgetta Sueli, "The Right to a Healthy Environment, Human Rights and Sustainable Development", *International Environmental Agreements, Politics, Law and Economics 2/2002*, Kluwer Academic Publishers, Netherlands, 178.

³⁰⁰ Вид. стр.186.

услед активности држава уговорница у сфери животне средине.³⁰¹ Даље, Комитет за права детета, разматрајући извештаје држава је указао на значај права на одговарајућу животну средину у контексту заштите и унапређивања права установљених Конвенцијом о правима детета.³⁰²

Међународноправни систем заштите животне средине садржи бројне надзорне механизме установљене међународним уговорима ради контроле извршавања преузетих обавеза. У фокусу ових механизма налазе се компетенције држава уговорница које могу међусобно да покрећу поступке или да обавесте надзорни орган о неизвршавању одређених обавеза. Систем заштите животне средине на међународном нивоу није искључиво у сфери овлашћења држава. На основу појединих уговора и појединци имају могућност да покрену међународне поступке у вези са питањима заштите животне средине. Овде није реч о судским поступцима, већ о поступцима утврђивања чињеница или миреша, који садрже како карактеристике међународних поступака за контролу поштовања уговора из материје заштите природе, тако и одређене елементе поступака за контролу поштовања уговора из домена људских права.³⁰³

Наведени поступак је први пут установљен на основу Северноамеричког споразума о сарадњи у области животне средине из 1993. године. На основу овог споразума појединци и невладине организације имају право да покрену поступак пред Комисијом за сарадњу у области животне средине против државе уговорнице, уколико она није обезбедила делотворну примену својих еколошких прописа.³⁰⁴

Протокол о води и здрављу уз Конвенцију о заштити и коришћењу прекограничних водотока и језера из 1992. године, такође предвиђа могућност појединаца да воде поступак пред Комитетом за надзор извршавања обавеза установљених Протоколом, а услед пропуштања држава уговорница да изврше прописане обавезе.³⁰⁵

Најпознатији међународни поступак који појединац може да покрене, а који се односи како на материју заштите животне средине, тако и питања заштите људских права,

³⁰¹ Вид. стр.103.

³⁰² Вид. стр.116.

³⁰³ Родољуб Етински, “Међународни поступци које покрећу појединци ради заштите животне средине”, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 2/2015, 431.

³⁰⁴ Вид. стр.184.

³⁰⁵ Вид. стр.176.

установљен је на основу Архуске конвенције. Основна идеја ове конвенције заснива се на људском праву на одговарајућу животну средину, стога и пракса надзорног органа успостављеног овим актом има велики значај за тумачење наведеног права. Појединци имају право подношења поднеска Комитету за разматрање поштовања обавеза на основу Архуске конвенције од стране уговорница, уколико сматрају да су државе прекршиле установљене обавезе.³⁰⁶

У оквиру унутрашњих правних система држава, регулисање права на одговарајућу животну средину најчешће је извршено путем уставних одредби, стога у том контексту треба посматрати и његову судску заштиту.³⁰⁷ Права која стоје у служби остваривања права на одговарајућу животну средину, као што је право на приступ информацијама о животној средини, уређена су различитим законима, те се и њихова судска заштита своди на грађанскоправну, кривичноправну и управноправну.

Судска заштита права на одговарајућу животну средину се сусреће са два проблема. Први се односи на недостатак норми које би на експлицитан начин гарантовале ово право, док други подразумева потешкоће приликом повезивања индивидуалног правног интереса и објекта заштите као што је животна средина.³⁰⁸ Наиме, већина интереса који су заштићени људским правима јесу индивидуалне природе и као такви врло јасно припадају само појединцу, нпр. живот, физички и психички интегритет, вероисповест итд. Животна средина нема претходно наведена обележја. Наиме услед чињеница да она припада свима, веома је тешко индивидуализовати заштићени интерес. Одговор на ове проблеме треба тражити кроз призму тумачења међународних уговора који пружају заштиту предметном праву.

³⁰⁶ Вид. стр.121.

³⁰⁷ Вид. стр.191.

³⁰⁸ Сања Ђајић, “Право на здраву животну средину и Европски суд за људска права”, *Правни живот - часопис за правну теорију и праксу* 12/2012(b), 278.

5. ХИПОТЕТИЧКА ДЕФИНИЦИЈА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

У оквиру поглавља чији предмет разматрања представља појам основних људских права, као једна од најсвеобухватнијих идеја о одређењу овог феномена истакнута је она која наведени појам детерминише као „правну артикулацију могућности и спремности друштва да задовољи потребе и аспирације свих појединаца“.³⁰⁹ Овако схваћен концепт људских права представљаће полазну основу успостављања хипотетичке дефиниције права на одговарајућу животну средину.

Формулисање предметног права као посебног људског права има смисла само уколико се његов предмет заштите протеже ван граница обезбеђених другим људским правима. Предмет заштите овог људског права огледа се у потреби човека да живи у одговарајућој средини, у средини која задовољава његове различите потребе, од оних основних, биолошких, као што су потреба за кисеоником, водом, одговарајућом температуром, одсуством буке, па потреба везаних за производњу хране и одрживи развој. У складу са наведеним, дефиницију права на одговарајућу животну средину могуће је одредити на следећи начин:

Свако има право на одговарајућу животну средину која треба да буде адекватна његовом здрављу и благостању, као и право да заштити и унапреди ту животну средину како за садашње, тако и за будуће генерације.

Држава је дужна да поштује људска права и да обезбеди поштовање људских права свих појединаца под својом јурисдикцијом. Суштина права на одговарајућу животну средину је обавеза државе да спречи загађење животне средине, односно да обезбеди примену прописа којима се регулише наведена материја. На овај начин би појединци у случају повреде предметног права били дужни да докажу да је одређена активност довела до нарушавања одговарајућих услова животне средине, ослањајући се на стандарде прописане унутрашњим и међународним прописима у сфери заштите животне средине. Предност наведеног концепта манифестује се и у чињеници да је могуће зауставити загађивање животне средине кроз заштиту предметног права и пре него што наступе последице по здравље и живот људи.

³⁰⁹ Р. Етински, 2009 (а), 47. Вид. стр.14.

Поред материјалних, право на одговарајућу животну средину подразумева и одређене процесне обавезе државе. Држава је дужна да обезбеди приступ информацијама о животној средини, као и административни и правни оквир поводом остваривања права како на информисање о животној средини, тако и права јавности да учествују у поступцима у вези са животном средином. Осим тога, држава има обавезу да у случају повреде наведених права појединцима омогући приступ правосуђу.

Предложен концепт права на одговарајућу животну средину садржи и права појединаца у контексту остваривања принципа одрживог развоја. Заштита предметног права будућих генерација се у великој мери ослања на однос садашњих генерација према питањима очувања животне средине. Стога заштита животне средине сагледана из угла материје људских права, подразумева како овлашћења појединаца, тако и њихову моралну одговорност очувања исте, како би се обезбедили услови остваривања права будућих генерација.

У светлу наведеног, полазимо од претпоставке да право на одговарајућу животну средину представља сложено право које обухвата више материјалних и процесних овлашћења појединаца и одговарајуће обавезе државе. Даљи предмет разматрања односиће се на трагање за признањем овог права или појединих његових елемената у међународним и националним правним документима.

6. ЗАШТИТА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ НА УНИВЕРЗАЛНОМ НИВОУ

Однос заштите људских права и заштите животне средине је постао предмет расправа на међународним конференцијама шездесетих година 20 века. На Конференцији о људским правима 1968. године, одржаној у Техерану, разматрани су негативни утицаји научно технолошког развоја на људска права и том приликом су као најнегативнији одређени ефекти који се односе на ремећење животне средине.³¹⁰ Исте године је истакнута веза између квалитета животне средине и уживања основних људских права, резолуцијом бр.2389 Генералне скупштине УН, у којој је наглашено да је за достојанство човека и остваривање и заштиту људских права, очување животне средине од изузетног значаја.³¹¹ Наведене околности представљају део фактора релевантних са аспекта могућег успостављања заштите права на одговарајућу животну средину на универзалном нивоу.

Потенцијалне изворе универзалне заштите предметног права треба посматрати у контексту члана 38 ст. 1 Статута Међународног суда правде.³¹² Овај члан прописује међународне уговоре, међународна обичајна правна правила и општа правна начела као главне изворе међународног јавног права, а судске одлуке и доктрину најпознатијих стручњака као помоћне изворе. Без обзира на чињеницу да је члан 38 настао пре више од 70 година за потребе рада Сталног суда међународне правде, он и даље, према општем мишљењу, представља текст највишег ауторитета са аспекта одређивања извора међународног јавног права.³¹³

³¹⁰ В. Вукасовић, 2003, 91.

³¹¹ Резолуција Генералне скупштине бр.2389, 1968, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/243/58/IMG/NR024358.pdf?OpenElement> 10.11.2015

³¹² Члан 38. Статута Међународног суда правде гласи:

„1. Суд, чији је задатак да спорове који су му поднети решава сагласно међународном праву, примењује:

а) међународне конвенције, било опште или посебне, којима установљавају правила изричито призната од држава у спору;

б) међународни обичај, као доказ опште праксе прихваћене као право;

ц) општа правна начела призната од цивилизованих народа;

д) под условом одредаба члана 59, судске одлуке и доктрину најпознатијих стручњака јавног права разних народа, као помоћно средство за утврђивање правних правила.

2. Ова одредба не прејудицира право Суда да један спор решава *ex aequo et bono*, ако странке у спору на то пристану.“, Статут Међународног суда правде, Међународни уговори, ФНПЈ 5/1495.

³¹³ Hilary Charlesworth, C M Chinkin, *Boundaries of International Law: A Feminist Analysis*, Manchester University Press, 2000, 62, 64, 66, нав.према Сања Ђајић, *Практикум за међународно јавно право, општи део*, Правни факултет, Центар за издавачку делатност, Нови Сад 2007, 37.

У доктрини постоје различите дефиниције концепта извора међународног јавног права. Наведена чињеница представља последицу непостојања сагласности субјеката међународног права поводом питања одакле ће правила ове гране права црпети обавезност. Стога се чини да је немогуће пружити прецизан и коначан одговор у контексту покушаја дефинисања извора међународног јавног права. Оно што чини материју овог концепта јесу „правила међународног права о томе како се воља субјеката манифестује у форми правила међународног права и како се из ових деривирају субјективна права и обавезе“.³¹⁴ Дакле, могуће је закључити да се под изворима међународног права сматра „међународни процес установљавања међународних права и обавеза, као и облици у којима се јављају правила међународног права“.³¹⁵

Свака расправа о изворима међународног права као неоспорну тезу истиче да члан 38 Статута Међународног суда правде представља прихваћен доказ општег правила о формалним изворима.³¹⁶ Стога ће и покушај идентификовања универзалне заштите права на одговарајућу животну средину бити учињен у светлу наведене одредбе.

Пре сагледавања заштите права на одговарајућу животну средину из угла извора права прописаних чланом 38 Статута Међународног суда правде, извршиће се анализа међународних аката декларативног карактера у области заштите животне средине, с обзиром на значај који наведени прописи имају у процесу конституисања предметног права.

6.1. ПРАВО НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ У СВЕТЛУ МЕЂУНАРОДНИХ АКТА ДЕКЛАРАТИВНОГ КАРАКТЕРА У ОБЛАСТИ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Значајну улогу у стварању права на одговарајућу животну средину представљају међународни акти декларативног карактера. Реч је о политичким споразумима који нису међународни уговори у правом смислу речи, с обзиром на чињеницу да не предвиђају правне, већ политичке санкције. Норме наведених аката чине тзв. „меко право“.

³¹⁴ Р. Етински, 2004, 13.

³¹⁵ *Ibid.*

³¹⁶ Malcolm Shaw, *International Law*, Cambridge University Press, 1997, 58, нав.према С. Ђајић, 2007, 37.

Недоумице око природе и релевантности ових споразума произилазе и из чињенице да они као такви нису разматрани приликом израде члана 38 Статута Међународног суда правде, те изостаје њихово дефинисање у контексту извора међународног јавног права. Иако наведене норме нису правно обавезујуће, оне уживају висок степен политичког ауторитета, што свакако утиче на степен њихове примене.

У доктрини се, у оквиру анализе норми меког права, наводи да су државе изложене снажним политичким притисцима у вези са поштовањем истих, нарочито у области заштите људских права.³¹⁷ Често се одредбама меког права попуњавају празнине у оквиру система правила тзв. чврстог права (*hard law*), а као неке од предности које одликују ове акте у односу на класичне међународне уговоре, издвајају се већи степен флексибилности, како у процесу усвајања текста самог акта, тако и у вези са применом и изменама истог. Бојл истиче да управо због ових карактеристика, норме меког права имају незанемарљив значај у сферама заштите животне средине и заштите људских права.³¹⁸ У светлу претходно наведених тврдњи, међународни акти декларативног карактера несумњиво уживају важну улогу у систему правила међународног јавног права, стога ће и представљати предмет разматрања у контексту конституисања права на одговарајућу животну средину.

6.1.1. Стокхолмска декларација

У процесу успостављања људског права на одговарајућу животну средину најважнију прекретницу представљала је Конференција УН о животној средини, која је одржана 1972. године у Стокхолму. Током једанаест дана трајања конференције усвојено је 109 специфичних препорука које су заједно сачињавале „Акциони план“ у вези са међународном сарадњом држава у области заштите животне средине.³¹⁹ Основни документ и резултат рада ове конференције јесте Стокхолмска декларација, која се заснива на идеји да је човек биће створено од стране природе, која му омогућава интелектуални, морални, социјални и духовни развој. На основу одредби Декларације, за

³¹⁷ Борис Кривокапић, “Појам међународног права”, *Страни правни живот*, 1/2009, 26.

³¹⁸ Опширније: Alan Boyle, “Soft Law in International Law-making”, *International Law*, (Malcolm Evans ed), Oxford University Press, Oxford 2006, 141-158.

³¹⁹ Veit Koester, “From Stockholm to Brundtland”, *Environmental Policy and Law* 1-2/1990, 14.

човекову добробит и за уживање основних људских права, кључан фактор представља природа, како њени изворни облици, тако и они који су под утицајем активности човека.³²⁰ У Декларацији је наведено да је услед великог степена загађења воде, ваздуха и земљишта неопходна реакција грађана као и установљавање одговорности влада у спровођењу политике у сфери животне средине.

Декларација прокламује 26 принципа усмерених на заштиту животне средине. Са аспекта утврђивања права на одговарајућу животну средину, посебно је значајан први принцип који гласи:

„Људско биће има право на слободу, равноправност и адекватне услове живота, у таквој животној средини чији квалитет омогућава живот у достојанству и благостању, и свечану обавезу да заштити и унапреди ту животну средину како за садашње, тако и за будуће генерације“.³²¹

Наведена формулација поред здравствене димензије, односно здраве животне средине, подразумева постојање и других фактора који су обухваћени концептом људског права на одговарајућу животну средину. Наиме, човек поред права на здраву животну средину има право и на остале предуслове живота у достојанству и благостању.

У доктрини постоје становишта на онову којих први принцип Стокхолмске декларације представља међународно обичајно правно правило.³²² Поједине сегменте наведеног става могуће је препознати и у оквиру издвојеног мишљења које је изнео потпредседник *Weeramantry* у случају пред Међународним судом правде *Gabčíkovo-Nagymaros Project*.³²³ Он је питање принципа одрживог развоја одредио као норму међународног обичајног права, истовремено посматрајући материју заштите животне средине кроз призму доктрине људских права.³²⁴ Шири контекст сагледавање наведеног принципа Стокхолмске декларације као обичајног правног правила, представљаће предмет разматрања у оквиру поглавља које анализира установљавање права на

³²⁰ Janusz Symonides, “Human Right to a Clean, Balanced and Protected Environment”, *International Journal of Legal Information* 1/1992, 25.

³²¹ Стокхолмска декларација, op.cit. Принцип 1

³²² Jutta Brunnée, “The Stockholm declaration and the structure and processes of international environmental law”, *The future of ocean regime building: essays in tribute to Douglas M. Johnston*, (Aldo Chircop, Ted McDorman, Susan Rolston eds.), Martinus Nijhoff Publishers, Boston 2009, 53.

³²³ *Gabčíkovo-Nagymaros Project* (Hungary vs. Slovakia), International Court of Justice, 25. 09. 1997.

³²⁴ Susan Glazebrook, “Human Rights and the Environment”, *Victoria University of Wellington Law Review*, 1/2010, 302.

одговарајућу животну средину као обичајног правног правила.

Чињеница да Стокхолмска декларација не представља правно обавезујући акт не умањује њен значај. Стокхолмска декларација је имала велику улогу у процесу установљавања људског права на одговарајућу животну средину у оквиру правних система бројних држава. Након 1972. године, а под утицајем ове декларације, устави многих држава прокламују предметно право, додељујући му својство основног људског права.³²⁵

6.1.2. Хашка декларација о животној средини

Право на одговарајућу животну средину препознато је и на Конференцији о животној средини одржаној у Хагу, 1989. године.³²⁶ Декларација о животној средини, која је усвојена на овој конференцији од стране 24 државе, бави се првенствено питањима спречавања загађивања ваздуха, те у том контексту прокламује неколико важних принципа. Декларација одражава универзалну сагласност држава у погледу преузимања обавеза са циљем заштите и очувања екосистема.

Хашка декларација о животној средини пружа заштиту праву на одговарајућу животну средину кроз одредбу којом се гарантује свим људима право на достојанствен живот у таквој животној средини која подразумева апсолутно поштовање принципа одрживог развоја. Декларација питање заштите животне средине сагледава као кључан аспект права на живот и на тај начин успоставља јасну везу између сфере животне средине и заштите људских права.³²⁷

Без обзира на чињеницу да се Хашка декларација ретко наводи у теоријским разматрањима о праву на одговарајућу животну средину, она представља документ који у наведеном контексту не треба занемарити. Ова декларација несумњиво одражава настојање држава да се на универзалном нивоу успостави заштита предметног права кроз формирање јасне везе између очувања животне средине и заштите основних људских права.

³²⁵ А. Boyle, 2007, 478; Вид. стр.191.

³²⁶ Хашка декларација о животној средини, 1989. The Hague Declaration on the Environment, International Legal Materials, Vol. 28, No. 5, 1308-1310.

³²⁷ L. Leib, 2011,103.

6.1.3. Рио декларација о животној средини и развоју

Рио декларација о животној средини и развоју је усвојена на Другој конференцији УН о заштити животне средине и развоју, у јуну 1992. године. Циљ одржавања ове конференције био је да се координираним напорима држава учесница допринесе повећању свести о алармантним последицама загађивања животне средине, као и о значају који међународна заједница пружа концепту одрживог развоја. Конференција је одржана у време кад су одредбе о људским правима и основним слободама постале битан сегмент правних система бројних држава, те и завршна декларација подржава успостављање везе између заштите животне средине и заштите људских права.

Без обзира на наведено настојање међународне заједнице, у литератури постоје опречна мишљења поводом заштите права на одговарајућу животну средину на основу Рио декларације. Многи аутори сматрају да Декларација не садржи одредбу којом би пружила заштиту предметном људском праву.³²⁸ Шелтон наводи да се током припрема за израду Декларације, радна група у неколико наврата суочавала са покушајима да се људско право на одговарајућу животну средину инкорпорира у текст овог акта, али је на крају консензус држава по наведеном питању ипак изостао.³²⁹

Са друге стране, бројни су и аутори који истичу да Рио декларација гарантује предметно право у оквиру начела 1 и начела 10.³³⁰ Начело 1 Рио декларације прокламује да се људска бића налазе у центру бриге за одрживи развој, као и да имају право на здрав и продуктиван живот у складу са природом.³³¹ С обзиром на чињеницу да наведена одредба садржи општу и апстрактну формулацију, поставља се питање да ли је могуће на основу норме таквог карактера тврдити постојање људског права на одговарајућу животну средину. Одговор на ову дилему, доктрина пружа у оквиру разматрања о концепту одрживог развоја. Наиме, поједини аутори тврде да предметно људско право треба сагледати као фактор одрживог развоја, а начело 1 Рио декларације као доказ

³²⁸ Rebecca Bratspies, "Human Rights and Environmental Regulation", *University Environmental Law Journal* 2/2011-2012, 245.

³²⁹ Dinah Shelton, "Human rights and the environment, What specific environmental rights have been recognized?", *Denver Journal of International Law and Policy* 1/2006, 133.

³³⁰ В. Вукасовић, 2003, 91., Romina Picolotti, Jorge Daniel Taillant, *Linking Human Rights and the Environment*, University of Arizona Press, Tucson, Arizona 2010, 33.

³³¹ Рио декларација о животној средини и развоју, *op.cit.* начело 1.

еволуције права на одговарајућу животну средину које је инкорпорирано у принцип одрживог развоја.³³² Иако наведено становиште има одређен значај са аспекта теоријских разматрања о праву на одговарајућу животну средину, чини се да предложено решење доводи до неких нових недоумица у сфери која је и сама по себи недовољно јасна. Наиме, и постојање и садржај предметног људског права представљају тему бројних теоријских неслагања, а његово сагледавање као сегмента концепта одрживог развоја, чије је значење такође недовољно детерминисано, може да проузрокује још израженији степен конфузије. Наведено мишљење не би требало у потпуности занемарити, али постојање права на одговарајућу животну средину треба разматрати кроз призму елемената који одликује висок степен прецизности и јасно одређење.

Начело 10 Рио декларације гарантује право на информације о животној средини, као и могућност учествовања у процесу доношења одлука у вези са питањима из области заштите животне средине на следећи начин:

*„Питања из области заштите животне средине се најбоље решавају уз учешће свих заинтересованих грађана на одговарајућем нивоу. На националном нивоу, сваки појединац ће имати одговарајући приступ званичним информацијама о животној средини које поседују власти односне државе, укључујући и информације о опасним материјама и о активностима у њиховој друштвеној заједници, као и могућност да учествује у процесу доношења одлука. Државе морају да олакшају и подстичу развијање свести уз учешће јавности, тако што ће обезбедити да информације буду лако доступне. Морају да обезбеде ефикасан приступ правним и административним поступцима, укључујући и надокнаду штете и правни лек“.*³³³

Наведено начело пружа заштиту појединим сегментима права на одговарајућу животну средину, који ће накнадно бити предмет регулисања у оквиру Архуске конвенције. Управо ова чињеница пружа оправдање становишту да начело 10 ужива значајну улогу у формулисању наведеног људског права.

Анализа одредби Рио декларације нам је пружила нову перспективу у сагледавању права на одговарајућу животну средину у односу на Стокхолмску декларацију. У оквиру

³³² Malgosia Fitzmaurice, Jill Marshall, “The Human Right to a Clean Environment-Phantom or Reality? The European Court of Human Rights and English Courts Perspective on Balancing Rights in Environmental Cases”, *Nordic Journal of International Law* 2 and 3/2007, 109., G. Sueli, 2002, 182.

³³³ Рио декларација о животној средини и развоју, op.cit. начело 10.

Стокхолмске декларације питања заштите животне средине се посматрају као важан елемент заштите људских права. Са друге стране, Рио декларација акценат ставља на заштиту животне средине чији је један од основних циљева очување здравља људи, док материја људских права стоји као један од фактора очувања и унапређивања животне средине.

6.1.4. Агенда 21

Захтеви начела 10 Рио Декларације су разрађени у још једном документу који је усвојен на самиту у Рио де Жанеиру, Агенди 21. Овај документ представља акциони план одрживог развоја за 21. век и одражава глобални консензус у погледу очувања животне средине кроз успостављање развоја којим се задовољавају потребе садашње генерације, а не угрожава могућност будућих генерација да задовоље исте. Агенда 21 не прокламује конкретно право на одговарајућу животну средину, али штити поједине елементе овог права, разрађујући начело 10 Рио декларације.

Агенда 21 садржи захтеве у вези са приступом информацијама о животној средини и учешћу јавности у процесу доношења одлука у сфери заштите животне средине. У оквиру поглавља 23 истакнуто је да широко учешће јавности у поступку доношења одлука представља један од основних предуслова за постизање одрживог развоја.³³⁴ Даље се наводи да појединцима, као и организацијама треба да буде омогућен приступ информацијама које су од значаја за животну средину и развој, а које се налазе у поседу органа власти. Исто поглавље поставља и обавезу влада и законодавних органа у контексту успостављања судских и управних поступака против активности које утичу на животну средину, а подразумевају повреду наведених права.³³⁵

За адекватну реализацију захтева Агенде 21 најодговорније су владе држава. Њихов задатак је да креирају политике са наведеним циљем и успостављају и јачају механизме процеса размене информација између органа власти и јавности у вези са питањима животне средине.

³³⁴ Агенда 21, 1992. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> 15.10.2015.

³³⁵ Бојан Тубић, "Право на информисање о животној средини у међународним правним актима", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3/2012, 346.

6.1.5. Баскијска декларација о праву на животну средину

УНЕСКО и Високи комесар УН за људска права су 1999. године у Билбау организовали међународну конференцију о праву на животну средину. Конференцији су присуствовали експерти из многобројних држава европског, афричког и америчког континента. Циљ одржавања овог догађаја био је усвајање Декларације о праву на животну средину (даље: Баскијска декларација).

Преамбула Баскијске декларације подсећа на значај бројних међународних инструмената у контексту успостављања права на животну средину, међу којима су и Стокхолмска декларација, Рио декларација, Афричка повеља о људским правима, Архуска конвенција итд. У оквиру преамбуле указано је и на чињеницу да је предметно људско право прокламовано уставима великог броја држава.

Члан 1 Баскијске декларација наводи да „свако има право на живот у здравој и еколошки уравнотеженој животној средини“.³³⁶ Право на животну средину у светлу принципа одрживог развоја предвиђено је у оквиру члана 3 Декларације. Баскијска декларација гарантује и право на приступ информацијама о животној средини, као и право јавности на учешће у поступцима у вези са животном средином. У случају повреде наведених права појединцима мора бити омогућен приступ правосуђу, што је потврђено чланом 5 Декларације.

Без обзира на чињеницу да се у оквиру Баскијске декларације користи формулација право на животну средину, а не право на одговарајућу животну средину, чини се да је реч претежно о терминолошким неслагањима, с обзиром да је у питању међународни инструмент који је морао да помири схватања експерата на универзалном нивоу. Баскијска декларација не обавезује државе чији су представници учествовали у њеном настајању, али исказује постојање глобалног консензуса по питању значаја успостављања предметног људског права.

³³⁶Баскијска декларација о праву на животну средину, 1999. <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001173/117321E.pdf> 20.12.2015.

6.2. МЕЂУНАРОДНИ УГОВОРИ КАО ИЗВОР ПРАВА

У контексту извора међународног јавног права, заштиту права на одговарајућу животну средину потребно је пре свега сагледати са аспекта међународних уговора, како у области заштите људских права, тако и у области заштите животне средине. Остваривање наведеног права углавном је успостављено на посредан начин, а често се гарантују и само поједини сегменти овог људског права.

Одређени елементи права на одговарајућу животну средину прокламовани су уговорима који регулишу материју људских права и основних слобода, као и појединим међународноправним инструментима који се баве питањима животне средине. Наведени акти доприносе заштити предметног права претежно кроз тумачење одредби којима се гарантују друга људска права. Релевантна људска права биће приказана кроз класификацију која се односи на „позитивне“ и „негативне“ обавезе, а затим и материјална и процесна права. Након тога ће се извршити анализа међународноправних инструмената који на директан или индиректан начин пружају заштиту праву на одговарајућу животну средину, односно појединим сегментима овог права.

6.2.1. „Позитивне“ и „негативне“ обавезе

Заједничка карактеристика свих људских права огледа се у потреби да се јасно дефинишу адресати и садржај њихове обавезе. Обавеза поштовања људских права, на основу своје садржине, најчешће наводи адресата на уздржавање од одређених аката који би представљали повреду права. Оваква обавеза се обично одређује као негативна и њена суштина се своди на нечињене, односно непредузимање одређених радњи.³³⁷ Као пример „негативних“ обавеза, литература обично наводи поједина грађанска и политичка права, односно права тзв. прве генерације, као што су слобода вероисповести, право на приватност итд.³³⁸

³³⁷ С. Гајин, 2011, стр 195.

³³⁸ Stephen Kuchta, *Fundamental Rights & Environmental Justice: Identifying Rights-Based Environmental Protection in Europe and the United States*, Tilburg University 2011, 147.

Са друге стране, остваривање и заштита људских права може да подразумева и обавезу државе која има позитиван карактер. У том случају, држава има дужност предузимања одређених активности које углавном подразумевају неко чињење или усвајање акта. Овакве обавезе одређене су као позитивне. У наведеном контексту, држава као адресат може да има две категорије обавеза. Прва подразумева омогућавање вршења неког права у конкретном случају, док се друга категорија обавеза везује за усвајање прописа којима се установљавају правни услови уживања одређеног права. Као пример „позитивних“ обавеза поједини аутори наводе одређена економска, социјална и културна права (право на здравље, право на достојан животни стандард, право на образовање итд.).³³⁹ Супротно наведеном становишту, Европски суд за људска права је нашао да постоје „позитивне“ обавезе државе, дакле обавезе да делује, у погледу готово свих људских права заштићених Европском конвенцијом о људским правима.³⁴⁰

Подела људских права са аспекта „позитивних“ и „негативних“ обавеза је предмет различитих дискусија у теорији. Један од прихваћенијих ставова доктрине, људска права у вези са заштитом животне средине, одређује претежно у контексту „позитивних“ обавеза.³⁴¹ Са друге стране, већина аутора овакву поделу људских права сматра непрецизном. Стога ће и приказ људских права релевантних за остваривање права на одговарајућу животну средину бити извршен у складу са класификацијом на материјална и процесна права.

6.2.2. Материјална и процесна права

За право на одговарајућу животну средину, се у доктрини наводи да повезује две групе права, материјална и процесна.³⁴² Под материјалним људским правима се подразумевају основна права и слободе, као што су право на живот, право на приватност, слобода изражавања итд., док се процесна права односе на поступак остваривања и

³³⁹ *Ibid.*

³⁴⁰ Jean-François Akandji-Kombe, *Positive obligations under the European Convention on Human Rights, A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights*, Council of Europe, 2007, 9.

³⁴¹ *Ibid.* 148.

³⁴² Richard Pierre Claude, Burns H. Weston, *Human Rights in the World Community: Issues and Action*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2006, 264.

заштите материјалних права.³⁴³

6.2.2.1. Материјална права

Право на одговарајућу животну средину се доводи у везу са бројним материјалним правима, којима се делимично уређује однос појединца и заштите животне средине. У наведеном контексту најчешће се упућује на следећа људска права:

- право на живот
- право на заштиту приватног и породичног живота и дома
- право на здравље
- право на достојан животни стандард
- право на имовину
- слободу изражавања.

Теоретичари су сагласни да је право на одговарајућу животну средину тесно повезано са правом на живот, с обзиром на чињеницу да адекватна животна средина подразумева суштински услов човековог опстанка и у великој мери опредељује квалитет живота.³⁴⁴ Поједини аутори наводе да у оквиру разматрања питања животне средине са аспекта права на живот, фокус треба да буде постављен на оним опасностима за животну средину које укључују директне ризике од губитка живота. На питање које би опасности биле релевантне у наведеном контексту, доктрина истиче да би ту дилему требало процењивати у сваком случају посебно и да би утврђивање листе таквих опасности кроз таксативно набрајање у одређеном пропису било погрешно.³⁴⁵

Заштита права на приватан и породичан живот и дом је пред међународним телима успешно довођена у везу са правом на одговарајућу животну средину. Наведена тврдња не представља изненађење уколико узмемо у обзир да је развој индустрије узроковао одлагање различитих врста отпада у близини стамбених објеката. У представкама

³⁴³ Опширније о подели људских права на материјална и процесна: Victor Condă, *A Handbook of International Human Rights Terminology*, University of Nebraska Press, Lincoln 1999, 113, 114.

³⁴⁴ Kristi Rea, "Linking Human Rights and Environmental Quality", *Transboundary Environmental Negotiation: New Approaches to Global Cooperation*, (Lawrence Susskind, William Moomaw, Kevin Gallagher eds.), John Wiley & Sons, San Francisco 2002, 395.

³⁴⁵ Bertrand Ramcharan, "The Concept and Dimensions of the Right to Life", *The Right to Life in International Law*, (Bertrand Ramcharan ed.), Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, 1999, 13.

подношеним Комитету за људска права и Европском суду за људска права, поводом повреда права на приватност, углавном су се наводили следећи фактори животне средине: различити облици аерозагађења близу места становања, бука као последица близине аеродрома, постојање нуклеарних електрана и нуклеарног отпада на малој удаљености од стамбених објеката итд.³⁴⁶

Право на одговарајућу животну средину може бити сагледано и са аспекта остваривања права на здравље. Устав Светске здравствене организације (даље: СЗО), из 1948. године, дефинише здравље као „стање потпуног физичког, психичког и социјалног благостања, а не само одсуство болести и неспособности”.³⁴⁷ У јуну 1997. године, СЗО је објавила свеобухватан извештај који повезује загађење животне средине са здравственим проблемима људи, тврдећи да је адекватна политике заштите животне средине од суштинског значаја за побољшање здравља.³⁴⁸ СЗО је 2004. године усвојила Акциони план за животну средину и здравље деце за регион Европе. Фокус овог документа је на заштити дечјег здравља од утицаја фактора ризика из животне средине.³⁴⁹ Повреде права на здравље услед неадекватног стања животне средине потврдила је и пракса међународних тела.

Право на достојан животни стандард подразумева, између осталог, право на одговарајућу исхрану и становање и управо у ове две области долази до повезивања наведеног права и питања животне средине. Значај животне средине из угла остваривања права на одговарајућу исхрану потврдила је и Организација за храну и пољопривреду Уједињених нација наводећи да је један од основних предуслова безбедне хране адекватно стање животне средине.³⁵⁰ Питања заштите животне средине укључена су у концепт права на одговарајуће становање кроз захтев да се стамбени објекти граде на незагађеном тлу, као и у средини која је еколошки безбедна. Наведене чињенице опредељују и праксу међународних тела која препознаје повреду права на достојан животни стандард

³⁴⁶ Вид. стр.101, 149.

³⁴⁷ Устав Светске здравствене организације, 1948, <http://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf?ua=1> 10.10.2015.

³⁴⁸ Извештај Светске здравствене организације “Здравље и животна средина”, 1997, http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/63708/1/WHO_EHG_97.12_eng.pdf 10.10.2015.

³⁴⁹ Мирослава Кристофоровић Илић, “Применљивост акционог плана за животну средину и здравље деце у Републици Србији”, *Медицински преглед* 11-12/210, 789.

³⁵⁰ Организација за храну и пољопривреду Уједињених нација, *Food security and the environment*, <http://www.fao.org/docrep/x0262e/x0262e11.htm> 11.10.2015.

на основу активности које загађују животну средину.

Питања заштите животне средине имају одређен значај и са аспекта остваривања права на имовину. Један од начина на који држава пружа заштиту појединцима од загађивања животне средине јесте регулисање коришћења имовине у општем интересу. Међународни органи признају ограничавање овог права у циљу заштите животне средине уколико су овакве мере у равнотежи са интересима власника.³⁵¹

Право на информацију, као сегмент слободе изражавања, има важну улогу у контексту заштите права на одговарајућу животну средину и сматра се његовим битним делом. Данас се информација о животној средини посматра као драгоцен ресурс, који има веома значајну улогу здравог „станишта“ сваког појединца. У том светлу треба посматрати и важност обавезе пружања информација у вези са животном средином. Значај ових информација могуће је сагледати и из угла креирања стила живота грађана и свести да њихове одлуке могу утицати на животну средину. Свакако треба уважити и претпоставку да ће информисани грађани најадекватније узети учешће у процесу реализације усвојених мера о заштити животне средине.³⁵² Право на информисање о животној средини је прописано бројним актима, а посебна пажња у раду посветиће се његовом сагледавању у светлу примене Архуске конвенције.

Поред наведених, право на одговарајућу животну средину се посредно остварује и кроз заштиту других материјалних људских права, као што су права мањина, право на воду, забрана дискриминације итд.

6.2.2.2. Процесна права

Значајан сегмент права на одговарајућу животну средину остварује се и у виду процесних права, права на приступ суду и другим механизмима правне заштите и права на учешће у доношењу одлука.³⁵³ Поједини теоретичари наводе да везу између заштите животне средине и људских права треба првенствено тражити у сфери процесних права.

³⁵¹ В. Димитријевић, Д. Поповић, Т. Папић, 2006, 338.

³⁵² Вида Чок, “Информација и информисање о животној средини у међународном и комунитарном праву”, *Страни правни живот* 1-2/2005, 56.

³⁵³ Вид. Stephen Davies, “In Name or Nature - Implementing International Environmental Procedural Rights in the Post-Aarhus Environment, A Finnish Example”, *Environmental Law Review*, 3/ 2007, 192.

Као разлог оваквог становишта, истичу обавезу државе као адресата, која је јаснија у светлу обезбеђивања процесних него материјалних права.³⁵⁴

Ефикасно решавање питања у вези са заштитом животне средине нужно подразумева активност надлежних државних органа и учешће јавности.³⁵⁵ Партиципирање јавности у доношењу одлука доприноси већој транспарентности у области заштите животне средине. Ово право представља предмет регулација бројних уговора у сфери заштите животне средине, а његовом остваривању свакако су у највећој мери допринеле одредбе Архуске конвенције.

Право на приступ суду и другим механизмима правне заштите је као сегмент права на правично суђење садржано у бројним инструментима за заштиту људских права. Пракса међународних тела указује на постојање великог броја предмета у којима се подносиоци жале услед неизвршења одлука у вези са заштитом животне средине судова држава уговорница.

6.2.3. Право на одговарајућу животну средину у светлу међународноправних инструмената у области заштите људских права

Главне изворе људског права на одговарајућу животну средину на универзалном нивоу представљају међународни уговори из области заштите људских права. Природа ових уговора се технички не разликује од осталих међународних уговора, али је у суштини другачија. Наиме, њихова специфичност огледа се у чињеници да је ова врста уговора, као и други, склопљена између држава, али у корист индивидуалних корисника (бенефицијара). Државе уговорнице су се међусобно обавезале да ће зајемчити, поштовати и штитити уговором предвиђена права корисника, који на тај начин стичу низ права која им гарантују све уговорнице.³⁵⁶

Већина међународних уговора у материји људских права је усвојена у периоду кад су питања заштите животне средине била претежно ван сфере правне регулативе. Стога се

³⁵⁴ Patricia Birnie, Alan Boyle, *International Law and the Environment*, Clarendon Press, Oxford 1992, 194.

³⁵⁵ Anel du Plessis, "Public participation, good environmental governance and fulfillment of environmental rights", *Potchefstroom electronic law journal* 2/2008, 25.

³⁵⁶ В. Димитријевић, М. Пауновић, В. Ђерић, 1997, 64.

у овим уговорима ретко наилази на одредбе које експлицитно прокламују право на одговарајућу животну средину. Ипак, услед значаја које ово право има, наведени недостатак се најчешће отклања тако што се предметном праву пружа заштита кроз тумачење других људских права. У наставку рада извршиће се приказ међународноправних инструмената за заштиту људских права који на директан или посредан начин пружају гаранцију праву на одговарајућу животну средину.

6.2.3.1. Универзална декларација о људским правима

Сагледавање права прокламованих Универзалном декларацијом о људским правима из угла заштите животне средине предмет је различитих доктринарних разматрања. Ово питање анализирано је и у оквиру издвојеног мишљења које је изнео потпредседник *Weeramantry* у предмету пред Међународним судом правде *Gabčíkovo-Nagymaros Project*, наглашавајући да је одговарајућа животна средина основни предуслов остваривања људских права загарантованих Универзалном декларацијом и другим инструментима за заштиту људских права.³⁵⁷

По мишљењу теоретичара, одређени сегменти права на одговарајућу животну средину садржани су у оквиру неколико чланова Универзалне декларације. Поједини аутори истичу да се ово право препознаје већ у преамбули Декларације кроз одредбу која прокламује „признавање урођеног достојанства и једнаких и неотуђивих права свих чланова људске породице“.³⁵⁸ На основу њиховог становишта, право на одговарајућу животну средину произилази из сегмента наведене одредбе који се односи на достојанство.³⁵⁹

Чланови Универзалне декларације, који се на основу ставова заступљених у доктрини, доводе у везу са предметним правом су следећи:³⁶⁰

³⁵⁷ *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary vs. Slovakia)*, *op.cit.*

³⁵⁸ Универзална декларација о људским правима, 1948. *op.cit.*

³⁵⁹ Alexander Kiss, “Concept and Possible Implications of the Right to Environment”, *Human rights in the twenty-first century: A Global Challenge*, (Kathleen Mahoney, Paul Mahoney eds.), Martinus Nijhoff, Dordrecht 1993, 552.

³⁶⁰ Luis Rodriguez-Rivera, “Human Right to Environment and Peaceful Use of Nuclear Energy”, *Denver Journal of International Law and Policy*, 1/2006, 175; David S. Weissbrodt, Connie de la Vega, *International Human Rights Law: An Introduction*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2007, 189.

- члан 3 (право на живот, слободу и безбедност личности)³⁶¹
- члан 22 (право на остваривање социјалних, економских и културних права)³⁶²
- члан 24 (право на одмор и разоноду)³⁶³
- члан 25 (право на стандард живота који обезбеђује здравље и благостање, укључујући храну и становање)³⁶⁴
- члан 28 (право на друштвени и међународни поредак у којем људска права могу бити потпуно остварена)³⁶⁵.

Теоретичари се у контексту остваривања права на одговарајућу животну средину најчешће позивају на чланове 25 и 28, наводећи да се у члану 25 налази зачетак идеје о повезивању људских права и адекватног стандарда живота³⁶⁶, која ће касније бити основа права на одговарајућу животну средину, док се у оквиру члана 28 под појмом поредак подразумевају и услови везани за стање животне средине³⁶⁷.

Наведене ставове доктрине треба посматрати у светлу чињенице да Универзална декларација о људским правима по својој природи представља акт чије одредбе немају обавезујући карактер, али имају велики утицај на све међународне инструменте у области заштите људских права. Стога и споменути чланови добијају своје јасније значење пре свега кроз усвајање Међународног пакта о грађанским и политичким правима и Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, те и право на одговарајућу животну средину треба сагледати у тој перспективи.

³⁶¹ Члан 3 Универзалне декларације о људским правима: „Свако има право на живот, слободу и безбедност личности“.

³⁶² Члан 22 Универзалне декларације о људским правима: „ Свако, као члан друштва, има право на социјално осигурање и право да остварује привредна, друштвена и културна права неопходна за своје достојанство и за слободан развој своје личности, уз помоћ државе и путем међународне сарадње, а у складу са организацијом и средствима сваке државе“.

³⁶³ Члан 24 Универзалне декларације о људским правима: „Свако има право на одмор и разоноду, укључујући разумно ограничење радног времена и повремено плаћени одмор“.

³⁶⁴ Члан 25 Универзалне декларације о људским правима:

„1. Свако има право на стандард живота који обезбеђује здравље и благостање, његово и његове породице, укључујући храну, одећу, стан и лекарску негу и потребне социјалне службе, као и право на осигурање у случају незапослености, болести, онеспособљења, удовиштва, старости или других случајева губљења средстава за издржавање услед околности независних од његове воље.

2. Мајке и деца имају право на нарочито старање и помоћ. Сва деца, рођена у браку или ван њега, уживају једнаку социјалну заштиту“.

³⁶⁵ Члан 28 Универзалне декларације о људским правима: „Свако има право на друштвени и међународни поредак у којем права и слободе објављени у овој Декларацији могу бити потпуно остварени“.

³⁶⁶ S. Kuchta, 2011, 75.

³⁶⁷ Д. Тодић, Г. Милићевић, 1995, 283.

6.2.3.2. Међународни пакт о грађанским и политичким правима

Међународни пакт о грађанским и политичким правима из 1966. године пружа заштиту праву на одговарајућу животну средину на посредан начин, кроз одредбе којима се гарантују друга људска права. У наведеном контексту посебно је важна пракса Комитета за људска права, с обзиром да указује на основне смернице тумачења заштићених права. Са аспекта интереса појединца, улога Комитета постаје још значајнија усвајањем Факултативног протокола уз Пакт, којим је омогућено и појединцима да покрећу поступак пред овим органом.

6.2.3.2.1. Право на живот како је зајемчено Међународним пактом о грађанским и политичким правима

Право на одговарајућу животну средину је у неколико наврата довођено у везу са чланом 6 Пакта којим се прокламује право на живот.³⁶⁸ Пракса Комитета за људска права указала је на неколико критеријума који морају бити испуњени како би се сматрало да је наступила повреда права на живот на основу активности које негативно утичу на животну средину. Као први критеријум наводи се да ризик по живот мора да буде стваран и непосредан, затим да подносилац представке мора бити лично погођен активностима које су негативно утицали на животну средину. И на крају, неопходно је постојање доказа да су одређене активности довеле до загађења животне средине. Комитет је јасно заузео

³⁶⁸ Члан 6 Међународног пакта о грађанским и политичким правима:

„1. Право на живот је неодвојиво од човекове личности. Ово право мора да буде законом заштићено. Нико не може да буде произвољно лишен живота.
2. У земљама где смртна казна није укинута, смртна пресуда се може изрећи само за најтеже злочине, сходно законодавству на снази у часу када је дело почињено и не може да буде у супротности са одредбама овог пакта ни са Конвенцијом о спречавању и кажњавању злочина геноцида. Ова казна се може применити само на основу правноснажне пресуде коју је донео надлежни суд.
3. Када лишење живота представља злочин геноцида, подразумева се да ниједна одредба овог члана не овлашћује државу чланицу овог пакта да одступи на било који начин од било које обавезе преузете на основу одредаба Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида.
4. Сваки осуђеник на смрт има право да затражи помиловање или замену казне. Амнестија, помиловање или замена смртне казне могу се одобрити у свим случајевима.
5. Смртна казна се не може изрећи за злочине које су починила лица која нису навршила 18 година и не може се извршити над бременитим женама.
6. Ниједна одредба овог члана се не може узети као разлог за одлагање или спречавање укидања смртне казне од стране државе чланице овог пакта“.

становиште да на основу члана 6 Пакта, државе имају позитивну обавезу да предузимају мере у циљу заштите животне средине како би обезбедиле заштиту живота људи.³⁶⁹

У случају *ЕНР против Канаде*, Комитет је разматрао да ли складиште радиоактивног отпада које се налази у близини стамбеног простора утиче на право на живот људи. Подносиатељ представке је тврдио да дуготрајна изложеност овој врсти отпада узрокује озбиљна обољења људи која представљају претњу праву на живот. Комитет је прихватио наведени аргумент, али је представку одбацио услед неиспуњеног захтева у погледу искоришћености локалних правних лекова.³⁷⁰

У предмету *EW против Холандије*, тужилац је навео да му је повређено право на живот услед одлуке државних органа да на својој територији распореди крстареће ракете опремљене нуклеарним бојевим главама. У овом случају, Комитет није установио повреду члана 6 Пакта, тврдећи да распоређивањем нуклеарног оружја на државној територији подносиатељ представке није непосредно погођен, те му није ни угрожено право на живот.³⁷¹

6.2.3.2.2. Право на приватност и заштиту породичног живота и дома како је зајемчено Међународним пактом о грађанским и политичким правима

Комитет за људска права је разматрајући представке у вези са наводним повредама члана 17 Пакта, показао спремност да призна везу између заштите животне средине и права на приватност и заштиту породичног живота и дома.³⁷² У случају *Bordes и Temeharo против Француске*, подносиатељи представки, становници Тахитија, су се обратили Комитету поводом нуклеарних тестова које је Француска спроводила у Француској Полинезији, истичући да им су повређена права загарантована члановима 6 и 17 Пакта. Тужиоци су тврдили да бројне студије показују опасност по живот изазване нуклеарним

³⁶⁹ BoHao (Steven) Li, *Joining the Aotearoa New Zealand Constitutional Debate: Constitutional Environmental Rights in our Future 'Constitution'*, Faculty of Law, Victoria University of Wellington 2013, 25.

³⁷⁰ ENP v. Canada, Communication No. 67/1980, U.N. Doc. CCPR/C/OP/1 at 20 (1984)

³⁷¹ E.W. et al. v. The Netherlands, Communication No. 429/1990, U.N. Doc. CCPR/C/47/D/429/1990 (1993).

³⁷² Члан 17 Међународног пакта о грађанским и политичким правима:

„1. Нико не може бити предмет самовољних или незаконитих мешања у његов приватни живот, у његову породицу, у његов стан или његову преписку, нити незаконитих повреда нанесених његовој части или његовом угледу.

2. Свако лице има право на заштиту закона против оваквих мешања или повреда.“

тестовима, као и да такви тестови имају индиректан утицај на ланац исхране. Комитет је одбацио захтеве подносиоца услед чињенице да нису доказали статус жртве. Том приликом Комитет је нагласио да је неопходно да тужиоци буду заправо погођени чињењем или нечињењем, које негативно утиче на уживање њихових права заштићених Пактом или представља реалну опасност од повреде ових права. Упркос подношењу научних доказа о опасности од излагања нуклеарном тестирању, Комитет је заузео становиште да су у питању студије засноване на контроверзним научним информацијама. У светлу наведених чињеница, Комитет је установио да подносиоцима представки није повређено право на живот и право на заштиту приватности и породичног живота у складу са члановима 6 и 17 Пакта.³⁷³

6.2.3.2.3. Заштита мањина, право народа на самоопредељење, право на правни лек, слобода удруживања, слобода савести, забрана дискриминације

Питања заштите животне средине Комитет за људска права је анализирао и у контексту повреде члана 27 Пакта којим се гарантују права мањина на следећи начин: „У државама где постоје етничке, верске или језичке мањине, лица која припадају тим мањинама не могу бити лишена права да имају, заједно са другим члановима своје групе, свој посебни културни живот, да испољавају и упражњавају своју сопствену веру или да се служе својим језиком“.³⁷⁴

Комитет је повреду наведеног члана са аспекта заштите животне средине разматрао у случају *Lansman против Финске*. Тужиоци су се жалили да експлоатација камена са планине која представља подручје значајно за традицију народа Сами подразумева кршење члана 27 Пакта. Комитет за људска права је установио да није дошло до повреде наведеног члана, наводећи да је спорна активност државних органа спроведена након консултације са народом Сами и са минималним утицајем на животну средину.³⁷⁵

Поступајући у предмету *Apirana Махиџа против Новог Зеланда*, Комитет за људска права је питања у вези са заштитом животне средине разматрао са аспекта

³⁷³ Bordes and Temeharo v. France, Communication No. 645/1995, U.N. Doc. CCPR/C/57/D/645/1995 (1996).

³⁷⁴ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, *op.cit.* члан 27.

³⁷⁵ Lansman et al. v. Finland, Communication No. 511/1992, U.N. Doc. CCPR/C/52/D/511/1992 (1994).

примене неколико чланова Пакта, којима се гарантују следећа права и слободе: право народа на самоопредељење³⁷⁶, право на правни лек³⁷⁷, слобода удруживања³⁷⁸, слобода савести³⁷⁹, забрана дискриминације³⁸⁰ и права мањина³⁸¹. Тужиоци су сматрали да су им повређена наведена права као резултат напора државних органа да регулишу материју рибарства, прописујући правила комерцијалног и некомерцијалног риболова. Влада и народ Маори, чија су права загарантована уговором потписаним у Ваитангију, закључили су споразум 1992. године којим се регулисали различита питања у вези са рибарством. Подносиатељи представке су тврдили да у процесу преговора поводом овог споразума нису учествовали представници свих племена овог народа. Држава је истакла своју обавезу у виду спровођења ефикасних мера како би очувала ресурсе и обезбедила право и будућих генерација у контексту приобалног риболова, а у складу са принципом одрживог развоја. Комитет је констатовао да прихватљивост мера које утичу или ометају културно значајне економске активности мањинских народа зависи од тога да ли су њихови припадници имали прилику да учествују у процесу доношења одлука у вези са овим мерама и да ли ће и даље имати користи од својих традиционалних економских активности. Комитет је заузео становиште да је компликован процес консултација, које је спровела влада, одржан у складу са овим захтевом, с обзиром на чињеницу да је посебна пажња посвећена питањима традиционалног и верског значаја који риболов има за Маоре.³⁸²

Анализа наведених одредби Пакта указује да постоји јасна тенденција Комитета за људска права да праву на одговарајућу животну средину пружи заштиту кроз тумачења других људских права која су загарантована овим међународним уговором, а чија је повреда наступила услед одређених активности у вези са животном средином. Захтев који је Комитет истакао у свим предметима јесте да су подносиатељи представки били непосредно погођени одређеним активностима у сфери животне средине, односно да су

³⁷⁶ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, *op. cit.*, члан 1.

³⁷⁷ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, *op. cit.*, члан 2.

³⁷⁸ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, *op. cit.*, члан 22.

³⁷⁹ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, *op. cit.*, члан 18.

³⁸⁰ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, *op. cit.*, члан 26.

³⁸¹ Међународни пакт о грађанским и политичким правима, *op. cit.*, члан 27.

³⁸² *Apirana Mahuika et al. v. New Zealand*, Communication No. 547/1993, U.N. Doc. CCPR/C/70/D/547/1993 (2000).

имали статус жртве у контексту повреде заштићених права.

6.2.3.3. Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима

Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима из 1966. године пружа заштиту праву на одговарајућу животну средину на сличан начин као и Међународни пакт о грађанским и политичким правима. Овај међународни уговор не садржи одредбу којом прокламује предметно право, већ га доводи у везу са другим заштићеним људским правима. Надзор над поштовањем права гарантованих Пактом врши Комитет за економска, социјална и културна права, кога су државе уговорнице обавезне да редовно извештавају о испуњавању својих обавеза. Велики напредак у контексту заштите наведених права обезбеђен је усвајањем Факултативног протокола из 2008. године, који је ступио на снагу 5. маја 2013. године и којим је омогућено и појединцима да се обрате Комитету уколико сматрају да им је држава повредила права прокламована Пактом.

С обзиром на кратко постојање могућности да и појединци захтевају заштиту својих права, пракса Комитета у светлу постојања права на одговарајућу животну средину, претежно се своди на извештаје држава уговорница који се тичу утицаја различитих питања заштите животне средине на права загарантована Пактом. Наведени извештаји су релевантни са аспекта заштите предметног права јер ближе одређују обавезе држава уговорница поводом остваривања појединих људских права, а у вези са питањима животне средине.

6.2.3.3.1. Право на здравље како је зајемчено Међународним пактом о економским, социјалним и културним правима

Право на здравље загарантовано је чланом 12 Пакта у оквиру кога је наведено да државе уговорнице „признају право које има свако лице на најбоље психичко и ментално здравље које може да постигне“.³⁸³ У ставу 2 истог члана су наведене мере које државе

³⁸³ Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, *op.cit.* члан 12

уговорнице треба да спроведу ради пуног остварења овог права.³⁸⁴ У „Приручнику о извештавању о људским правима на основу шест најважнијих међународних инструмената за заштиту људских права“³⁸⁵ је истакнуто да члан 12 није нужно исцрпан у погледу мера које би се требале предузети како би се осигурало прогресивно остваривање права на физичко и ментално здравље. У том смислу, у оквиру извештавања посебну пажњу треба посветити питањима угрожавања здравља загађењем и другим проблемима заштите животне средине. Услед чињенице да Пакт експлицитно не признаје право на одговарајућу животну средину, у Приручнику је посебно истакнуто да је ово људско право обухваћено чланом 12 којим се прокламује право на здравље, те да државе прилагоде своје извештаје овом захтеву.

Према ставовима доктрине обавезе држава уговорница у вези са животном средином, које произилазе из права на здравље у складу са Пактом, укључују:

- спровођење, како политике заштите животне средине, тако и пословања индустрија, на начин који не нарушава здравље људи
- неускраћивање информација о животној средини
- усвајање прописа како би се обезбедила заштита људи од еколошких активности које би могле да шкоде њиховом здрављу
- обезбеђивање ширења адекватних информација о ризицима за животну средину и предузимање мера ради промовисања здраве животне средине.³⁸⁶

Комитет за економска, социјална и културна права је изричито признао везу између права на здравље и права на одговарајућу животну средину у Општим коментарима бр. 14 на следећи начин:

³⁸⁴ Члан 12, став 2:

„Мере које ће државе чланице овог пакта предузети у циљу обезбеђења пуног остварења овог права треба да обухвате мере потребне ради обезбеђења:

- а) смањења броја мртворођене деце и смртности деце, као и здрав развитак детета;
- б) побољшања свих видова хигијене средине и индустријске хигијене;
- ц) профилаксије и лечења епидемичких, ендемичких, професионалних и других обољења, као и борбу против ових болести;
- д) стварања услова за обезбеђење свима лекарских услуга и помоћи у случају болести.“

³⁸⁵ Приручник о извештавању о људским правима на основу шест најважнијих међународних инструмената за заштиту људских права, *Manual on Human Rights Reporting Under Six Major International Human Rights Instruments*, 1997, UN Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), HR/PUB/91/1 (Rev.1), <http://www.refworld.org/docid/428085252.html> 11.02.2016.

³⁸⁶ Brigit Toebes, *The Right to Health as a Human Right in International Law*, Intersentia Law Publishers, Antwerp-Oxford 1999, 160.

„Комитет тумачи право на здравље, како је дефинисано у члану 12(1), као право које укључује и обухвата не само благовремену и одговарајућу здравствену заштиту већ и детерминанте здравља, као што су приступ безбедној води за пиће из водовода и адекватним санитарјама, одговарајуће обезбеђивање исправне хране, правилне исхране и стана, здраву животну околину и услове рада и приступ образовању и информацијама о здрављу, укључујући онима о сексуалном и репродуктивном здрављу.“³⁸⁷

Став Комитета је јасан у смислу постављања захтева да право на здравље инкорпорира и право на одговарајућу животну средину, стога се и државе уговорнице придржавају тога у својим периодичним извештајима и факторе заштите животне средине сматрају релевантним у контексту примене члана 12 Пакта. Као пример може се навести извештај Украјине из 1994. године, у коме су питања заштите животне средине сагледана са аспекта права на здравље поводом експлозије у Чернобилу.³⁸⁸ У појединим периодичним извештајима истакнуте су мере у циљу унапређивања заштите животне средине, а у вези са правом на здравље,³⁸⁹ док одређени извештаји садрже и описе ревидираних здравствених стратегија, које уско повезују здравствене услуге са циљевима политике заштите животне средине.³⁹⁰

6.2.3.3.2. Право на достојан животни стандард како је зајемчено Међународним пактом о економским, социјалним и културним правима

Право на достојан животни стандард је прокламовано чланом 11 Пакта, у оквиру кога је прописана обавеза држава уговорница „да признају право сваком лицу на животни стандард довољан за њега самог и његову породицу, убрајајући ту и довољну храну, одећу и смештај, као и стално побољшање његових услова живота“.³⁹¹ У оквиру другог

³⁸⁷ Општи коментар бр. 14 Комитета за економска, социјална и културна права, 2000. U.N. Doc. E/C.12/2000/4.

³⁸⁸ Извештај Украјине поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1994. U.N. Doc. E/1994/104/Add.4.

³⁸⁹ Извештај Уругваја поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1990. U.N. Doc. E/1990/6/Add. 10; Извештај Перуа поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1990. Peru, U.N. Doc. E/1990/5/Add. 29.

³⁹⁰ Извештај Либије поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1990. Libyan Arab Jamahriya, U.N. Doc. E/1990/5/Add.2 6.

³⁹¹ Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, *op.cit.*, чл.11.

става истог члана, сваком лицу је загарантовано и основно право на заштиту од глади.³⁹² Комитет за економска, социјална и културна права је питања у вези са заштитом животне средине разматрао у својим општим коментарима у контексту права на одговарајућу исхрану и права на адекватно становање.

У Општем коментару бр. 12 Комитет се бавио правом на одговарајућу исхрану.³⁹³ Одређујући појам одговарајуће исхране, Комитет је навео да се под њим подразумева довољна количина хране која својим квалитетом задовољава потребе у исхрани појединца и не садржи недозвољене супстанце. У том циљу државе уговорнице су дужне да усвоје мере о безбедности хране и друге заштитне мере за спречавање контаминације хране услед загађења животне средине. На овај начин је јасно указано да је адекватно стање животне средине основни предуслов обезбеђивања здраве и безбедне исхране људи, те и право на одговарајућу животну средину треба посматрати у том контексту.

Право на адекватно становање Комитет је разматрао у Општем коментару бр.4.³⁹⁴ У оквиру тумачења наведеног права, Комитет је установио његову непосредну везу са заштитом животне средине, наводећи да стамбени објекти не би требали да буду изграђени на локацијама на којима постоји висок степен загађења животне средине, нити у близини извора загађења који угрожавају право на здравље становника.

Периодични извештаји држава уговорница поводом имплементације члана 11, питања заштите животне средине доводе претежно у везу са правом на одговарајућу исхрану. Азербејџан је у свом извештају из 1990. године навео да озбиљно загађење Каспијског мора има велик утицај на рибљи фонд, чиме неповољно утиче и на право на адекватну исхрану.³⁹⁵ Исте године је и Гвајана у свом извештају навела да предузимање

³⁹² Члан 11 став 2 Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима:

„Државе чланице овог пакта, признајући основно право које има свако лице на заштиту од глади, донеће појединачно или кроз међународну сарадњу, потребне мере укључујући ту и конкретне програме:

а) за побољшање метода производње, очувања и поделе прехранбених производа кроз пуно коришћење техничких и научних знања, кроз ширење васпитних принципа о исхрани, развитак или реформу аграрних система тако да обезбеде што је могуће боље оспособљавање и коришћење природних богатстава;

б) за обезбеђење правичне расподеле светских прехранбених богатстава у односу на потребе, водећи рачуна о проблемима који се постављају како у земљама увозницама тако и у земљама извозницама прехранбених производа.“

³⁹³ Општи коментар бр. 12 Комитета за економска, социјална и културна права 1999. U.N. Doc. E/C.12/1999/5.

³⁹⁴ Општи коментар бр. 4 Комитета за економска, социјална и културна права, 1992. U.N. Doc. E/1992/23.

³⁹⁵ Извештај Азербејџана поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1990. U.N. Doc. E/1990/5/Add.3 0.

одређених мера у циљу еколошке одрживости и заштите и очувања хране мора бити у складу са научним достигнућима у области заштите животне средине.³⁹⁶ Професор Браунли наводи да је систем периодичног извештавања са аспекта остваривања права на одговарајућу исхрану далеко од задовољавајућег јер подразумева велика кашњења и не доприноси решавању тренутних катаклизмичних проблема у овој области.³⁹⁷ Иако наведена примедба јесте истинита, извештаји држава чланица о имплементацији права на адекватну исхрану могу бити значајни са аспекта појединачних представки, пружајући им полазну основу за тумачење одређеног права.

6.2.3.3.3. Право на воду како је зајемчено Међународним пактом о економским, социјалним и културним правима

Анализа чланова 11 и 12 Пакта указала је на постојање посебног људског права на воду. Комитет за економска, социјална и културна права је јасно утврдио да је ово људско право садржано у члановима 11 и 12, те да је непосредно повезано са правом на одговарајућу исхрану и становање, као и са правом на здравље.

Право на воду у светлу примене одредби Пакта, Комитет је разматрао у Општем коментару бр.15.³⁹⁸ Он наводи да хигијена животне средине, као сегмент права на здравље, захтева успостављање мера ради спречавања загађивања извора воде. У том контексту посебно се истичу обавезе држава уговорница да „прате и спречавају ситуације где водени екосистеми служе као станишта за изворе заразе кадгод они представљају ризик за човекову животну средину“.³⁹⁹ Затим се наводи и да државе треба да усвоје свеобухватне стратегије како би право на воду било доступно и садашњим и будућим генерацијама. Ове стратегије треба да обухватају, између осталог, смањивање и уклањање загађивача воде и екосистема повезаних са водом од радијације, штетних хемикалија и фекалија, затим испитивање утицаја климатских промена, нестанка различитих

³⁹⁶ Извештај Гвајане поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1990. U.N. Doc. E/1990/5/Add. 27.

³⁹⁷ Ian Brownlie, *The Human Right to Food.*, Study prepared for the Commonwealth Secretariat, London 1987, 17.

³⁹⁸ Општи коментар бр. 15 Комитета за економска, социјална и културна права, 2002. U.N. Doc. E/C.12/2002/11.

³⁹⁹ Општи коментар бр. 15 Комитета за економска, социјална и културна права, *op.cit.*

биолошких врста и других фактора који могу да проузрокују штету изазивајући недоступност воде, као и утврђивање органа надлежних за спровођење наведених активности.

Комитет је установио да је људско право на воду директно условљено стањем животне средине и потврдио постојање везе између права на одговарајућу животну средину и права на воду. Стога постоји оправдано очекивања да ће се пред Комитетом наћи и представке појединаца које ће се односити на наведена питања.

Право на одговарајућу животну средину је у светлу примене одредби Пакта могуће препознати и у оквиру члана 7 којим се прописују безбедни и здрави услови за рад на радном месту, као и у члану 10 којим се установљава забрана запошљавања деце и младих на пословима који могу да угрозе њихово здравље, да доведу у опасност њихов живот или да нашкоде њиховом нормалном развоју. Ове чланове треба посматрати у контексту анализе чланова, које је Комитет довео у везу са питањима животне средине, те у складу са тим смерницама формирати основ за будуће представке појединаца.

6.2.3.4. Међународна конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена

Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена из 1979. године, не предвиђа експлицитно људско право на одговарајућу животну средину. Без обзира на ову чињеницу, Комитет за укидање дискриминације жена је препознао бројне случајеве где загађивања животне средине, као и утицај климатских промена, могу имати озбиљне негативне утицаје на уживање људских права загарантованих овом конвенцијом.⁴⁰⁰ Као резултат тога, могуће је установити везу између других људских права и одређених обавеза које државе уговорнице имају на основу тих права у сфери заштите животне средине. Након ступања на снагу Факултативног Протокола уз Конвенцију, 2000. године, Комитету могу да се обрате и појединци уколико сматрају да им је држава уговорница прекршила одређено право загарантовано овим актом.

⁴⁰⁰ Anna Grear, Louis J. Kotzé, *Research Handbook on Human Rights and the Environment*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 2015, 236.

6.2.3.4.1. Право на здравље како је зајемчено Међународном конвенцијом о елиминисању свих облика дискриминације жена

Право на здравље је у неколико наврата, у оквиру праксе Комитета, довођено у везу са питањима заштите животне средине. Ово право је прокламовано чланом 12 Конвенције који наводи обавезу држава уговорница да „предузимају одговарајуће мере ради елиминисања дискриминације жена у области здравствене заштите како би, на основу равноправности жена и мушкараца, обезбедиле доступност здравствених услуга, укључујући оне које се односе на планирање породице“.⁴⁰¹

У Закључним коментарима из 2001. године, у вези са извештајем Казахстана о спровођењу Конвенције, Комитет је изразио забринутост због степена деградације животне средине у земљи и њеног изразито негативног утицаја на здравље целокупног становништва, посебно на жене и децу.⁴⁰² Поводом извештаја Монголије, Комитет је препознао специфичан утицај деградације животне средине на жене које живе на селу.⁴⁰³ Комитет је разматрао и поједине акте загађења животне средине у светлу њихових негативних утицаја на право на здравље. У својим Закључним коментарима у вези са извештајем Румуније, истакао је забринутост због утицаја индустријских удеса на здравље жена.⁴⁰⁴ Као примери у наведеном контексту могу се навести и ставови Комитета у оквиру којих је критикована употреба одређених пољопривредних производа који штете здрављу

⁴⁰¹ Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, *op.cit.* чл.12. У ставу 2 истог члана прописана је посебна обавеза држава уговорница да обезбеде „одговарајуће здравствене услуге женама за време трудноће, порођаја и у периоду после рођења детета, обезбеђивањем бесплатних услуга, када је то потребно, као и одговарајуће исхране за време трудноће и дојења“.

⁴⁰² Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Казахстана о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2001., U.N. Doc. A/56/38(SUPP). нав. према Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, Канцеларија Високог комесара УН за људска права, 2013, A/HRC/25/53.

⁴⁰³ Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Монголије о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2008., U.N. Doc. CEDAW/C/MNG/CO/7. нав. према Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op.cit.*

⁴⁰⁴ Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Румуније о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2000., U.N. Doc. A/55/38(SUPP). нав. према Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op.cit.*

жена⁴⁰⁵, као и присуство прекомерног зрачења које потиче од нуклеарне несреће у Чернобилу.⁴⁰⁶

Комитет је констатовао и везу између утицаја климатских промена и права на здравље. У свом годишњем извештају из 2002. године, препоручио је да се на тада предстојећем Светском самиту о одрживом развоју, посебна пажња посвети изради акционих планова и мера за решавање проблема климатских промена, како би се смањили негативни ефекти животне средине на здравље жена и деце.⁴⁰⁷

6.2.3.4.2. Право на достојан животни стандард како је зајемчено Међународном конвенцијом о елиминисању свих облика дискриминације жена

Право на достојан животни стандард регулисано је чланом 14 Конвенције у коме се наводи обавеза држава уговорница да ће „предузети све одговарајуће мере ради елиминисања дискриминације жена у сеоским подручјима како би обезбедиле да оне, на основу равноправности мушкараца и жена, учествују у развоју села и да од тога имају користи, посебно да би обезбедиле њихово право на адекватне животне услове, посебно у погледу становања, хигијенских услова, електричне енергије и снабдевања водом, саобраћаја и веза“.⁴⁰⁸ У тумачењу овог права у вези са заштитом животне средине, Комитет је ставио акценат на три врсте питања: климатске промене, општу деградацију животне средине и загађење животне средине.

У пракси Комитета је често установљаван негативан утицај климатских промена на остваривање права појединаца на адекватан животни стандард. У Закључним разматрањима поводом извештаја државе Сент Китс и Невис, Комитет је утврдио да су један од главних фактора, који су утицали на способност државе да спроведе Конвенцију,

⁴⁰⁵ Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Парагваја о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2011., U.N. Doc. CEDAW/C/PRY/CO/6. нав. према Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op.cit.*

⁴⁰⁶ Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Белорусије о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2004. U.N. Doc. A/59/38(SUPP). нав. према Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op.cit.*

⁴⁰⁷ Извештај Комитета за укидање дискриминације жена поводом члана 21 Конвенције, 2002., U.N. Doc. A/57/38(SUPP).

⁴⁰⁸ Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, *op.cit.* чл.14.

били урагани, који не само да су често угрожавали земљу, већ су 1998. године уништили око 85% стамбеног фонда.⁴⁰⁹ Утицај природних катастрофа на право на адекватно становање и право на одговарајућу исхрану, Комитет је препознао у Закључним коментарима из 2007. године поводом четвртог и петог периодичног извештаја Индонезије.⁴¹⁰ У својим запажањима у вези са равноправношћу полова и климатским променама, Комитет је нагласио да се жене често суочавају са дискриминацијом током кризних ситуација насталих од природних катастрофа, у контексту остваривања њиховог права на адекватан животни стандард, укључујући право на одговарајуће становање.⁴¹¹

Комитет је у неколико наврата истакао однос између опште деградације животне средине и остваривања права на воду. У Завршним коментарима поводом извештаја Монголије, позвао је државе уговорнице да спроведу интегрисану развојну политику, како би осигурале учествовање жена које живе на селу у одлучивању у вези са питањима заштите животне средине и приступа води за пиће.⁴¹²

Комитет је утврдио да поједине радње загађења животне средине негативно утичу на заштиту права на достојан животни стандард. У Закључним коментарима у вези са извештајем Бангладеша, Комитет је изразио забринутост поводом присуства опасних материја у подземним водама, које би могле негативно да утичу на жене у репродуктивном добу, које живе у руралним пределима.⁴¹³

⁴⁰⁹ Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Сент Китса и Невиса о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2002., U.N. Doc. A/57/38(SUPP). нав. према Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op.cit.*

⁴¹⁰ Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Индонезије о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2007, U.N. Doc. A/62/38(SUPP). нав. према Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op.cit.*

⁴¹¹ Извештај Комитета за укидање дискриминације жена са 24. и 25. седнице, 2009. U.N. Doc. A/65/38(SUPP).

⁴¹² Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Монголије о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, *op.cit.*

⁴¹³ Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Бангладеша о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2004, U.N. Doc. A/59/38(SUPP). нав. према Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op.cit.*

6.2.3.4.3. Право на слободу кретања како је зајемчено Међународном конвенцијом о елиминисању свих облика дискриминације жена

Право на слободу кретања је загарантовано чланом 15 Конвенције у оквиру кога се наводи да су „државе уговорнице дужне да женама и мушкарцима признају једнака права у погледу закона о кретању лица и слободу избора места боравка и пребивалишта“.⁴¹⁴ У Закључним коментарима из 2009. године поводом извештаја Тувалуа, Комитет је разматрао негативан утицај климатских промена на право на избор места боравка.⁴¹⁵ Исто становиште Комитет је изложио и у Закључним коментарима у вези са извештајем који је поднела Папуа Нова Гвинеја.⁴¹⁶ У оба случаја, овај орган је изразио забринутост да ће становништво бити присиљено, да услед климатских промена, напусти своје државе, што представља повреду права на слободу кретања и слободу избора места боравка и пребивалишта.

6.2.3.4.4. Право на развој како је зајемчено Међународном конвенцијом о елиминисању свих облика дискриминације жена

Питања у вези са заштитом животне средине Комитет је разматрао и у контексту примене члана 3 Конвенције који гарантује право на развој. У оквиру наведеног члана прописана је обавеза држава уговорница да „предузимају у свим областима, посебно политичкој, друштвеној, економској и културној, све прикладне мере, укључујући законодавне, да би обезбедиле потпун развој и напредак жена, како би им се гарантовало остваривање и уживање права човека и основних слобода, равноправно са мушкарцима“.⁴¹⁷ У Закључним коментарима поводом извештаја Републике Цибути,

⁴¹⁴ Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, *op.cit.* члан 15 став 4.

⁴¹⁵ Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Тувалуа о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2009. U.N. Doc. CEDAW/C/TUV/CO/2. нав. према Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животной средини, *op.cit.*

⁴¹⁶ Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Папуа Нове Гвинеје о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2010. U.N. Doc. CEDAW/C/PNG/CO/3. нав. према Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животной средини, *op.cit.*

⁴¹⁷ Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, *op.cit.* члан 3.

Комитет је указао на значај доприноса који жене пружају у светлу развоја посебних мера како би се смањио ниво загађености животне средине и како би се осигурало њихово право на развој.⁴¹⁸

6.2.3.5. Међународна конвенција о укидању свих облика расне дискриминације

Право на одговарајућу животну средину није на директан начин прокламовано Конвенцијом о укидању свих облика расне дискриминације из 1965. године. Ипак Комитет за укидање расне дискриминације пружио је посредну заштиту овом праву доводећи га у везу са чланом 5 Конвенције који, између осталог, гарантује и право на здравље и право на имовину.⁴¹⁹

6.2.3.5.1. Право на здравље како је зајемчено Међународном конвенцијом о укидању свих облика расне дискриминације

Право на здравље је прописано у оквиру члана 5 Конвенције у коме се наводи обавеза држава уговорница да гарантују свакоме право на једнакост пред законом без разлике на расу, боју или национално или етничко порекло, нарочито у погледу уживања, између осталог, права на здравље, лекарску помоћ, социјално осигурање и коришћење социјалних служби.⁴²⁰

Комитет је у неколико наврата утврдио утицај загађивања животне средине на остваривање права на здравље. У оквиру Закључних коментара у вези са извештајем Сједињених Америчких Држава о спровођењу Конвенције, Комитет је навео да складиштење нуклеарног отпада у областима које настањују домородачки народи представља повреду њиховог права на здравље на основу члана 5 Конвенције.⁴²¹ Поводом

⁴¹⁸ Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Републике Цибути о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2011, U.N. Doc. CEDAW/C/DJL/CO/1-3. нав. према Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op.cit.*

⁴¹⁹ Neil Popovic, "In Pursuit of Environmental Human Rights: Commentary on the Draft Declaration of Principles on Human Rights and the Environment", *Columbia Human Rights Law Review* 3/1996, 511.

⁴²⁰ Конвенција о укидању свих облика расне дискриминације, 1965. "Сл. лист СФРЈ", бр. 31/67. члан 5.

⁴²¹ Закључни коментари Комитета за укидање расне дискриминације у вези са извештајем Сједињених Америчких Држава о примени Конвенције о укидању свих облика расне дискриминације, 2001. U.N. Doc.

извештаја Словачке о примени Конвенције, Комитет је изразио забринутост због лошег приступа чистој води за пиће, као и високог степена загађења животне средине у ромским насељима.⁴²²

6.2.3.5.2. Право на имовину како је зајемчено Међународном конвенцијом о укидању свих облика расне дискриминације

Право на имовину је прокламовано истим чланом као и право на здравље, чланом 5, на следећи начин:

*„ Државе чланице се обавезују да забране и да укину расну дискриминацију у свим њеним облицима и да гарантују право свакоме на једнакост пред законом без разлике на расу, боју или национално или етничко порекло, нарочито у погледу уживања следећих права: ... права сваког лица на својину, као појединаца или у заједници...“*⁴²³

Однос права на имовину и питања животне средине Комитет је посматрао у контексту њиховог утицаја на територију коју традиционално насељавају поједини домородачки народи. Поводом извештаја Сједињених Америчких држава о спровођењу Конвенције, Комитет је описао одређене активности које утичу на права домородаца да поседују и развијају своју територију и ресурсе, као што су преображај земљишта домородаца у поседе мултинационалних индустрија, отварање спремишта нуклеарног отпада и подземна нуклеарна испитивања.⁴²⁴

У Закључним коментарима поводом извештаја Руске Федерације, Комитет је истакао да је додела лиценци приватним предузећима за активности као што су сеча шума, експлоатација подземних ресурса и изградња цевовода или хидроелектрана, доводи до еколошког исцрпљивања територија које настајују домородачки народи.⁴²⁵

A/56/18. нав. према Извештај бр.3 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, Канцеларија Високог комесара УН за људска права, 2013, A/HRC/25/53.

⁴²² Закључни коментари Комитета за укидање расне дискриминације у вези са извештајем Словачке о примени Конвенције о укидању свих облика расне дискриминације, 2000, U.N. Doc. A/55/18. нав. према Извештај бр.3 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op.cit.*

⁴²³ Конвенција о укидању свих облика расне дискриминације, *op.cit.* члан 5.

⁴²⁴ Закључни коментари Комитета за укидање расне дискриминације у вези са извештајем Сједињених Америчких Држава о примени Конвенције о укидању свих облика расне дискриминације, *op.cit.*

⁴²⁵ Закључни коментари Комитета за укидање расне дискриминације у вези са извештајем Руске Федерације

6.2.3.6. Међународна конвенција УН о правима детета

Одредбе Међународне конвенције УН о правима детета признају улогу различитих фактора животне средине у остваривању загарантованих права. Најочигледнији пример јесте члан 24 којим се успоставља веза између права на здравље и степена загађења животне средине.⁴²⁶ Поред наведеног члана, Комитет за права детета је установио утицај животне средине и у контексту остваривања других људских права, као што су право на живот, право на достојан животни стандард, право на развој, право на одмор итд.⁴²⁷

6.2.3.6.1. Право на живот, опстанак и развој како је зајемчено Међународном конвенцијом УН о правима детета

Члан 6 Конвенције прокламује право на живот, опстанак и развој наводећи да свако дете самим рођењем има право на живот, као и да су државе уговорнице дужне да обезбеде опстанак и развој детета у највећој мери. Комитет је у оквиру Општег коментара бр. 16 који се односи на обавезе држава уговорница у вези са утицајем пословног сектора на права на деце истакао да активности привредних субјеката могу на различите начине да утичу на остваривање члана 6 Конвенције. Као пример, Комитет је навео да деградација животне средине и различите врсте загађења, које могу да буду последица пословних активности, имају негативан утицај на права деце на здравље, безбедност хране и приступ здравој пијаћој води.⁴²⁸

о примени Конвенције о укидању свих облика расне дискриминације, 2008. U.N. Doc. A/63/18. нав. према Извештај бр. 3 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op.cit.*

⁴²⁶ Међународна конвенција УН о правима детета, *op.cit.* чл.24.

⁴²⁷ Sunit Gupta, *Environmental & Social Issues*, Sarup & Sons, New Delhi 2000, 84.

⁴²⁸ Општи коментар бр. 16 Комитета за права детета, 2013.U.N. Doc. CRC/C/GC/16. нав. премаИзвештај бр. 5 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, Канцеларија Високог комесара УН за људска права, 2013, A/HRC/25/53.

6.2.3.6.2. Право на здравље како је зајемчено Међународном конвенцијом УН о правима детета

Право на одговарајућу животну средину се у контексту примене Конвенције УН о правима детета најчешће посматра у светлу остваривања права на здравље. Доктринарна разматрања о предметном праву, посебан значај придају члану 24 Конвенције из угла утврђивања постојања овог људског права.⁴²⁹ Наведени члан на експлицитан начин установљава везу између права на здравље и фактора животне средине, прописујући обавезу држава уговорница да „признају право детета на највиши ниво здравствене и медицинске заштите и на рехабилитацију“, као и да „настоје да ниједном детету не буде ускраћено право на такву здравствену заштиту“. У оквиру истог члана наведена је и дужност предузимања одговарајућих мера у циљу, између осталог, „сузбијања болести и потхрањености, укључујући у оквиру примарне здравствене заштите, примену лако доступне технологије и обезбеђујући адекватне хранљиве намирнице и чисту воду за пиће, узимајући у обзир опасности и ризик загађења животне средине“.⁴³⁰

Питањима утицаја загађивања животне средине на уживање права на здравље Комитет се бавио у Општим коментарима бр. 15 у оквиру којих се посебно истиче обавеза држава уговорница да идентификују узроке нарушавања квалитета животне средине који би могли да имају негативан ефекат на здравље деце.⁴³¹ Као једну од најопаснијих претњи здрављу деце, Комитет је означио климатске промене.

Комитет је и у оквиру закључних коментара поводом извештаја држава о примени Конвенције, истакао да проблеми у вези са стањем животне средине представљају озбиљну препреку у светлу остваривања права детета на здравље. У Закључним коментарима из 2000. године, поводом извештаја Словачке о примени Конвенције, Комитет је изразио забринутост услед високог нивоа загађења животне средине у индустријским областима, посебно загађења ваздуха и воде и контаминације хране

⁴²⁹ Malgosia Fitzmaurice, David Ong, Panos Merkouris, *Research Handbook on International Environmental Law*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 2010, 266.

⁴³⁰ Међународна конвенција УН о правима детета, *op.cit.* чл.19.

⁴³¹ Општи коментар бр. 15 Комитета за права детета, 2013, U.N. Doc. CRC/C/GC/15.

изазване нитратима, пестицидима и тешким металима.⁴³² Слично становиште Комитет је заузео и у Закључном коментару у вези са извештајем Јамајке, кад је истакао да загађења ваздуха и отежан приступ безбедној води за пиће у руралним подручјима утичу на право деце на здравље.⁴³³ Поводом извештаја Колумбије о спровођењу Конвенције, Комитет је изразио забринутост због употребе глисофата у хербицидима којима се врши запрашивања из авиона, тврдећи да изазива бројна обољења код деце. Убрзо након доношења закључних коментара, Колумбија је потупно забранила употребу ове супстанце.⁴³⁴

Последице нуклеарне несреће у Чернобилу биле су предмет разматрања и пред овим комитетом. У Закључним коментарима поводом извештаја Украјине о примени Конвенције, Комитет је поздравио одлуку државних органа о пресељењу породица које су биле највише погођене експлозијом у Чернобилу. Са друге стране, Комитет је изразио забринутост услед чињенице да је недовољна пажња посвећена дуготрајним последицама које ова несрећа има по животну средину и здравље деце.⁴³⁵

Утицај нуклеарних тестирања на право на здравље деце Комитет је анализирао у вези са извештајем Маршалских острва. Том приликом је нагласио да се деца, чак и четрдесет година након нуклеарних тестирања спроведених у овој држави, рађају са различитим обољењима.⁴³⁶

Комитет је изразио забринутост поводом деградације животне средине у подручју

⁴³² Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Словачке о примени Конвенције о правима детета, 2000, U.N. Doc. CRC/C/100. нав. према Извештај бр. 5 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животnoj средини, Канцеларија Високог комесара УН за људска права, 2013, A/HRC/25/53.

⁴³³ Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Јамајке о примени Конвенције о правима детета, 2003, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.210. нав. према Извештај бр. 5 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животnoj средини, *op.cit.*

⁴³⁴ Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Колумбије о примени Конвенције о правима детета, 2006, U.N. Doc. CRC/C/42/3. нав. према Извештај бр. 5 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животnoj средини, *op.cit.*

⁴³⁵ Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Украјине о примени Конвенције о правима детета, 1995, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.42. нав. према Извештај бр. 5 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животnoj средини, *op.cit.*

⁴³⁶ Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Маршалских острва о примени Конвенције о правима детета, 2000, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.139. нав. према Извештај бр. 5 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животnoj средини, *op.cit.*

Аралског језера и последица које овакво стање има по здравље деце. У вези са извештајем Узбекистана, Комитет је акценат ставио на неколико фактора који представљају резултат загађивања животне средине, а директно утичу на право на здравље деце. Међу наведеним факторима посебно се издвајају недостатак безбедне пијаће воде, као и прекомерна употреба пестицида у пољопривреди.⁴³⁷

6.2.3.6.3. Право на заштиту од свих облика насиља

Право на заштиту од свих облика насиља предвиђено је чланом 19 Конвенције на следећи начин:

„Државе чланице предузимају све одговарајуће законодавне, административне, социјалне и образовне мере ради заштите детета од свих облика физичког или менталног насиља, повреда или злоупотребе, занемаривања или немарног односа, малтретирања или експлоатације, укључујући и сексуалну злоупотребу, док је на бризи код родитеља, законитих старатеља или неког другог лица коме је поверена брига о детету.“⁴³⁸

У Општим коментарима бр. 13 Комитет је установио везу између услова животне средине и заштите деце од насиља. Том приликом Комитет је истакао да деца које живе у подручју које је захваћено природним катастрофама или је присутан висок степен загађења су у већем проценту изложена различитим облицима насиља. Даље је констатовао наведене околности често узрокују одвојеност деце од родитеља и стога се сматра да су изузетно осетљива на сваки облик насиља.⁴³⁹

6.2.3.6.4. Право на достојан животни стандард како је зајемчено Међународном конвенцијом УН о правима детета

Право на достојан животни стандард је загарантовано чланом 27 Конвенције у коме се наводи да државе уговорнице „признају право сваког детета на животни стандард

⁴³⁷ Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Узбекистана о примени Конвенције о правима детета, 2006, U.N. Doc. CRC/C/UZB/CO/2. нав. према Извештај бр. 5 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op. cit.*

⁴³⁸ Међународна конвенција УН о правима детета, *op. cit.* чл.19.

⁴³⁹ Општи коментар бр. 13 Комитета за права детета, 2011, U.N. Doc. CRC/C/GC/13.

примерен физичком, менталном, духовном, моралном и друштвеном развоју детета“.⁴⁴⁰ Даље се прописује обавеза држава да предузимају адекватне мере у циљу установљавања помоћи родитељима и другим лицима одговорним за дете, као и да обезбеде материјалну помоћ, нарочито у вези за исхраном, становањем и одећом. Као једну од основних препрека у остваривању права на достојан животни стандард, Комитет је навео загађивање животне средине.

У Закључним коментарима поводом извештаја Пакистана о имплементацији Конвенције, Комитет је навео да је веома забринут због великог броја деце која живе у сиромаштву, која немају одговарајућу исхрану и смештај и која су изложена високом степену загађења ваздуха.⁴⁴¹

6.2.3.6.5. Право на одмор, игру и културне активности

Право на одмор, игру и културне активности прописано је чланом 31 Конвенције који наводи да су државе уговорнице дужне да „признају право детета на одмор и слободно време, на игру и рекреацију која одговара узрасту детета и слободно учешће у културном животу и уметности“, као и да „поштују и унапређују право детета на пуно учешће у културном и уметничком животу и подстичу пружање одговарајућих и једнаких могућности за културне, уметничке, рекреативне и слободне активности“.⁴⁴²

Наведено људско право је Комитет у неколико наврата доводио у везу са факторима животне средине. У Општим коментарима бр. 7 истакао је да деца имају право на простор за игру, које је посебно угрожено у урбаним срединама, како због густине насељености, тако и због различитих врста загађења животне средине.⁴⁴³

У оквиру Општег коментара бр. 17, Комитет је детаљније разматрао утицај животне средине на остваривање права загарантованих чланом 31. Том приликом је навео да би деца требала да живе у средини у којој нема отпада, загађења, саобраћаја и буке и у

⁴⁴⁰ Међународна конвенција УН о правима детета, *op.cit.* чл.27.

⁴⁴¹ Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Пакистана о примени Конвенције о правима детета, 2003. U.N. Doc. CRC/C/15/Add.217. нав. према Извештај бр. 5 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, *op.cit.*

⁴⁴² Међународна конвенција УН о правима детета, *op.cit.* чл.31.

⁴⁴³ Општи коментар бр. 7 Комитета за права детета, 2006. U.N. Doc. CRC/C/GC/7/Rev.1.

којој би могла слободно да се крећу и обављају своје културне, уметничке и рекреативне активности. Даље је истакао да се деца из сиромашних подручја суочавају са факторима животне средине који им у потпуности онемогућавају уживање права на одмор, игру и културне активности, међу којима су загађена вода, отворени канализациони системи, неконтролисан саобраћај, недостатак зелених површина, итд. У контексту препорука за потпуније остваривање наведеног права, Комитет је нагласио важност да деца кроз игру и комуникацију са одраслима схвате значај бриге о животној средини. Констатовао је и да битан сегмент уживања права на одмор, разоноду и културне активности чини приступ парковима, шумама, плажама, јер управо кроз везу са природом деца остварују кључну димензију свог развоја.⁴⁴⁴

6.2.4. Право на одговарајућу животну средину у светлу одредби Архуске конвенције

Архуска конвенција представља најважнији међународни уговор који на експлицитан начин прокламује право на одговарајућу животну средину. У питању је конвенција која установљава нови смер развоја међународноправне заштите животне средине кроз призму заштите основних људских права. Она потврђује глобалну потребу за заштитом, очувањем и унапређењем стања животне средине, кроз становиште да је одговарајуће стање животне средине од круцијалне важности по људску добробит и уживање основних људских права.⁴⁴⁵

Одредбе Архуске конвенције су настале као резултат два процеса који су се одвијали на међународном нивоу. Први се везује претежно за оквире УН и подразумевао је стварање међународних одредби у сфери заштите животне средине. Други процес се везује за регионалне нивое, при чему су посебно значајне активности организоване кроз програм „Животна средина за Европу“, на чијим су министарским конференцијама усвајане иновативне стратегије третирања питања животне средине уз учешће, по први

⁴⁴⁴ Општи коментар бр. 17 Комитета за права детета, 2003. U.N. Doc. CRC/C/GC/17.

⁴⁴⁵ Ана Јовашевић. “Право на информисање о животној средини - међународни стандарди и право Србије”, *Теме*, 2/2012, 724.

пут, представника невладиног сектора.⁴⁴⁶ Тако је на 3. министарској конференцији, која је одржана у октобру 1995. године у Софији, усвојен Нацрт смерница о приступу информацијама и учешћу јавности у доношењу одлука о животној средини. Након пар месеци, у јануару 1996. године, формирана је радна група од стране Комитета за питања животне средине Економске комисије УН за Европу, чији је задатак био да направи нацрт конвенције. Током преговора, владе држава Европе, Кавказа и Централне Азије успеле су да постигну консензус поводом текста конвенције, коју је потписало 35 држава, 1998. године у Архусу у Данској. Након три и по године од усвајања, Архуска Конвенција је ступила на снагу 2001. године, што је стручна јавност означила као велики успех овог међународног уговора.⁴⁴⁷

На првом састанку, одржаном 2002. године, државе уговорнице Архуске конвенције су истакле:

*"Ми препознајемо блиску везу између људских права и заштите животне средине. Кроз свој циљ да допринесе праву сваког појединца садашњих и будућих генерација да живи у животној средини која обезбеђује здравље и благостање Конвенција подржава поменути везу".*⁴⁴⁸

Наведени циљ Конвенција реализује кроз остваривање директне заштите животне средине и посредне заштите људских права. Основна димензија овог међународног уговора, која је чини суштински другачијом у односу на друге уговоре у области заштите животне средине, јесте прописивања права и обавеза између држава уговорница и њених грађана. Наиме, већина међународноправних инструмената регулише само односе на релацији између држава уговорница, док Архуска конвенција фокус поставља на однос државе и појединца.

Заштиту животне средине Архуска конвенција остварује кроз одредбе којима се гарантују следећа људска права: право одговарајућу животну средину, право на

⁴⁴⁶ Марија Костић, "Утицај Архуске конвенције на статус проблема и правни третман заштите животне средине у Европској унији", *Правни живот - часопис за правну теорију и праксу*, Удружење правника Србије, Београд, 9/ 2008, 457.

⁴⁴⁷ Jeremy Wates, "The Future of the Aarhus Convention – Perspectives Arising from the Third Session of the Meetings of the Parties", in Marc Pallemerts (ed), *The Aarhus Convention at Ten Interactions and Tensions between Conventional International Law and EU Environmental Law*, Europa Law Publishing, 2011, Amsterdam, 385.

⁴⁴⁸ Mason Michael, "Information Disclosure and Environmental Rights: The Aarhus Convention", *Global Environmental Politics*, 3/2010.16.

информисање о животној средини, право на учествовање у поступцима доношења одлука у сфери заштите животне средине, као и право на правну заштиту у истој области. Ова чињеница не представља у потпуности новину у третирању питања животне средине. Претходна анализа међународноправних инструмената, како у области заштите животне средине, тако и сфери заштите људских права, указала је на постојање наведених људских права у појединим актима. Ипак, оно што је неспорно иновативна димензија Архуске конвенције јесте свеобухватније прописивање ових људских права и њихово експлицитно повезивање са питањима заштите животне средине. Права која гарантује Архуска конвенција не стављају акценат на личну добробит појединца, већ потребу да се он ангажује у циљу добробити заједнице.⁴⁴⁹

Када је реч о имплементацији наведених права, Архуска конвенција је установила минималне стандарде у оквиру члана 3, прописујући обавезу држава да предузму законодавне, управне и друге мере у циљу спровођења одредби Конвенције.⁴⁵⁰ Наведени члан не имплицира немогућност непосредне примене Конвенције. Наиме, у члану 9 је наведено право сваког лица да се обрати судском или административном телу, уколико сматра да његов захтев за информацијама из члана 4 није третиран у складу са прописаним правилима. У светлу ове одредбе, проистиче могућност појединца да се у току судског или административног поступка позове директно на члан 4 Конвенције.⁴⁵¹

Члан 10 предвиђа обавезу држава уговорница да одржавају састанке најмање једном у две године, као и да подносе редовне извештаје о примени Конвенције.⁴⁵² У оквиру члана 15 наведено је да ће државе на састанку формирати „неконфронтирајуће, неправне и консултативне опционе аранжмане ради разматрања поштовања одредби ове конвенције“.⁴⁵³

На првом састанку у граду Луки (Lucca) установљен је Комитет за разматрање поштовања обавеза на основу Архуске конвенције од стране уговорница (даље: Комитет за питања поштовања). Надлежност Комитета огледа се у могућности да разматра представке чланова јавности поводом поштовања Конвенције од стране држава

⁴⁴⁹ Р. Етински, 2013 (с). 26

⁴⁵⁰ Архуска конвенција, *op.cit.* члан 3.

⁴⁵¹ Р. Етински, 2013 (с). 26

⁴⁵² Архуска конвенција, *op.cit.* члан 10.

⁴⁵³ Архуска конвенција, *op.cit.* члан 15.

уговорница и да доноси мишљења о том питању, као и представке једне уговорнице против друге. Такође, уколико Секретаријат у оквиру извештаја о поштовању Конвенције уочи одређено неизвршавање обавезе неке од држава уговорница, може да реши то питање кроз сарадњу са државом у року од шест месеци, а уколико не успе, износи ово питање пред Комитет. Када је реч о допуштености представке, Анексом су одређена четири услова, према којима представка не сме да буде анонимна, нити да представља злоупотребу права на представку, не сме да буде очигледно неразумна и неспојива са одредбама Конвенције. Такође је наведено да ће Комитет узети у обзир и искоришћеност домаћих правних лекова. Поступак пред Комитетом је претежно у писаној форми, али укључује и усмену расправу. Важно је напоменути и да Комитет није везан захтевом изнетим у представци у вези са повредом Конвенције.⁴⁵⁴

Право на одговарајућу животну средину Архуска конвенција прописује у преамбули и у оквиру члана 1, наводећи да „свака особа има право на средину која треба да буде адекватна њеном здрављу и благостању, и обавезу, како индивидуалну тако и заједно са другима, да штити и унапређује средину за добробит садашњих и будућих генерација“.⁴⁵⁵ Наведена формулација којом се гарантује право на одговарајућу животну средину се разликује у односу на стандардни приступ садржан у прописима о људским правима. Људска права углавном подразумевају одређену обавезу држава која кореспондира правима појединаца. Како би реализовала ову обавезу, држава може да наметне и појединцима извесне обавезе у контексту поштовања људских права. За разлику од наведеног приступа, Архуска конвенције предвиђа дужност појединаца да штите и унапређују животну средину кроз остваривања људских права садржаних у Конвенцији.⁴⁵⁶

Без обзира на чињеницу да се у самом тексту Конвенције налази појам „дужност“, реч је пре свега о праву појединца да се ангажује сам или са другима. Разлоге употребе наведеног термина, можемо сагледати са аспекта моралне обавезе појединаца у смислу њихове иницијативе поводом остваривања права предвиђених овим актом, како би се омогућило уживање истих права и будућим генерацијама, али и реализовао већи степен

⁴⁵⁴ Опширније о поступку пред Комитетом вид. Р. Етински, 2015.

⁴⁵⁵ Архуска конвенција, *op.cit.* преамбула и члан 1.

⁴⁵⁶ Родољуб Етински, “Специфичне особине људских права зајемчених Архуском конвенцијом”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 2/2013(d), 83.

очувања животне средине.

Боље остваривање предметног права Архуска конвенција гарантује кроз реализацију три претходно наведена права, кроз право јавности⁴⁵⁷ на информацију о животној средини, на учешће у доношењу одлука, као и на заштиту пред овлашћеним државним органима у питањима у вези са животном средином.⁴⁵⁸ Наведена права чине тзв. три стуба Архуске конвенције и представљаће посебан предмет разматрања у оквиру даљих излагања.

6.2.4.1. Право на информације о животној средини како је зајемчено Архуском конвенцијом

Право на информације о животној средини⁴⁵⁹ прописано је члановима 4 и 5 Архуске конвенције. Конвенција предвиђа ово право кроз призму два сегмента који подразумевају пасивно и активно право на информацију. Пасивно право је установљено чланом 5 који наводи обавезу државних органа да обезбеде благовремену и истиниту информацију о животној средини путем одговарајућих средстава информисања.⁴⁶⁰ Активно право формулисано је кроз могућност физичких и правних лица да захтевају

⁴⁵⁷ Под јавношћу се, на основу одредби Конвенције (члан 2), подразумева једно или више физичких или правних лица, док је заинтересована јавност она јавност која је угрожена или је извесно да ће бити угрожена, или има интерес за доношење одлука у области животне средине. Под наведеним термином се мисли и на невладине организације које промовишу заштиту животне средине и испуњавају услове по националном праву.

⁴⁵⁸ Maguelonne Déjeant-Pons, Marc Pallemarts, Sara Fioravanti, *Human Rights and the Environment: Compendium of Instruments and Other International Texts on Individual and Collective Rights Relating to the Environment in the International and European Framework*, Council of Europe, 2002. 14.

⁴⁵⁹ Члан 2 став 5 Конвенције дефинише појам информације о животној средини на следећи начин:

„Информација о животној средини представља сваку информацију у писменом, визуелном, звучном, електронском или другом материјалном облику о:

(а) Стању елемената животне средине, као што су ваздух и атмосфера, вода, тло, земљиште, предели и природни комплекси, биолошки диверзитет и његове компоненте, укључујући генетички модификоване организме као и о интеракцији између ових елемената;

(б) Факторима као што су супстанце, енергија, бука и зрачење, и активностима или мерама, укључујући управне мере, о споразумима у области заштите животне средине, о политици, законским актима, плановима и програмима који утичу или ће вероватно утицати на елементе животне средине у оквиру тачке (а) у горњем тексту, анализама трошкова и користи (cost-benefit анализама) и другим економским анализама и претпоставкама које се користе у доношењу одлука у области животне средине;

(с) Стању здравља и безбедности људи, условима живота људи, културним споменицима и грађевинама, уколико на њих утиче или може да утиче стање 24 елемената животне средине, или уколико на њих делују ови елементи, фактори, активности или мере на које се односи тачка (б) у горњем тексту.“

⁴⁶⁰ Архуска конвенција, *op.cit.* преамбула и члан 5.

приступ информацијама о животној средини које се налазе у поседу државних органа, при чему немају обавезу истицања правног интереса. Конвенција прописује ово право за сва физичка и правна лица, независно од њиховог држављанства или седишта, као и за удружења или организације.

Захтев за информацијама које се тичу животне средине може да буде одбијен у складу са основама наведеним у Конвенцији, које морају да се тумаче на рестриктиван начин „узимајући у обзир интерес јавности за објављивање информација и узимајући у обзир да ли се тражене информације односе на емисије у животну средину“.⁴⁶¹ Уколико државни органи не поседују информације које су предмет поднетог захтева, дужне су да у најкраћем року обавесте лице које тражило информацију ком органу треба да се обрати или да сами проследе захтев том органу и о томе обавесте подносица захтева. Као разлоге за одбијање захтева, Конвенција наводи изразито неразуман захтев или уопштено формулисан, као и захтев који се тиче информација које су укључене у процес обраде или се односе на међусобну комуникацију органа јавне управе. Такође, државни органи могу да одбију захтев за информацијама о животној средини уколико би њихово објављивање негативно утицало на ситуације таксативно наведене у члану 4 став 4.⁴⁶²

У случају одбијања захтева, државни органи се у обавези да донесу одлуку у писаној форми, уколико је и захтев у истој форми или подносилац то захтева, као и да

⁴⁶¹ Архуска конвенција, *op.cit.* члан 4.

⁴⁶² Архуска конвенција, *op.cit.* члан 4 став 4:

„Захтев за информацијама које се тичу животне средине може бити одбијен уколико би њихово објављивање негативно утицало на:

- (а) Поверљивост рада државних органа у случају када је поверљивост предвиђена одредбама националног закона;
- (б) Међународне односе, националну одбрану или јавну безбедност;
- (ц) Исправност рада правосудних органа, право лица на поштено суђење или могућност јавне управе да спроведе кривичну или дисциплинску истрагу;
- (д) Поверљивост комерцијалних и индустријских информација, у случајевима када је поверљивост предвиђена одредбама закона, у циљу заштите легитимног економског интереса. У овом оквиру, информације које се тичу емисија значајних за заштиту животне средине биће објављене;
- (е) Права интелектуалне својине;
- (ф) Поверљивост личних података, односно досијеа, који се односе на физичко лице, када то лице није дало пристанак за откривање информација јавности, у случајевима када је таква поверљивост предвиђена одредбама националног закона;
- (г) Интересе треће стране која обезбеђује информације, када она није имала, или није могла бити стављена под законску обавезу давања информација, у случајевима када та страна не да пристанак на објављивање информације; или
- (х) Животну средину на коју се информације односе, као што је случај са подручјима размножавања ретких врста.“

наведу разлоге одбијања и информације које се тичу поступка за ревизију у складу са чланом 9 Конвенције. Рок за доношење одлуке подразумева период од максимално месец дана од момента подношења захтева. Изузетак од овог рока се односи на случајеве кад сложеност тражене информације подразумева продужење рока на два месеца.

Поред питања у вези са начином тражења информација о животној средини, Архуска конвенција регулише и материју прикупљања информација. У оквиру члана 5 Конвенције наведена је обавеза државних органа како да прикупљају, тако и да ажурирају информације о животној средини, које су од значаја за њихово функционисање. Наведену обавезу државни органи су дужни да обављају и самоиницијативно, дакле без посебног захтева. Члан 5 прописује и дужност држава уговорница у контексту успостављања обавезних система за добијање информација о предложеним и постојећим активностима које би могле да имају значајан утицај на стање животне средине. Даље се наводи да ће државе захтевати редовне извештаје о дејству активности на животну средину од оних субјеката чија делатност има значајан утицај на животну средину. И ова и претходно наведена обавеза односе се и на приватан сектор.

Комитет за питања поштовања је размотрио велики број случајева у којима се наводи да странке нису поступиле складу са чланом 4. Повреду истог члана овај орган је установио услед читавог низа разлога.

Поступајући у случају који се односио на спровођење Конвенције од стране Молдавије, Комитет је установио повреду члана 4 услед чињенице да је ова држава усвојила прописе о поверљивости одређених информација након што је поднет захтев за истим, као и због одбијања захтева на основу великог обима тражених информација.⁴⁶³ У предмету поводом Украјине, Комитет је истакао да су државни органи дужни да поседују информације важне за обављање својих функција, као и да такве информације морају бити доступне јавности, осим у случајевима које Конвенција посебно прописује. Посебно је наглашено и да питање власништва није од значаја у овом случају, с обзиром да се информација користи у процесу рада државних органа, те треба да буде доступна јавности.⁴⁶⁴

⁴⁶³Представка против Молдавије АССС/2008/30, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2009/6/Add.3, 2011.

⁴⁶⁴Румунија АССС/С/2004/01 против Украјине АССС/С/2004/03, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2005/2/Add.3, 2005.

Када су у питању основи за одбијање захтева за информацијама, Комитет за питања поштовања је заузео становиште да се они морају рестриктивно тумачити. Стога је закључио да одредба којом се прописује поверљивост комерцијалних и индустријских информација, на основу законом предвиђених случајева, у циљу заштите легитимног економског интереса не подразумева овлашћење државних органа да пруже информације само онда кад је јасно да то неће произвести неку економску штету. Наиме, наведени основ за одбијање информације се мора врло уско тумачити, узимајући првенствено у обзир јавни интерес.⁴⁶⁵

Поступајући у предмету против Румуније, пред Комитетом за питања поштовања је постављено питање оправданости одбијања објављивања студије о процени утицаја на животну средину. Румунија је тврдила да наведена студија представља врсту научне студије и да је као таква заштићена ауторским правима, те је и њено објављивање могуће само уз пристанак аутора. Комитет је заузео становиште да ускраћивање објављивања ове студије, по основу права интелектуалне својине, не би требало да се дозволи услед чињенице да се она и припрема ради учешћа јавности у управном поступку.⁴⁶⁶

Поступајући у представци против Шпаније, Комитет за питања поштовања је истакао важност обезбеђивања информације у форми наведеној у захтеву. Подносилац је тражио да му се информација достави у електронској форми на диску чија је цена 13 евра уместо папирне копије од 600 страна, чије је цена 2,05 евра по страни, што државни органи нису учинили. Овакав пропуст органа, Комитет је означио као непоштовање члана 4 Конвенције.⁴⁶⁷

Поводом рока у оквиру кога су државни органи дужни да одговоре на захтев, Комитет за питања поштовања је истакао да у року од максимално два месеца одговор мора бити донет, невезано за чињеницу да ли је тражена информација постала доступна јавности преко одређених средстава јавног информисања. У конкретном случају Комитет је заузео становиште да објављивање тражене информације на веб сајту, након што је

⁴⁶⁵Представка против Европске заједнице АССС/С/2007/21, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2009/2/Add.1, 2009.

⁴⁶⁶Представка против Румуније АССС/С/2005/15, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/2008/5/Add.7, 2008.

⁴⁶⁷Представка против Шпаније АССС/2008/24, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2009/8/Add.1, 2010.

захтев поднет, не ослобађа државне органе обавезе да одговоре на исти.⁴⁶⁸

6.2.4.2. Право јавности да учествује у доношењу одлука у вези са животном средином како је зајемчено Архуском конвенцијом

Право јавности на учешће у процесу доношења одлука у вези са питањима животне средине регулисано је у оквиру чланова 6, 7 и 8. Ово право се остварује кроз одређене специфичне активности, израде планова, програма и политика, као и у сфери извршне регулативе. Под специфичним активностима подразумевају се оне наведене у Анексу I уз Архуску конвенцију, као и све активности које могу да имају значајан утицај на животну средину. Конвенција захтева да заинтересована јавност буде обавештена у раној фази поступка доношења одлуке, када може да оствари ефикасно учешће.

Државе уговорнице имају дужност да заинтересовану јавност обавесте, између осталог, о предложеним активностима, природи могућих одлука, предвиђеном поступку, времену и месту одржавања сваке јавне расправе, могућности јавности за учешће. Даље, државе треба да обезбеде да одлуке донете у предметним поступцима манифестују резултате учешћа јавности. Јавност нема право да уложи вето на донету одлуку, те и орган који доноси одлуку не може једноставно да одбаци коментаре и мишљења јавности без њиховог озбиљног разматрања.⁴⁶⁹

Члан 7 Конвенције регулише учешће јавности које се односи на планове, програме и политику у области животне средине. Прописана је обавеза држава уговорница да сачине адекватне мере за учешће јавности у процесу припремања планова, програма и политика који се тичу питања животне средине у транспарентним оквирима.⁴⁷⁰ Под наведеним плановима и програмима подразумевају се како они које припреми министарство надлежно за питања животне средине, тако и планови у сфери енергетике, туризма и транспорта који имају значајан утицај на животну средину.

У оквиру члана 8 Конвенције прописано је учешће јавности током припрема извршне регулативе и других опште применљивих правно обавезујућих правила, која могу

⁴⁶⁸Представка против Шпаније АССС/С/2009/36, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2010/4/Add.2, 2011.

⁴⁶⁹Бојан Тубић, “Поље примене Архуске конвенције”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2/2011, 386.

⁴⁷⁰Архуска конвенција, *op.cit.* члан 7.

да имају значајан утицај на животну средину. У контексту остваривања наведеног права, државе уговорнице треба да предузму одређене мере како би се нацрт правила учинио доступним за јавност, као и мере које би јавности обезбедиле учешће у расправи.⁴⁷¹ Без обзира на чињеницу да се на законодавна тела Архуска конвенција не примењује, члан 8 се може применити на извршну фазу припреме правила, иако их касније мора усвојити парламент.⁴⁷²

Учешће јавности у одлучивању представља једну од круцијалних компоненти демократског друштва, која даје пун легитимитет одлукама које донесе органи власти. Ипак ова процедура поставља бројне изазове у пракси за државе уговорнице. Проблеми мотивисања јавности да учествује у процедурама, успоравање доношења коначне одлуке услед укључивања шире јавности у одлучивање, као и повећавање укупних трошкова спровођења процедуре, представљају само неке од потешкоћа са којима се државе сусрећу.⁴⁷³

У представци против Словачке, аустријска невладина организација је тврдила да је Словачка прекршила обавезу на основу члана 6 Конвенције, с обзиром на чињеницу да није укључила јавност у поступак о одлучивању о изградњи нуклеарне електране у Моховцу. Комитет за питања поштовања је уважио аргумент подносиоца представке и овакав пропуст Словачке означио као повреду члана 6.⁴⁷⁴ У истом предмету Комитет је утврдио да Конвенција дозвољава државама дискреционо право да самостално установе процедуре учествовања јавности комплементарно захтевима члана 6, при чему се посебно наглашава важност обезбеђивања раног учествовања јавности у поступку.

У идентификовању обима члана 6, који се односи на низ активности, у контексту доношења више одлука поводом отварања депоније, Комитет за питања поштовања је утврдио да овај члан не захтева нужно учествовање јавности у сваком од поступака који подразумева доношење једне од потребних одлука. Наиме, органи власти су дужни да обезбеде учествовање јавности само у оним активностима чији значај за питања животне средине није периферан. Са друге стране, уколико се поводом одређених активности,

⁴⁷¹ *Ibid.* члан 8.

⁴⁷² Б. Тубић, 2011, 387.

⁴⁷³ Душанка Комненић “Архуска конвенција - нови приступ заштити животне средине”, *Правни записи*, 1/2012, 170.

⁴⁷⁴ Представка против Словачке АССС/С/2009/41, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/2011/11/Add. 3, 2011.

доноси низ одлука у оквиру поступака који могу бити релевантни са аспекта стања животне средине, неопходно је обезбедити учествовање јавности у сваком од њих.⁴⁷⁵

Комитет за питања поштовања је истакао да дужност обавештавања заинтересоване јавности на ефикасан начин, у складу са чланом 6 Конвенције, подразумева предузимање одређених мера како би сви они који би могли бити погођени ефектима предложених активности, имали могућност да се упознају са истим, као и да учествују у процесу доношења одлука. Обавештавање јавности да може да учествује у поступку процене утицаја на животну средину било би ефикасније кроз објављивање релевантних информација у дневним локалним новинама, него у новинама које се штампају на недељном нивоу.⁴⁷⁶

Комитет за питања поштовања је разматрао представку против Казахстана у вези са обавезом државе уговорнице на онову шестог става шестог члана, којим се прописује могућност заинтересоване јавности да јој се обезбеди бесплатан увид у релевантне информације које се односе на поступак доношења одлуке. Услед чињенице да Казахстан није обезбедио адекватне законске оквире за реализацију наведене обавезе у унутрашњем правном систему, Комитет је установио повреду члана 6.⁴⁷⁷

Поступајући у предмету против Јерменије, Комитет за питања поштовања је заузео становиште да необезбеђивање могућности да јавност учествује у поступку у коме се одређује начин употребе одређеног земљишта кроз акт извршне власти, представља повреду члана 7. Том приликом, Комитет је истакао како је у наведеној материји понекад тешко уочити да ли одређено питање спада у опсег члана 6 или члана 7 Конвенције, при чему основни критеријум разликовања треба да се односи на појам специфичних активности које подразумевају примену члана 6.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Представка против Европске заједнице АССС/С/2006/17, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/2008/5/Add. 10, 2008.

⁴⁷⁶ Представка против Литваније АССС/2006/16, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/2008/Add. 6, 2008.

⁴⁷⁷ Представка против Казахстана АССС/С/2010/59, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2013/9, 28 2013.

⁴⁷⁸ Представка против Јерменије АССС/С/2004/8, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2006/2/Add.1, 2006.

6.2.4.3. Право на доступност правосуђа у питањима у вези са животном средином како је зајемчено Архуском конвенцијом

Право на доступност правосуђа у питањима у вези са животном средином прописано је чланом 9 Конвенције. Одредбе које регулишу право на доступност правосуђа примењују се у случајевима када је неко од претходна два права, која су зајемчена Конвенцијом, повређено. Право на одговарајућу животну средину подразумева низ права и поступака који омогућавају његово остваривање, те је од велике важности обезбедити право на доступност правосуђа уколико дође до њихове повреде.

Члан 9 предвиђа три врсте поступака правног преиспитивања.⁴⁷⁹ Првим ставом овог члана загарантовано је да свако лице које сматра да према његовом захтеву није поступано комплементарно правилима члана 4 Конвенције, има право на правну заштиту пред редовним судом или неким другим, законом установљеним независним и непристрасним телом. У оквиру другог става члана 9 Конвенције, прописано је право припадника заинтересоване јавности, који имају довољан интерес или трпе кршење неког права у складу са захтевом управног права државе, да „оспоре материјални и процесни легалитет сваке одлуке, чињења или пропуштања чињења“, на основу члана 6, пред „редовним судом и/или неким другим законом установљеним независним и непристрасним телом“.⁴⁸⁰

Дакле, први став члана 9 се односи на поступке преиспитивања ради заштите права на информације, док се други став истог члана односи на приступ правосуђу у вези са правом на учешће у одлучивању. У трећем ставу се наводи да ће државе уговорнице обезбедити припадницима јавности право на поступке преиспитивања усаглашености аката физичких лица или јавних власти са одредбама националног законодавства у материји заштите животне средине, у виду управних и судских поступака, онда када испуњавају евентуалне услове прописане унутрашњим правом.⁴⁸¹ У следећем ставу истог члана постављен је захтев да се у претходно наведеним поступцима обезбеде адекватни и

⁴⁷⁹ Архуска конвенција, *op.cit.* члан 9.

⁴⁸⁰ *Ibid.*

⁴⁸¹ Аутентични текстови Архуске конвенције на енглеском, француском и руском језику се разликују од службеног превода на српски језик. Наиме, они прописују могућност преиспитивања у управним или судским поступцима, док превод на српски језик захтева приступ управним и судским поступцима. Употреба везника или, односно и, значајно мења сам захтев који се поставља пред државу уговорницу.

ефикасни правни лекови и судске привремене мере, као и да одлуке које се доносе на основу овог члана буду у писаној форми и доступне јавности. Даље се наводи обавеза држава уговорница да информације о могућности покретања управних и судских процедура за коришћење правних лекова буду доступне јавности.

Три врсте поступака преиспитивања, које предвиђа члан 9 Конвенције, разликују се, између осталог, и по кругу субјеката који су овлашћени за њихово започињање.⁴⁸² Поступке преиспитивања у вези са актима који се тичу пружања информација, може да започне само лице које је тражило информацију и које сматра да власт у пружању или ускраћивању информације није поступила у складу са правилима садржаним у члану 4 Конвенције. Припадници заинтересоване јавности могу да започну поступак преиспитивања законитости аката у вези са учешћем јавности у одлучивању, док припадници јавности имају могућност покретања поступка преиспитивања усаглашености аката приватних субјеката и јавних власти са домаћим законима, који се односе на питања заштите животне средине.

Поводом представке против Аустрије, Комитет за питања поштовања је разматрао сегмент другог става члана 9, који се односи на захтев права припадника заинтересоване јавности на преиспитивање одлуке, уколико имају довољан интерес или трпе кршење неког права, онда када то захтева управно процесно право као предуслов. Комитет је истакао да значење појма „довољан интерес“, државе уговорнице треба да одреде у оквиру унутрашњег правног система. Конвенција прописује одређене критеријуме наведеног појма у контексту права невладиних организација, док критеријуме дефинисања довољног интереса појединаца препушта државама уговорницама у складу са захтевом Конвенције да се заинтересованој јавности омогући широка доступност правосуђа у оквирима које поставља члан 9.⁴⁸³

Комитет за питања поштовања је навео да члан 9 Конвенције није прекршен услед дугог трајања жалбеног процеса, све док оваква ситуација није неправедна и не подразумева превисоке трошкове. Комитет је истакао да је дужина трајања овог поступка проузрокована другачијим тумачењима прописа од стране судских инстанци у

⁴⁸² Р.Етински, 2013(с), 28.

⁴⁸³ Представка против Аустрије АССС/С/2010/48, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2012/4, 2011.

различитим фазама поступка, те да не постоји елементи који би указали на повреду права на доступност правосуђа у смислу члана 9 Конвенције.⁴⁸⁴

Поступајући у представци против Белгије, Комитет за питања поштовања је разматрао члан 9 став 3 у контексту значења посебних услова који су прописани националним законодавством. Као што је претходно наведено ова одредба предвиђа обавезу држава уговорница да обезбеде припадницима јавности право на поступке преиспитивања усаглашености аката физичких лица или јавних власти са одредбама националног законодавства у материји заштите животне средине, у оквиру управних и судских поступака, када испуњавају евентуалне услове прописане унутрашњим правом. Комитет је нагласио да Конвенција не дефинише „евентуалне услове које прописује национално законодавство“, нити предвиђа критеријуме за њихово ближе одређивање. Државе уговорнице треба ово питање да реше на начин који не подразумева ни сувише благе, ни претерано строге услове, уз уважавање става Комитета да приступ наведеним поступцима не треба посматрати као изузетак.⁴⁸⁵

Разматрајући члан 9 став 4, односно сегмент ове одребе који се односи на обезбеђивање адекватних и ефикасних правних лекова и судских привремених мера, који треба да се изведу „правично, поштено и правовремено и са трошковима који неће ометати саму процедуру“, Комитет је истакао да се захтев правичности тиче тужиоца, односно мисли се на оно што је правично по њега, а не по туженог.⁴⁸⁶

6.2.5. Заштита појединих елемената права на одговарајућу животну средину у међународним уговорима у области заштите животне средине

Међународни уговори чији се предмет регулисања односи на одређена питања у вези са животном средином, не садрже одредбу која би на директан начин пружила гаранцију људском правом на одговарајућу животну средину. Поједини уговори прописују право јавности на приступ информацијама и учешће у поступцима о одређеним

⁴⁸⁴Представка против Казахстана АССС/С/2004/6, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2006/4/Add.1, 2006.

⁴⁸⁵Представка против Белгије АССС/2005/11, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2006/4/Add. 2, 2006.

⁴⁸⁶Представка против Уједињеног Краљевства АССС/С/2008/27, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2010/6/Add. 2, 2010.

сегментима животне средине. Релевантност наведених одредби, у светлу постојања предметног права, манифестује се у чињеници да оне представљају важне предуслове остваривања људског права на одговарајућу животну средину.

Интереси појединаца могу у великој мери бити погођени променом климе.⁴⁸⁷ Становиште на основу кога климатске промене, не само да утичу на уживање основних људских права, већ подразумевају и интегрални део права на одговарајућу животну средину, је опште прихваћено у доктрини.⁴⁸⁸ Најновији Међународни споразум о климатским променама из 2015. године у прембули наводи да све активности које државе спроводе у вези са решавањем проблема у сфери климатских промена, доприносе пуном поштовању основних људских права.⁴⁸⁹ Оквирна конвенција УН о промени климе из 1992. године у оквиру члана 6 гарантује право на „приступ јавности информацијама о промени климе и њеним утицајима“, као и „учешће јавности у решавању проблема промене климе и њених утицаја и припрема адекватних мера реаговања“.⁴⁹⁰

Слично решење садржано је и у Конвенцији о биолошкој разноврсности из 1992. године. У оквиру члана 14 Конвенција предвиђа могућност да јавност учествује у поступцима процене утицаја планираних пројеката који би могли имати неповољан ефекат на биодиверзитет.⁴⁹¹

Идеја о праву на информисање о животној средини и учешћу јавности у поступцима у сфери животне средине садржана је и у Међународној конвенцији о борби против дезертификације у земљама са тешком сушом и/или дезертификацијом, посебно у Африци из 1994. године. У члану 3 ове конвенције је истакнуто да постоји потреба за повезивањем цивилног друштва са активностима државе, док члан 10 наводи право на приступ информацијама и учешће јавности као битне сегменте који треба да буду

⁴⁸⁷ Родољуб Етински, „Нови концепт правичности и људска права као фактори ефикасности глобалне борбе против промене климе“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2014, 84.

⁴⁸⁸ Sam Adelman, “Rethinking human rights: the impact of climate change on the dominant discourse”, у *Human Rights and Climate Change*, (Stephen Humphreys ed.), Cambridge University Press 2010, 172.; Р. Етински, 2011, 23; Siobhan McInerney-Lankford “Climate Change and Human Rights: An Introduction to Legal Issues”, *Harvard Environmental Law Review* 2/2009, 431.

⁴⁸⁹ Међународни споразум о климатским променама, 2015. op.cit.

⁴⁹⁰ Оквирна конвенција УН о промени климе, 1992. op.cit. члан 6

⁴⁹¹ Конвенција о биодиверзитету, 1992. op.cit. члан 14

обухваћени националним акционим програмима.⁴⁹²

Конвенција из Ротердама о поступку давања сагласности на основу претходног обавештења за одређене опасне хемикалије и пестициде у међународној трговини из 1998. године у члану 15 прописује обавезу државних органа да омогуће јавности адекватан приступ информацијама у вези са коришћењем хемикалија и санирањем хаварија, као и „о алтернативама које су безбедније за људско здравље и животну средину, у односу на хемикалије наведене у Анексу III Конвенције“.⁴⁹³

Заједничка конвенција о безбедности у управљању искоришћеним горивом и о безбедности управљања радиоактивним отпадом из 1997. године, у оквиру чланова 6 и 13, предвиђа дужност држава у контексту предузимања одређених активности са циљем успостављања поступака којима би се јавности пружиле информације које се односе на безбедност објеката предвиђених за руковођење искоришћеним горивом и радиоактивним отпадом.⁴⁹⁴

Приказ појединих универзалних међународних уговора у сфери заштите животне средине, који садрже право на информисање о појединим сегментима животне средине, као и право учешћа јавности у истој области, указује на постојање намере да се обезбеде услови уживања права на одговарајућу животну средину, док се успостављање овог људског права на глобалном нивоу претежно везује за инструменте који регулишу материју људских права и основних слобода.

6.2.6. Закључне напомене у вези заштитом права на одговарајућу животну средину на основу универзалних међународних уговора

Анализа како универзалних међународних уговора, тако и универзалних међународних декларативних аката, у сфери заштите животне средине и области заштите људских права указује на неколико закључака у погледу заштите права на одговарајућу

⁴⁹² Међународна конвенција о борби против дезертификације у земљама са тешком сушом и/или дезертификацијом, посебно у Африци, 1994, Службени гласник РС, Међународни уговори, бр. 102/2007.

⁴⁹³ Ротердамска конвенција о поступку давања сагласности на основу претходног обавештења за одређене опасне хемикалије и пестициде у међународној трговини, 1998, Службени гласник РС, Међународни уговори, бр. 38/2009.

⁴⁹⁴ Заједничка конвенција о безбедности у управљању искоришћеним горивом и о безбедности управљања радиоактивним отпадом, 1997, <https://www.iaea.org/sites/default/files/infcirc546.pdf> 10.01.2016.

животну средину. Без обзира на чињеницу да су предмет разматрања са аспекта заштите и остваривања предметног права представљали бројни акти у наведеним областима, ово људско право је, на експлицитан и правно обавезујућ начин, прописано само Архуском конвенцијом и донекле чланом 24 Конвенције о праву детета.

Узроке овакве ситуације, било би погрешно тражити у ставовима који оспоравају значај и постојање права на одговарајућу животну средину. У оквиру претходних излагања наведено је да прописивање људских права није комплементарно правној природи међународних уговора у области заштите животне средине, који претежно регулишу односе између држава, без обзира на чињеницу да поједини међународни прописи у овој области пружају изванредан допринос гарантовању предметног права. Ипак, оправдано се очекује да овај задатак буде реализован у међународним уговорима у сфери заштите људских права.

Са друге стране, већина ових уговора је усвојена у време када је материја животне средине посматрана у контексту питања периферног значаја. Паралелно са уочавањем важности коју животна средина има за опстанак људи, долази и до усвајања бројних прописа у овој области, као и до потребе позитивноправног гарантовања права на одговарајућу животну средину. На овај изазов већина органа надлежних за надзор над спровођењем одређених међународних уговора у материји људских права, је одговорила кроз успостављање посредне заштите предметног права, односно кроз сагледавање овог права у светлу примене других људских права. Наведена чињеница пружа оправдање доктринарним ставовима који потврђују постојање и заштиту права на одговарајућу животну средину на универзалном нивоу.

6.3. МЕЂУНАРОДНО ОБИЧАЈНО ПРАВО

Обичајно право представља један од основних извора међународног права. Статут Међународног суда правде обичајно правно правило одређује као „општу праксу прихваћену као право“.⁴⁹⁵ Ова одредба је била предмет критика бројних аутора који тврде, да није међународни обичај доказ опште праксе, већ обрнуто, да се општом праксом

⁴⁹⁵ Статут Међународног суда правде, *op.cit.* чл. 38.

доказује постојање обичајног права.⁴⁹⁶

За постојање обичајног правног правила потребно је присуство два елемента, материјалног, односно праксе и субјективног елемента који се манифестује у правној свести о томе да је та пракса обавезна. Прецизно значење ова два елемента је предмет бројних дискусија у теорији.⁴⁹⁷ Доктрина пружа и широку лепезу схватања са аспекта неопходности постојања оба елемента међународног обичајног правила, од становишта која акценат стављају на материјални елемент⁴⁹⁸, занемарујући значај субјективног, до оних која праксу посматрају само у светлу субјективног елемента⁴⁹⁹. За потребе овог рада прихваћено је становиште које је Међународни суд правде заузео у случају *Континентални плато Северног мора* у контексту утицаја међународног уговорног правила на настанак правила обичајне природе, а у оном сегменту који се односи на захтев постојања оба конститутивна елемента обичајног правила.⁵⁰⁰

Одређена људска права и правила која се тичу њиховог остваривања несумњиво су загарантована међународним обичајним правом. Када је реч о праву на одговарајућу животну средину као правилу међународног обичајног права, неопходно је размотрити постојање оба конститутивна елемента међународног обичаја. За идентификовање материјалног елемента, релевантно је, између осталог, постојање међународних уговора, судских пресуда, одлука органа надлежних за надзор над спровођењем одређених међународних уговора, као и унутрашњих прописа држава.⁵⁰¹ Субјективни елемент,

⁴⁹⁶ Р. Етински, 2004, 15.

⁴⁹⁷ Вид. Ian Brownlie, *Principles of Public International Law*, Oxford University Press, New York 2003, 6., Michael Akerhurst, "Custom as a Source of International Law", *British Yearbook of International Law*, 1976, 1 - 53.

⁴⁹⁸ Вид. схватања професора Менделсон (*Mendelson*) и Милерсон (*Mullerson*) у Извештају о принципима применљивим на настанак општег међународног обичајног права који је израдила група аутора у оквиру Удружења за међународно право, Final Report of the Committee - Statement of Principles Applicable to the Formation of General Customary International Law, International Law Association, Committee on Formation of Customary (General) International Law, 2000. <http://www.ila-hq.org/en/committees/index.cfm/cid/30> 10.04.2016.

⁴⁹⁹ Вид. Bin Cheng, "United Nations Resolutions on Outer Space: Instant International Customary Law?" *Indian Journal of International Law* 23/1965, 1-39.; Michael Scharf, "Seizing the Grotian moment: Accelerated Formation of Customary International Law in Times of Fundamental Change", *Cornell Journal of International Law*, 43/ 2010, 439-470.

⁵⁰⁰ С. Ђајић, 2007, 118.

⁵⁰¹ Phillippe Sands, *Principles of International Environmental Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 144-147. Браунли наводи следеће изворе као доказ праксе држава:

„дипломатско саобраћање, политичке изјаве, новинске извештаје, мишљења званичних правних саветника, званичне приручнике о правним питањима, као на пример војне приручнике..., коментаре влада на нацрте Комисије за међународно право, државно законодавство, пресуде међународних и националних судова,

односно, *opinio iuris*, се, према бројним доктринарним ставовима, доказује кроз изјаве субјеката међународног права.

Однос наведена два елемента у процесу идентификовања постојања обичајног правног правила, које пружа заштиту праву на одговарајућу животну средину, треба посматрати као нераздвојиву целину. Доказ постојања овог обичајног правила, поједини аутори препознају у члану 1 Рио декларације о животној средини.⁵⁰² Као аргумент наводе да су на Самиту, на којем је усвојена ова декларација, присуствовали представници 178 држава, међу којима је било 118 председника држава и премијера. Консензус представника већине држава света по питању значаја овог људског права, свакако пружа важан допринос у контексту његовог сагледавања као обичајне норме. Са друге стране, анализа овог члана нам је указала да предметно право није њиме експлицитно прописано, без обзира на тврдње појединих аутора. Стога би се могло закључити да први принцип Рио декларације треба посматрати у светлу настајања обичајног правила које гарантује право на одговарајућу животну средину, али не и као крај тог процеса.

Субјективни елемент наведеног људског права потребно је сагледати и из угла одредби Стокхолмске, Баскијске и Хашке декларације којима се експлицитно прокламује заштита предметног права. Наведени акти би могли да изражавају *opinion juris* држава. Објективан елемент би у овом случају зависио од броја држава које гарантују наведено људско право у оквиру својих унутрашњих прописа.

За поступак идентификовања међународног обичајног правила које пружа гаранцију предметном праву, значајна је и чињеница да све већи број држава признаје право на одговарајућу животну средину у уставним текстовима. Сматра се да око 80 држава у својим уставима прокламује ово људско право.⁵⁰³ Наведени податак јасно илуструје присутност предметног права у оквиру праксе држава. Са друге стране, потребно је истаћи да наведени број држава не задовољава критеријум опште праксе, као

формалне изјаве у уговорима и другим међународним документима... пракси међународних институција и резолуцијама Генералне скупштине Уједињених нација које се односе на правна питања“.

I. Brownlie, 2003. 6.

⁵⁰² John Lee, “The Underlying Legal Theory to Support a Well-Defined Human Right to a Healthy Environment as a Principle of Customary International Law”, *Columbia Journal of Environmental Law*, 25/2000, 308.

⁵⁰³ D. Boyd, 2012, 47; Bridget Lewis, “Environmental Rights or a Right to the Environment: Exploring the Nexus between Human Rights and Environmental Protection”, *Macquarie Journal of International and Comparative Environmental Law*, 1/2012, 42.

услова постојања обичајног правног правила, али и узети у обзир чињеницу да све већи број држава признаје право на одговарајућу животну средину у уставним текстовима. Стога је оправдано очекивати да ће у будућности доћи до остваривања објективног критеријума предметног обичајног правног правила.

Поред међународних инструмената који су разматрани у оквиру претходних поглавља, значајно место у конституисању предметног права као обичајног правила има и извештај Специјалног известиоца Комисије за људска права, Фатме Ксентини (*Fatma Ksentini*).⁵⁰⁴ У оквиру овог документа наглашен је значај упостављања везе између заштите животне средине и заштите људских права и потврђено је постојање посебног људског права на одговарајућу животну средину на националном, регионалном и универзалном нивоу. На националном нивоу, се као доказ постојања предметног права наводе уставни текстови 60 држава, док се на регионалном и универзалном нивоу, на основу наведеног извештаја, ово право остварује са аспекта заштите других људских права у вези са питањима заштите животне средине. Без обзира на чињеницу да је у самом извештају наглашено постојање посебног људског права на одговарајућу животну средину, чини се да аргументи изнети у истом, сугеришу остваривање претежно само појединих елемената овог права.⁵⁰⁵

Претходна разматрања сугеришу закључак да међународно право још увек не препознаје право на одговарајућу животну средину као универзално обичајно правило, иако је процес настанка овог правила несумњиво у току. Као један од могућих сценарија настанка наведеног правила, корисно је сагледати будућност Архуске конвенције. Наиме, са аспекта становишта Међународног суда правде, изнетог у претходно наведеном случају *Континентални плато Северног мора*, чини се да би у овом тренутку Архуска конвенција, могла да буде најпогоднији уговорни основ за стварање међународног обичајног правног правила и то под условом да овој конвенцији приступи још држава уз уважавање присутности свих географских региона света.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ L. Collins, 2007, 133.

⁵⁰⁵ Вид. Извештај Специјалног известиоца Комисије за људска права Фатме Ксентини, 1994, http://hrlibrary.umn.edu/demo/HRandEnvironment_Ksentini.pdf 10.04.2016.

⁵⁰⁶ У наведеној пресуди Међународни суд правде је истакао да је претварање уговорних одредби у обичајне у пракси заиста могуће, уколико је та одредба погодна за настанак „општег правног правила“, а у вези са другим елементима је нагласио да веома широко распрострањено и репрезентативно учешће у Конвенцији може да буде, по себи довољно, под условом да буду заступљене и државе чији су интереси нарочито

6.4. ОПШТА ПРАВНА НАЧЕЛА ПРИЗНАТА ОД ЦИВИЛИЗОВАНИХ НАРОДА

Општа правна начела призната од стране цивилизованих народа представљају главни супсидијарни извор права сагласно члану 38 статута Међународног суда правде. Оваква природа наведеног извора подразумева да ће међународни судови применити опште правно начело тек у случају непостојања релевантног уговорног или обичајног правила.⁵⁰⁷ Многи аутори у оквиру теоријских разматрања о општим правним начелима признатим од стране цивилизованих народа, одбацују квалификацију „цивилизовани“, сматрајући да уносе “извесну нелагодност и двосмисленост с обзиром на истоветне квалификације онима пре Првог светског рата, тј. у 19. веку и раније, када су цивилизоване народе представљали само европски народи и они под њиховим утицајем и културом”.⁵⁰⁸

Како и сам назив каже, општа правна начела представљају извор општије природе јер не садрже конкретна правила, већ општа, која су призната у већем броју држава различитих правних система. У области заштите људских права, примена ових начела је значајна са аспекта установљавања значења појединих „стандарда“, односно појмова које норме међународног права садрже без посебног дефинисања, као што су термини „самовољан“, „сурово и понижавајуће поступање“ итд.⁵⁰⁹ Ова начела се посебно срећу у области процесних правила. Стога постоје и мишљења да се читав скуп људских права која се односе на „правично суђење“, не би могла тумачити без основне сагласности свих правних система.⁵¹⁰

Значај општих правних начела за установљавање права на одговарајућу животну средину треба посматрати у контексту значаја који овај извор права има генерално за правила у области заштите људских права. Постоје доктринарни ставови који тврде да се уставне одредбе држава које прокламују предметно право, могу посматрати као општа

погођени. Континентални плато Северног мора (Немачка против Данске, Немачка против Холандије), Међународно суд правде, 1969. *I.C.J. Reports* 1969.

⁵⁰⁷ Р. Етински, 2004, 23; С. Ђајић, 2007, 135.

⁵⁰⁸ Стеван Ђорђевић, “Општа правна начела просвећених народа као извор међународног права” , *Анали Правног факултета у Београду*, 3/1995, 178.

⁵⁰⁹ В. Димитријевић, М. Пауновић М, В. Ђерић, 1997, 68, 69.

⁵¹⁰ *Ibid.*

правна начела.⁵¹¹ Иако овакво становиште не треба у потпуности одбацити, треба имати у виду да општа природа овог извора права не одговара карактеру правила којим би се установила јасна заштита права на одговарајућу животну средину, те његово постојање треба првенствено тражити у корпусу уговорних и обичајних правила.

6.5. СУДСКА ПРАКСА И ДОКТРИНА

Судска пракса и доктрина, на основу члана 38 Статута Међународног суда правде, представљају помоћне изворе, те не могу да послуже као основ права и обавеза, већ као помоћно средство за утврђивање правних правила. Ипак, пракса указује да је значај међународних судских одлука, као и учење најпозванијих стручњака, од великог значаја, те би стога било погрешно посматрати их на начин који подразумева искључиво њихову помоћну функцију.⁵¹²

Утврђивање одређеног обичајног правног правила или општих правних начела је компликован поступак, те уколико га је неки међународни судски орган већ обавио, потпуно је очекивано да ће се у наредним случајевима онај ко доказује исто правило позивати на одговарајућу одлуку или пресуду, без обзира на чињеницу да међународно право није преседентно право.

Међународни судови имају велик значај и из угла тумачења уговорних одредби, те нам је њихова пракса изузетно значајна са аспекта идентификовања значења појединих правила садржаних у међународним уговорима. У наведеном контексту треба посматрати и праксу других органа надлежних за надзор над поштовањем одређених међународних уговора. У светлу ових чињеница, у раду, је кроз анализу уговорних одредби релевантних за утврђивање права на одговарајућу животну средину, обухваћена и одговарајућа пракса надзорних тела, којој је посвећена посебна пажња.

Мишљења познатих стручњака представљају изузетно важну димензију овог рада. Наиме, доктринарни ставови имају значајну улогу како у оквиру теоријских разматрања о

⁵¹¹ L. Collins, 2007, 136.

⁵¹² С обзиром на чињеницу да се судска пракса и доктрина протежу кроз већи део овог рада, у циљу избегавања непотребног понављања, неће бити извршено њихово посебно навођење у оквиру овог поглавља. Приступ који подразумева сагледавање њиховог значаја за утврђивање предметног права чини се методолошки адекватнијим.

постојању предметног права, тако и у контексту интерпретације међународних уговора и утврђивања релевантних обичајних правила. Иако се њихова улога посматра кроз призму помоћне функције коју уживају у међународном праву, они чине важан сегмент свеобухватне слике о успостављању и заштити права на одговарајућу животну средину.

7. ЗАШТИТА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ НА РЕГИОНАЛНИМ НИВОИМА

Развој права на одговарајућу животну средину на регионалним нивоима биће предмет разматрања у контексту заштите овог права на европском, америчком, афричком и азијском континенту. Предмет анализе представљаће претежно међународноправни инструменти за заштиту људских права, као и поједини прописи који регулишу одређена питања у сфери заштите животне средине.

7.1. ЗАШТИТА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ НА ЕВРОПСКОМ КОНТИНЕНТУ

Заштита права на одговарајућу животну средину, односно појединих елемената овог права, на европском континенту је обезбеђена како у правним оквирима Савета Европе, тако и у правном систему Европске уније. У циљу што свеобухватнијег приказа заштите предметног права на нивоу европске регије, извршиће се и сажет приказ релевантних одредби регионалних међународних уговора у области заштите животне средине.

7.1.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Савета Европе

Заштита предметног права у правним оквирима Савете Европе биће сагледана кроз примену два међународноправна инструмента за заштиту људских права. Најпре ће у наведеном контексту предмет истраживања представљати одредбе Европске конвенције за заштиту људских права, након чега ће се извршити и анализа одредби Европске социјалне повеље.

7.1.1.1. Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода

Европска конвенција за заштиту људских права не садржи одредбу којом би на

директан начин успоставила заштиту права на одговарајућу животну средину. Ипак Европски суд за људска права је успео на посредан начин да инкорпорира предметно право у свој систем заштите људских права. Овај суд признаје значај права на одговарајућу животну средину, прихватајући његове повреде као утуживе у оквиру других права која су зајемчена Конвенцијом. Оправдање за овакво поступање Суда, истакао је још 1949. године *Pierre Henri Teitgen* на заседању Парламентарне скупштине Савета Европе, када је нагласио да је Европи потребан комплетан законик свих слобода, али да не треба најпре сачинити законик, па тек онда судове, јер судови постепено изграђују праксу и тек након извесног времена може да се оствари кодификација „која устаљује и кристализује резултате постигнуте у судској пракси“.⁵¹³

Пракса Суда је претрпела велике промене од момента подношења првих представки у вези са животном средином, па до данас.⁵¹⁴ У првом овакавом случају из 1976. године, Комисија за људска права је заузела становиште да је захтев подносиоца представке неоснован услед чињенице да Конвенција не гарантује право на заштиту природних богатстава.⁵¹⁵ Данас је схватање Европског суда радикално другачије, те је овај орган развио веома значајну праксу у вези са посредном заштитом предметног права, углавном путем следећих људских права: права на живот, права на заштиту приватног и породичног живот, права на слободно уживање имовине и забране мучења. Важно је напоменути и да је Парламентарна скупштина Савета Европе у оквиру Препоруке 1614⁵¹⁶, истакла значај који има право на одговарајућу животну средину, као и могућност да се оно уврсти у Европску конвенцију о људским правима, кроз успостављање везе између прокламованих права и потребе за заштитом животне средине.⁵¹⁷

⁵¹³ Карло Русо (Carlo Russo) “Право на животну средину према Европској конвенцији”, (Марија Џунић Дрињаковић прев.), *Правни живот- часопис за правну теорију и праксу* 9/2000, 254.

⁵¹⁴ Милош Стопић, Јована Зорић, *Право на здраву животну средину у пракси Европског суда за људска права*, Београдски центар за људска права, Београд 2009, 8.

⁵¹⁵ *X. i Y. против Федералне Републике Немачке*, Представка број 7407/76, Одлука Комисије од 13. маја 1976.

⁵¹⁶ Препорука 1614 Парламентарне скупштине Савета Европе, 2003. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17131&lang=en> 18.04.2016.

⁵¹⁷ Daniel García San José, *Environmental Protection and the European Convention on Human Rights*, Council of Europe, Strasbourg 2005, 5.

7.1.1.1.1. Право на живот како је зајемчено Европском конвенцијом о људским правима

Право на живот загарантовано је чланом 2 Европске конвенције на следећи начин: *„Право на живот сваке особе заштићено је законом. Нико не може бити намерно лишен живота, сем приликом извршења пресуде суда којом је осуђен за злочин за који је ова казна предвиђена законом.*

Лишење живота се не сматра противним овом члану ако проистекне из употребе силе која је апсолутно нужна:

- a) ради одбране неког лица од незаконитог насиља;*
- b) да би се извршило законито хапшење или спречило бекство лица законито лишеног слободе;*
- c) приликом законитих мера које се предузимају у циљу сузбијања нереда или побуне“.*⁵¹⁸

Основна сврха овог члана је да се успостави заштита појединаца од незаконитог одузимања живота. На основу јуриспруденције Суда, одговорност државе за повреду члана 2 ће постојати уколико је наступила смртна последица и уколико постоји јасна веза између наступеле смрти и аката државе, чињењем или нечињењем.⁵¹⁹

Подносиоци представки су често наводили повреду права на живот у вези са загађивањем животне средине. Ипак, Суд је у многим случајевима преиначио њихове захтеве у контексту примене члана 8, онда кад наведена питања нису била довољна за примену члана 2.

Пракса Суда је показала могућност постојања одговорности државе за смрт неког лица услед опасних радњи у вези са питањима животне средине за које је држава одговорна. У случају *Онеријлдиз против Турске*⁵²⁰, услед експлозије на депонији у Истанбулу, дошло је до смрти девет особа које су живеле у њеној непосредној близини. Суд је установио да су постојали стручни извештаји којим је депонија класификована као технички неисправна, те је и указано на могућност експлозије, као и на последице исте по

⁵¹⁸ Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, *op.cit.*, чл.2.

⁵¹⁹ С. Бајић, 2012(6). 285

⁵²⁰ *Oneryildiz* против Турске, Представка бр. 4839/99, Пресуда од 30.новембра 2004.

лица која су становала у близини депоније. Државни органи, без обзира на чињеницу да су били упознати са свим ризицима, нису предузели ништа у циљу спречавања таквог догађаја. Наиме, њихова одговорност огледа се како у пропусту да обавесте лица о ризицима којима су изложени, тако и у непредузимању одговарајућих радњи како би отклонили ове ризике. Даље, Суд је установио и да кривични поступак који је био спроведен против одговорних лица није био одговарајућ, услед чињенице да су се теретили за блаже кривично дело које се односило на несавесно обављање дужности. У светлу наведених тврдњи, Суд је заузео становиште о наступању повреде права на живот.

Сличан став Суд је изнео у предмету *Будајева и остали против Русије*⁵²¹, у којем је установио повреду члана 2 услед одрона који је проузроковао смрт осам лица. Наведени случај се десио у граду Тирниауз, који је под сталном претњом клизишта услед свог географског положаја. Током лета 2000. године у овом граду је у периоду од недељу дана дошло до великог броја одрона, услед чега је погинуло најмање осам људи, укључујући и супруга подносиоце представке, док се према званичним извештајима још 19 људи води као нестало. Подносиоца представке и њена ћерка су у овом догађају задобиле озбиљне повреде. Држава је у поступку пред Судом, тврдила да је локално становиштво било обавештено о опасности преко медија, као и да су предузете све разумне мере у циљу ублажавања последица ове несреће. Као један од аргумената, држава је истакла и да је било немогуће спречити одроне услед њихове огромне снаге, као и да су се становници вратили у своје домове без обзира на наредбу о евакуацији. Са друге стране, подносиоци представке су истакли пропуст државних органа да изврше нужне поправке механизације која је била покварена, као и да унапред упозоре грађане о ризицима. Суд је установио да државни органи нису предузели одговарајуће мере пре несреће, те да су управо ови пропусти довели до смрти становника овог града. Стога је једногласно утврдио да је Русија прекршила члан 2 Конвенције.

У предмету *L.C.B. против Велике Британије*⁵²², Суд је разматрао да ли на право на живот подносиоце представке, може да утиче изложеност њеног оца радијацији, пар године пре њеног рођења. Наиме, отац тужитељке је као припадник британске војске био

⁵²¹ *Budayeva и остали против Русије*, Представке бр. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02, 15343/02, Пресуда од 20. марта 2008.

⁵²² *L.C.B. против Велике Британије*, Представка бр. 23413/94. Пресуда од 9. јуна 1998.

изложен радијацији узрокованој нуклеарним тестовима током 1957. и 1958. године. Она је рођена 1966. године, а три године касније је оболела од леукемије. Узрок свог здравственог стања, тужитељка је видела у чињеници да је њен отац био изложен радијацији, те је тврдила да је држава имала обавезу да упозори и саветује њене родитеље о могућим последицама ситуације у којој се нашао њен отац. Како би установио да ли је држава предузела адекватне кораке како би сачувала животе људи који су у њеној надлежности, Суд је разматрао да ли је постојала обавеза државних органа да знају да је отац тужитељке био изложен опасном степену радијације и уколико јесте да ли је она подразумевала и саветовање родитеља да прате здравствено стање тужитељке и да ли би савети тог типа утицали на раније дијагностификовање болести и ефикасније лечење. Суд је негативно одговорио на наведене дилеме, сматрајући да је држава могла разумно да верује да отац тужитељке није био изложен зрачењу, а посебно је нагласио непостојање конкретног доказа који би установио везу између очеве изложености радијацији и леукемије коју је накнадно добила ћерка. У светлу наведених чињеница, Суд је закључио да није дошло до повреде члана 2 Конвенције.

7.1.1.1.2. Забрана мучења

Забрана мучења прописана је чланом 3 Конвенције у оквиру кога се наводи да „нико не сме бити подвргнут мучењу, или нечовечном или понижавајућем поступању или кажњавању“.⁵²³ Реч је о праву апсолутног карактера, те и увођење права на одговарајућу животну средину у опсег тумачења члана 3, показује колики значај Суд придаје овом праву.

У случају *Флореа против Румуније*⁵²⁴ Суд је установио повреду члана 3 Конвенције услед вишегодишње изложености подносица представке дуванском диму у затворским институцијама Румуније. Подносилац представке, који болује од хроничног хепатитиса и артеријске хипертензије, боравио је у затвору у Ботасанију, у Румунији, у периоду од 2002. до 2005. године. Око девет месеци тужитељ је морао да дели затворску собу, у којој је било 35 кревета, са око 110 других затвореника, од којих су већина били

⁵²³ Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, *op.cit.*, чл.3.

⁵²⁴ *Florea* против Румуније, Представка бр. 37186/03, Пресуда од 14.септембра 2010.

пушачи, иако унутрашњи прописи ове државе не дозвољавају дувански дим у јавним установама. Суд је заузео становиште да услови заточења тужиоца представљају повреду члана 3 Конвенције и да држава мора да обезбеди да затвореници нису изложени болу или тешкоћама који по интензитету превазилазе неизбежан ниво патње својствен боравку у затворским институцијама, као и да обезбеди да њихово здравље није изложено опасности.

Наведена пресуда је показала могућност увођења појединих аспеката права на одговарајућу животну средину у домен примене члана 3, уколико су одређени услови таквог интензитета да могу да подразумевају повреду истог члана.

7.1.1.1.3. Право на поштовање приватног и породичног живота како је зајемчено Европском конвенцијом о људским правима

Право на заштиту приватног и породичног живота зајемчено је чланом 8 Конвенције, који прописује да „свако има право на поштовање свог приватног и породичног живота, дома и преписке“.⁵²⁵ Ово право није апсолутне природе, те подлеже ограничењима која су прописана у оквиру другог става истог члана.⁵²⁶ Пракса Суда показује да се Суд најчешће изјашњавао о питањима у вези са животном средином у границама примене члана 8 Конвенције. Суд је разматрао различите сегменте права на одговарајућу животну средину у домену примене овог члана, а као најважније чињенице је издвојио оне које се односе на интензитет штетног утицаја коме су били изложени тужитељи и чланови њихових породица, односно да ли им је кроз наведене околности било онемогућено уживање права на заштиту приватног и породичног живота.⁵²⁷

Један од првих значајнијих предмета који се односио на животну средину, јесте

⁵²⁵ Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, *op.cit.*, чл.8.

⁵²⁶ *Ibid.* чл.8 ст. 2.

“Јавне власти неће се мешати у вршење овог права сем ако то није у складу са законом и неопходно у демократском друштву у интересу националне безбедности, јавне безбедности или економске добробити земље, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала, или ради заштите права и слобода других.” О ограничењима чл.8 вид. Mark Janis, Richard Kay, Antony Bradley, *European Human Rights Law, Text and Materials*, University Press, Oxford 2000, 225-272.

⁵²⁷ Alastair Mowbray, *The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*, Hart Publishing, Portland 2004, 181; Jean-François Renucci, *Introduction to the European Convention on Human Rights: the rights guaranteed and the protection mechanism*, Council of Europe, Strasbourg 2005, 41.

случај *Лопез Остра против Шпаније*⁵²⁸, када је Суд установио повреду члана 8 Конвенције услед индустријског загађења које је изазвала фабрика за прераду отпада у приватном власништву. Подносиатеља представке је становала у непосредној близини ове фабрике, на удаљености од само 12 метара. Фабрика је почела са радом у јулу 1988. године, без обзира на чињеницу да није постојала дозвола локалних власти која је у то време, на основу унутрашњих прописа, била неопходна за обављање делатности које су класификоване као опасне, штетне или нездраве. Рад ове фабрике пратиле су емисије гасова и друга различита загађења, која су проузроковала низ здравствених проблема код људи, те су локални државни органи донели одлуку о евакуацији без накнаде најугроженијих људи током три месеца, укључујући и породицу тужитељке. Након што су се вратили у своје домове, локалне власти су забраниле фабрици да обавља поједине сегменте своје делатности, што није дало резултате у смислу смањења загађења. Тужитељка је тврдила да услед описане ситуације, она и њена породица имају озбиљних здравствених тегоба. Суд је, на основу медицинских извештаја и мишљења стручњака, установио да су емисије штетних материја биле далеко изнад допуштених лимита, те да су могле представљати узрок лошег здравственог стања тужитељке и њене породице. Међутим, Суд се није бавио утврђивањем стварне везе између нарушеног здравља жртве и загађења. Њему је било довољно што државни органи приликом издавања дозволе за изградњу фабрике, као и оспоравањем обештећења лицима која су живела у њеној непосредној близини, нису уважавали њихово право на неповредивост дома. Даље, Суд је истакао да „већа загађења животне средине могу да утичу на добробит појединаца и могу их онемогућити да уживају у њиховим домовима, тако да то озбиљно утиче на њихов приватан и породичан живот, иако тиме није озбиљно угрожено њихово здравље“.⁵²⁹ Овакав закључак Суда је значајан и са аспекта утврђивања статуса жртве на основу члана 35 Конвенције јер се њиме проширује потенцијални круг лица која би могла да се јаве у улози подносиатеља представки.

У предмету *Фадајева против Русије*⁵³⁰, Суд је разматрао представку тужитељке, која је са породицом живела у непосредној близини фабрике, чији је рад узроковало

⁵²⁸ *Lopez Ostra* против Шпаније, Представка број 16798/90, Пресуда од 9. децембра 1994.

⁵²⁹ *Ibid.* став 51.

⁵³⁰ *Fadajeva* против Русије, Представка бр. 55723/00, Пресуда од 9. јуна 2005.

високоризична загађења. На основу стручних извештаја, вредност загађења на подручју у близини фабрике, је била и до педесет пута већа у односу на ону прописану унутрашњим актима. У светлу ових чињеница, подносиатељка представке је тврдила да је услед пропуста државе да јој омогући заштиту права на приватност и неповредивост дома, наступила повреда члана 8 Конвенције. Суд је истакао да су медицински извештаји које је приложила тужитељка довољни за доношење закључка да се њено здравље погоршало услед трајне изложености индустријском загађењу. Међутим, чак и да се претпостави да загађење није проузроковало здравствене тегобе тужитељке, свакако ју је учинило подложнијом различитим обољењима и несумњиво је имало утицај на квалитет њеног живота у властитом дому. Стога је Суд закључио да је штета нанета здрављу и добробити тужитељке довољна за примену члана 8 Конвенције. Суд је установио да је фабрика била предмет инспекцијског надзора државних органа, као и да су изрицане административне казне руководству и власнику фабрике, те је истакао да је држава несумњиво била у могућности да процени потенцијалне последице и да предузме адекватне мере како би спречила њихово настајање. Наведени фактори формирали су довољну везу између загађења и државе, да би се могло поставити питање позитивне обавезе државе на основу члана 8 Конвенције.

Суд је даље установио да законодавство тужене државе, којим се забрањује градња стамбених објеката на подручју око фабрике, услед потенцијалне опасности по јавно здравље становништва, није спроведено у пракси. Ипак, сувише би било захтевати од државе или фабрике, да тужитељки обезбеди бесплатан смештај, нити је позиција Суда таква да треба да одреди које конкретне мере државе треба да предузму у циљу испуњења позитивних обавеза на основу члана 8. Међутим, у овом случају целокупна ситуација поводом рада фабрике је налагала да се према грађанима који станују у непосредној близини поступа на специфичан начин, а држава тужитељки није понудила никакво ефикасно решење којим би јој помогла да се пресели из опасног подручја, упркос чињеници да је фабрика експлицитно кршила законске одредбе у вези са загађењем животне средине. Стога је јасно да тужена држава није предузела одговарајуће кораке како би заштитила интересе локалног становништва погођеног загађењем и којима би умањила ниво индустријског загађења на дозвољени. Суд је закључио да држава, упркос широком пољу слободне процене које јој је остављено, није успела да пронађе равнотежу

између интереса заједнице и тужитељкиног права на поштовање приватности и неповредивости дома, те да су одредбе члана 8 Конвенције прекршене. Без обзира на овако прогресивно тумачење члана 8, Суд није наложио туженој држави конкретну чинидбу, већ само накнаду штете тужитељки.

У контексту разматрања наведене пресуде, потребно је истаћи и да је тужитељка у својој представи навела повреде чланова 2 и 3, али је Суд ове захтеве прогласио недопуштеним услед непостојања довољно доказа који би указали на повреду заштићених права, те је самоиницијативно преиначио тужбени захтев и прогласио га допуштеним на основу члана 8 Конвенције.

Слично становиште Суд је заузео поступајући у предмету *Бакомели против Италије*.⁵³¹ И у овом случају подносиатељка представке је услед чињенице да је живела близу фабрике за прераду специјалног и високоризичног отпада, била изложена дуготрајном индустријском загађењу. Као и у претходном предмету, Суд јесте установио повреду члана 8 Конвенције, истичући да је држава пропустила да успостави правичан баланс између легитимног циља израженог у интересу заједнице и тужитељкиног права на неповредивост дома. Ипак, ни у овом случају, проблем није трајно решен, већ је тужитељки додељена накнада штете.

Четири године касније, у случају *Татар против Румуније*⁵³², Суд је први пут изричито признао право на одговарајућу животну средину на основу члана 8 Конвенције и констатовао повреду начела предострожности, наглашавајући да оно чини део права о животној средини, те и да спада у опсег позитивних обавеза држава. Подносиатељ представке је тврдио да му је повређено право на живот услед испуштања велике количине отпадних вода из локалног рудника злата и неадекватне реакције тужене државе у том контексту. Суд је преиначио захтев и одлучивао о њему у границама члана 8. У току поступка Суд се позивао на читав низ међународноправних инструмената у области заштите животне средине, између осталог на одредбе Стокхолмске декларације, Рио декларације о животној средини и Архуске конвенције. Суд је констатовао повреду члана 8 Конвенције, али је и у овом случају изрекао само накнаду штете.

Становиште да члан 8 Конвенције обухвата право на одговарајућу животну

⁵³¹ *Giacomelli* против Италије, Представка бр.59909/00, Пресуда од 2. новембра 2005.

⁵³² *Tatar* против Румуније, Представка бр.657021/01, Пресуда од 27. јануара 2009.

средину, Суд је поновио и у предмету *Ди Сарно против Италије*.⁵³³ Спор је настао у једном мањем граду у Италији услед вишегодишњих проблема поводом одлагања и прераде отпада. Тужена држава није имала успеха у организовању одлагања отпада, до те мере да је чак пет месеци отпад из домаћинстава одлаган на улице овог града. Суду се обратило 18 лица који су се жалили на повреду права на приватност и неповредивост дома, као и права на ефикасан правни лек (члан 13 Конвенције). Италија је изнела аргумент да подносиоци представки немају статус жртве јер нису доказали да је наведена ситуација довела до неке штете, ни по њих и њихове породице, нити по њихове домове. Суд није прихватио овај аргумент и истакао је да пропуст државе да предузме адекватне мере у смислу организовања одлагања отпада представља повреду члана 8, без обзира на чињеницу да ли је такав поступак довео до штете по здравље тужитеља. У време доношења пресуде, тужена држава је већ решила овај проблем, тако да су и изречене санкције у виду накнаде штете у овом случају биле очекиване.

Наведене пресуде указују на јасан став Суда да предметном праву пружи заштиту у границама примене члана 8, првенствено кроз његов семгент који се тиче неповредивости дома. У том контексту Суд је у неколико наврата нагласио да право на неповредивост дома не подразумева само одређени простор где лица живе, већ право на неометано уживање у том простору у оквиру разумних граница и развој приватног и породичног живота. Када је реч о врстама загађења, члан 8 Конвенције се према пракси суда, између осталог, односи на буку⁵³⁴, загађење ваздуха⁵³⁵, испуштање цијанида из рудника злата⁵³⁶, одлагање отпада на јавне путеве⁵³⁷ и употребу пиротехнике⁵³⁸.

⁵³³ *Di Sarno* и остали против Италије, Представка бр. 30765/08, Пресуда од 10. јануара 2012.

⁵³⁴ *Deés* против Мађарске, Представка бр. 2345/06, Пресуда од 9. новембра 2010.; *Moreno Gomez* против Шпаније, Представка бр. 16 4143/02, Пресуда од 16. новембра 2004.; *Hatton* и остали против Уједињеног Краљевства, Представка бр. 360022/97, Пресуда од 8. јула 2003.

⁵³⁵ *Surugiu* против Румуније, Представка бр. 48995/99, Пресуда од 20. априла 2004.; *Öneryildiz* против Турске, *op.cit.*; *Brândușe* против Румуније, Представка бр. 6586/03, Пресуда од 7. априла 2009.; *Guerra* и остали против Италије, Представка бр. 14967/89, Пресуда од 19. фебруара 1998.; *Fadeyeva* против Русије, *op.cit.*; *Giacomelli* против Италије, *op.cit.*; *Vacila* против Румуније, Представка бр. 19234/04, Пресуда од 30. марта 2010.; *Dubetska* и остали против Украјине, Представка бр. 30499/03, Пресуда од 10. фебруара 2011.

⁵³⁶ *Taskin* и остали против Турске, Представка бр. 46117/99, Пресуда од 10. новембра 2004.; *Öçkan* и остали против Турске, Представка бр. 46771/99, Пресуда од 28. марта 2006.; *Lemke* против Турске, Представка бр. 17381/02, Пресуда од 5. јуна 2007.; *Tatar* против Румуније, *op.cit.*

⁵³⁷ *Di Sarno* против Италије, *op.cit.*

⁵³⁸ *Zammit Maempel* против Малте, Представка бр. 24202/10, Пресуда од 22. новембра 2011.

7.1.1.1.4. Право на мирно уживање имовине како је зајемчено Европском конвенцијом о људским правима

Право на мирно уживање имовине је прокламовано чланом 1 Протокола I уз Европску конвенцију у коме се наводи да „свако физичко и правно лице има право на неометано уживање своје имовине“.⁵³⁹ Право на заштиту имовине није апсолутне природе, те подлеже ограничењима која су прописана у наведеном члану. Мешање у право на мирно уживање имовине дозвољено је само ако је у јавном интересу и у складу са законом и општим начелима међународног права. Сва три услова морају бити кумулативно испуњена.⁵⁴⁰

Слично као и код других права, подносилац представке мора да докаже јасну везу између деловања државе и његовог права на мирно уживање имовине.⁵⁴¹ Суд је наведено право у контексту питања животне средине разматрао у претходно наведеном случају *Будајева и остали против Русије*. Том приликом је истакао да члан 1 Протокола I подразумева позитивну обавезу државе да заштити приватну имовину од природних непогода, али да није јасно у којој мери би адекватно одржавање заштитне инфраструктуре или адекватни системи за упозоравање становништва могли да ублаже изузетну снагу одрона. Зато се штета коју су одрони проузроковали не може једнозначно и неопозиво приписати нехату државе, нити се обавеза државе да заштити приватну својину може тумачити као синоним за обавезу да надокнади пуну тржишну цену уништене имовине.

Пракса Суда показује да су се питања заштите животне средине често јављала као основи ограничавања права на неометано уживање имовине. И у овим случајевима Суд проверава законитост и пропорционалност мере у циљу постизања јавног или општег интереса. Поступајући у предмету *Свидранова против Републике Словачке*⁵⁴², Суд је заштиту животне средине одредио као легитиман циљ ограничавања права на заштиту

⁵³⁹ Протокол бр. 1 уз Европску конвенцију за заштиту људских права и основних слобода, *Службени лист СЦГ* - Међународни уговори, бр. 9/2003.

⁵⁴⁰ Вид. Gilles Dutertre, *Key case-law extracts: European Court of Human Rights*, Council of Europe, Strasbourg 2003, 394-398.

⁵⁴¹ Pieter van Dijk, Godefridus J. H. Van Hoof, *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague – London – Boston 1998. 620.

⁵⁴² *Svidranova* против Републике Словачке, Представка бр. 35268/97, Одлука Комисије од 1. јула 1998.

имовине. Тужитељка је тврдила да јој је повређено право на мирно уживање имовине јер није могла да региструје, па самим тим ни употребљава аутомобил који није испуњавао стандарде постављене словачким прописима по питању емисије издувних гасова. Комисија је истакла да су оспораваном одредбом имплементирани стандарди који се односе на емисије издувних гасова, које је установила Економска комисија УН за Европу, ради остварења легитимног циља заштите животне средине, стога је и обавеза наметнута тужитељки у општем интересу на основу члана 1 Протокола 1. Комисија је закључила да је регулисање употребе ствари у тужитељкином власништву у сразмери са легитимним циљем, те да није повређен члан 1 Протокола 1.

Слично становиште је Суд заузео поступајући у предмету *Хамер против Белгије*⁵⁴³. Подносиатељка представке се обратила Суду јер јој је срушена викендица. Овај објекат је био изграђен без дозволе и супротно прописима о очувању шума. Са друге стране, викендица је била изграђена 37 година пре него што су државни органи установили незакониту градњу, била је прикључена на водоводну и електродистрибутивну мрежу, а тужитељка је редовно плаћала комунални порез. Ипак, Суд је установио да је рушење викендице легитимна мера ради остваривања заштите животне средине, те да није наступила повреда права на неометано уживање имовине у складу са чланом 1 Протокола.

У предмету *Папаставроу против Грчке*⁵⁴⁴, неколико грчких држављана су се жалили да им је прекршено право на неометано уживање имовине услед одлуке државних органа да пошуми плацеве у њиховом власништву. Суд је закључио да је тужена држава прекршила Конвенцију јер тужитељима није пружена никаква накнада због тога што су онемогућени да на комерцијалан начин употребљавају спорно земљиште.

7.1.1.1.5. Право на информисање о животној средини како је зајемчено Европском конвенцијом о људским правима

Пракса Суда препознаје и право појединца на информисање о животној средини. На основу досадашњих ставова Суда, ово право не подразумева и општу обавезу државе да самоиницијативно сакупља и шири информације које се односе на питања животне

⁵⁴³ *Hamer* против Белгије, Представка бр. 21861/03, Пресуда од 27. новембра 2007.

⁵⁴⁴ *Papastavrou* против Грчке, Представка бр. 46372/99, Пресуда од 14. априла 2003. и од 18. новембра 2004.

средине, али државе ипак морају да пруже оне информације појединцима које су нужне како би проценили одређени ризик у вези са животном средином, као што је становање у близини фабрике која узрокује загађење ваздуха.

Обавеза државе да грађанима пружи информације о опасности у вези са загађивањем животне средине разматрана је у случају *Гуера и други против Италије*.⁵⁴⁵ Тужитељи су живели у близини фабрике за производњу вештачких ђубрива када је дошло до несреће, услед које су велике количине отровног арсена биле испуштене у атмосферу. Као последица овог догађаја, око 150 људи је хоспитализовано због тровања. Државни органи нису обавестили јавност о ризицима и процедурама у случају наведеног акцидента, те су тужитељи тврдили да је наступила повреда слободе изражавања загарантована чланом 10 Конвенције на следећи начин:

*„Свако има право на слободу изражавања. Ово право укључује слободу поседовања сопственог мишљења, примања и саопштавања информација и идеја без мешања јавне власти и без обзира на границе. Овај члан не спречава државе да захтевају дозволе за рад телевизијских, радио и биоскопских предузећа“.*⁵⁴⁶

У оквиру става 2 истог члана прописана су ограничења овог права.⁵⁴⁷

Суд је прво разматрао примену члана 10 Конвенције и да ли је дошло до повреде слободе изражавања. Тужена држава је тврдила да није постојала позитивна обавеза власти у вези са информисањем грађана о стању животне средине. У прилог овој тврдњи, Италија је истакла одредбе Резолуције 1087 Парламентарне скупштине Савета Европе⁵⁴⁸ и Директиве 90/313/ЕЕЗ Савета Европске Заједнице које говоре о слободном приступу, али не и праву на информацију. Комисија је заузела становиште да члан 10 има важну улогу у очувању живота и здравља грађана у случајевима загађења животне средине, као и да

⁵⁴⁵ *Guerra* и остали против Италије, Представка бр. 14967/89, Пресуда од 19. фебруара 1998.

⁵⁴⁶ Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, *op.cit.*, чл.10.

⁵⁴⁷ *Ibid.* ст.2:

„Како коришћење ових слобода повлачи за собом дужности и одговорности, оно се може подвргнути формалностима, условима, ограничењима или казнама прописаним законом и неопходним у демократском друштву, у интересу националне безбедности, територијалног интегритета или јавне безбедности, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала, заштите угледа или права других, спречавања откривања обавештења добијених у поверењу, или ради очувања ауторитета и непристрасности судства.“

⁵⁴⁸ Парламентарна скупштина Савета Европе је 1996. године донела Резолуцију 1087 о последицама катастрофе у Чернобилу у којој се наводи да „Скупштина верује да приступ јавности јасним и потпуним информацијама о овом предмету, а и многим другим, мора бити посматрано као основно људско право“. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16498&lang=en> 10.05.2016.

формулација овог члана подразумева не само дужност државе да информације о животној средини учине доступним, него и позитивну обавезу власти да прикупљају и проследе такве информације. Супротно ставу Комисије, Суд је закључио да члан 10 не садржи обавезу државе да самоиницијативно сакупља информације и врши обавештавање о стању животне средине, већ само забрањује државним органима да се мешају у права појединаца да примају информације које други желе да саопште. У светлу наведених чињеница, Суд је установио да нема места примени члана 10 Конвенције, али да пропуст државе да обезбеди основне информације тужитељима, које би им омогућиле да процене ризике, утиче на њихово уживање права на заштиту приватног и породичног живота, те је утврдио повреду члана 8 Конвенције.

Право на информисање о животној средини Суд је разматрао и у контексту примене члана 2, односно права на живот. У претходно наведеном предмету *Онеријлдиз против Турске* Суд је нагласио да када су у питању опасне активности, јавни приступ јасним и потпуним информацијама се сматра једним од фундаменталних људских права у Европи. Даље је закључио да услед недостатка практичнијих мера којим би се допринело избегавању ризика по живот грађана, да је поштовала право на информацију и на време обавестила грађане, тужена држава би била ослобођена одговорности.

Наведене пресуде указују да Суд препознаје одређене аспекте права на информисање о животној средини у контексту примене чланова 2 и 8 Конвенције.

7.1.1.1.6. Доступност правосуђа у складу са одредбама Европске конвенције о људским правима

Доступност правосуђа представља сегмент права на правично суђење, које је више пута у пракси Суда доведено у везу са правом на одговарајућу животну средину, претежно у контексту неизвршења пресуда које се тичу овог права. Доступност правосуђа је предвиђена чланом 6 Конвенције у коме се наводи да „свако, током одлучивања о његовим грађанским правима и обавезама или о кривичној оптужби против њега, има право на правичну и јавну расправу у разумном року пред независним и непристрасним

судом, образованим на основу закона“.⁵⁴⁹

Један од првих предмета који се односио на питања у вези са животном средином у контексту примене члана 6 Конвенције јесте *Balmer-Schafroth и остали против Швајцарске*⁵⁵⁰. Тужитељима је одбијен захтев да покрену судски поступак поводом забране рада нуклеарне електране која се налазила у близини њихових кућа, због озбиљне опасности од тешких хаварија. Суд је констатовао да су тврдње тужитеља биле засноване на њиховом праву да заштите свој физички интегритет, а то је право које признаје швајцарски закон. Главно питање се свело на дилему да ли је исход поступка био од утицаја на право на које су се подносиоци представке позивали. Суд је закључио да подносиоци представке нису доказали директну везу између експлоатационих услова електране и њиховог права на заштиту физичког интегритета, с обзиром да нису доказали да су они лично били изложени не само озбиљној, него и непосредној опасности. Стога је Суд закључио да није утврђена могућа опасност у мери у којој би исход поступка био од утицаја на права на која су се позивали подносиоци представке, те да члан 6 Конвенције није применљив.

Поступајући у наведеном предмету, судија *Pettiti* је сачионио одвојено мишљење у којем оштро критикује одлуку Суда у овом случају и које је очигледно имало утицаја на даљу праксу овог органа. Наиме, судија *Pettiti* је истакао да је већина судија занемарила читав покрет међународних иснтитуција и међународног јавног права који се односи на заштиту људи у контексту питања животне средине, а проистиче из прописа Европске уније и Савета Европе о животној средини, Рио декларације и других међународних аката. Заштита људи у сфери животне средине у вези рада постројења која могу да представљају опасност, намећу одређене обавезе државама. Даље, истиче да је тврдња о непостојању непосредне опасности по тужитеље неоснована. Оно на што судија *Pettiti* апсолутно оправдано указује јесте дилема да ли је потребно да грађани буду изложени зрачењу како би могли да уложе неко правно средство.⁵⁵¹

У предмету *Окуау и други против Турске*⁵⁵² Суд је разматрао неизвршавање пресуда турских судова којима је било наложено затварање три термоелектране *Yatadan*,

⁵⁴⁹ Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, *op.cit*, чл.6.

⁵⁵⁰ *Balmer-Schafroth и остали против Швајцарске*, Представка бр, 67\1996, Пресуда од 26.августа 1997.

⁵⁵¹ К. Русо, 2000. 259.

⁵⁵² *Окуау и други против Турске*, Представка број 36220/97, Пресуда од 12. јула 2005.

Yenikoу и *Gokova*, услед чињенице да су узроковале загађивање животне средине употребом угља изузетно лошег квалитета. Тужитељи су се обратили надлежним властима са захтевом о престанку рада ових термоелектрана, тврдећи да им је нарушено право на живот у здравој и уравнотеженој животној средини, које гарантује Устав Турске. Захтев је одбијен, што је Управни суд оценио као незаконит поступак, наглашавајући да би животној средини могла бити нанета непоправљива штета уколико би термоелектране наставиле са радом. Суд је закључио да су тужитељи имали основа да тврде да су на основу турских прописа имали право на заштиту од штете која је нанета животној средини радом термоелектрана, као и да је наступила повреда њиховог права на правично суђење у складу са чланом 6 Конвенције.

7.1.1.1.7. Закључне напомене у вези са правом на одговарајућу животну средину у светлу одредби Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода

Анализа праксе Европског суда за људска права је показала да иако Европска конвенција за заштиту људских права не садржи одредбу којом би на експлицитан начин прокламовала ово право, поједини елементи овог права ипак уживају заштиту. Наиме, Суд је јасно исказао намеру да санкционише повреде других права учињене пропустима држава да примене своје националне прописе о заштити животне средине. О овом питању Суд се најчешће изјашњавао у оквиру тумачења члана 8 Конвенције, односно права на заштиту приватног и породичног живота и дома.

Како би се остварила и индиректна заштита животне средине преко индивидуалних права, Суд је увео у примену и поједина начела права животне средине.⁵⁵³ Тако је утврдио да члан 8 подразумева и одређене аспекте начела предострожности у контексту обавезе државе да пружа адекватне информације које се тичу ризика у вези са животном средином. Стога закључујемо да у светлу примене члана 8 није неопходно да постоји штета да би се тужилац сматрао жртвом у контексту члана 35 Конвенције, већ је довољно и постојање ризика.

Пракса Суда показује да заштита животне средине може да представља легитимни

⁵⁵³ С. Ђајић, 2012(6), 288.

циљ приликом ограничавања релативних права. Ово питање се најчешће јављало у вези са правом на неометано уживање имовине.

Без обзира на напоре Суда да обезбеди заштиту предметном праву, чињеница да се изречене мере свODE само на накнаду штете, оставља значајну празнину у наведеном настојању Суда. Наиме, Суд се устручава да изрекне предузимање конкретних мера у циљу заштите животне средине, а у појединим случајевима је чак сматрао да је и деклараторна пресуда адекватна сатисфакција за подносиоца представке.

Услед чињенице да Суд у предметима у вези са остваривањем права на одговарајућу животну средину доноси благе мере, чини се да би првенствено превентивна улога Конвенције могла да допринесе ефикасној заштити предметног права.

7.1.1.2. Европска социјална повеља

Европска социјална повеља не садржи одредбу којом би директно установила заштиту праву на одговарајућу животну средину. Ипак, и у овом случају предметно право ужива посредну заштиту на основу одредбе којом се гарантује право на заштиту здравља, што потврђује пракса Комитета за социјална права.

Право на заштиту здравља је прописано чланом 11 Европске социјалне повеље на следећи начин:

„У намери да обезбеде ефикасно остваривање права на заштиту здравља, стране уговорнице обавезују се да, било саме било у сарадњи са јавним или приватним организацијама, предузму одговарајуће мере које би требало, између осталог:

- 1. да уклоне у највећој могућој мери узроке болести;*
- 2. да обезбеде саветодавне и образовне погодности за унапређивање здравља и подстицање индивидуалне одговорности по питањима здравља;*
- 3. да спрече у највећој могућој мери епидемиолошка, ендемска и друга обољења“.*⁵⁵⁴

Комитет за социјална права је истакао комплементарност између права на заштиту здравља, на основу члана 11 Повеље, и чланова 2 и 3 Европске конвенције о људским

⁵⁵⁴ И Ревидирана Европска социјална повеља у истом члану садржи идентичну формулацију, *Сл. гласник РС - Међународни уговори*, бр. 42/2009.

правима. Он је нагласио да члан 11 подразумева неопходност предузимања мера у циљу смањења загађења животне средине.

У одлуци поводом жалбе Фондације за људска права, *Marangopoulos Foundation*, Комитет је потврдио да је Повеља живи инструмент, чији је циљ да штити права не само на теоретском нивоу, већ и практичном, те њене одредбе треба тумачити у светлу тренутних услова.⁵⁵⁵ Узимајући у обзир праксу како држава уговорница, тако и међународних тела, Комитет је идентификовао право на одговарајућу животну средину као један од кључних елемената права на заштиту здравља на основу члана 11 Повеље. Том приликом је истакао да је превазилажење загађења животне средине циљ који се може само постепено постићи. Ипак, државе морају да настоје да у процесу реализације овог циља покажу евидентан напредак у разумном року.

Када је реч о смањењу загађења ваздуха, на основу периодичних извештаја држава, Комитет је закључио да су државама потребне одговарајуће стратегије које би садржале следеће мере:

- установљавање адекватног законског оквира у наведеној области⁵⁵⁶
- предузимање конкретних корака у виду набавке потребне опреме и увођења граничних вредности за емисије штетних супстанци⁵⁵⁷
- организовање адекватног надзора над споровођењем правила у вези са животном средином и информисање и едуковање јавности, укључујући и ученике и студенте, како о општим, тако и о локалним проблемима животне средине.⁵⁵⁸

У контексту примене члана 11 Повеље, Комитет је посебно разматрао и питања ризика рада нуклеарних електрана. Поводом извештаја Француске о имплементацији члана 11 Повеље, Комитет је истакао да држава има обавезу да предузме све неопходне мере у циљу спречавања било каквих активности ових електрани које би могле да имају негативан утицај на животну средину, као и да предузме одговарајуће кораке како би заштитила своје становништво од последица нуклеарне несреће која се десила у

⁵⁵⁵ *Marangopoulos Foundation for Human Rights* против Грчке, Жалба бр.30/2005, Одлука од 6. децембра 2006.

⁵⁵⁶ Закључак Комитета XV-2, Извештај Словачке поводом чл. 11, 2001.

⁵⁵⁷ Закључак Комитета XI-2, Извештај Италије поводом чл.11 ст.3, 1990.

⁵⁵⁸ Закључак Комитета 2005, Извештај Молдавије поводом чл.11 ст.3, 2005.

иностранству, а чији је утицај евидентан и на њеној територији.⁵⁵⁹

7.1.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Европске уније

Регулисање материје људских права није представљало један од почетних корака у процесу интеграције држава који се одвијао у оквиру европских заједница.⁵⁶⁰ Ни регулатива у сфери заштите животне средине није била предмет интересовања држава у наведеном процесу. Разлоге треба пре свега тражити у чињеници да педесетих година прошлог века није постојала јасна свест о утицају привреде и економског развоја на стање животне средине, као ни свест о последицама загађивања животне средине.⁵⁶¹

Након Конференције УН у Стокхолму, уследило је установљавање политика заштите животне средине на нивоу Европске уније и постепено уграђивање еколошких принципа и у остале политике.⁵⁶² Први прописи које је усвојила Европска заједница у вези са одређеним питањима животне средине су, између осталог, биле директиве о управљању отпадом⁵⁶³, о квалитету воде за купање⁵⁶⁴, дозвољеном нивоу буке из издувних система возила⁵⁶⁵ итд.

Развој права заштите животне средине у ЕУ се може разматрати и кроз релевантне одредбе оснивачких аката. Правни основ за доношење претходно наведених директива био је члан 100 Уговора о оснивању Европске заједнице.⁵⁶⁶ Политика у сфери животне средине инкорпорирана је у уговорну структуру Заједнице тек Јединственим европским актом 1987. године, а затим развијана кроз Уговор о Европској унији, Амстердамским уговором, Уговором из Нице и Лисабонским уговором. Јединственим европским актом је први пут регулисана материја животне средине у виду посебног поглавља. Чланови 174, 175 и 176 утврђују циљеве у овој области, као и поступак и надлежност органа у вези са

⁵⁵⁹ Закључак Комитета XV-2, Извештај Француске поводом чл. 11, 2001.

⁵⁶⁰ О развоју регулативе у материји заштите људских права у оквиру Европске уније вид. стр.31.

⁵⁶¹ Александра Чавошки, *Основи еколошког права Европске уније*, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, Службени гласник, Београд 2007, 13.

⁵⁶² Ненад Аврамовић, Маријана Младенов, "Регулисање права на адекватну животну средину у Европској унији", *Европско законодавство* 41/12, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 14.

⁵⁶³ Директива Савета 75/442/ЕЕС, Official Journal L 194, 25.07.1975.

⁵⁶⁴ Директива Савета 76/160/ЕЕС, Official Journal L 31, 5.2.1976.

⁵⁶⁵ Директива Савета 70/157/ЕЕС, Official Journal L 042, 23.02.1970.

⁵⁶⁶ Jan H. Jans, Hans H.B. Vedder, *European Environmental Law after Lisbon*, Europa Law Publisher, Groningen 2012, 4.

доношењем прописа у истој области.⁵⁶⁷ Циљеви Заједнице (касније Уније) у сфери животне средине су прописани чланом 174 (касније члан 191 Уговора о функционисању ЕУ) у оквиру кога је предвиђено да политика Заједнице треба да допринесе очувању, заштити и побољшању квалитета животне средине, заштити људског здравља, опрезном и рационалном коришћењу природних ресурса и унапређењу, на међународном плану, мера за суочавање са регионалним и глобалним проблемима животне средине.⁵⁶⁸ Овим уговором је предвиђено и да се активности у сфери животне средине предузимају у складу са принципом превенције, затим принципом загађивач плаћа и принципом да штета треба да буде спречена на извору настајања. Посебно је значајно и увођење принципа интеграције, који подразумева да захтеви у области животне средине морају бити интегрисани у друге политике Заједнице.⁵⁶⁹

Уговором о Европској унији се јасно утврђује заштита животне средине као једна од основних области Уније. Међу основним циљевима Заједнице, у оквиру члана 2, додати су и „складан, уравнотежен и трајан привредни развој“, као и „одржив и неинфлаторни раст уз поштовање животне средине“.⁵⁷⁰ Нови циљ Заједнице је установљен Уговором из Амстердама и подразумева висок ниво заштите, као и побољшање квалитета животне средине. Овим уговором је уведен и нови члан 6 УЕЗ који предвиђа јачање захтева за интеграцију циљева у области политике животне средине у друге активности Заједнице. Уговорима из Нице и Лисабона нису учињене значајне измене у области животне средине.⁵⁷¹

Анализа оснивачких уговора са аспекта заштите животне средине указује на значај који Унија придаје овој области. Као важан чинилац наведене области јавља се и право на одговарајућу животну средину. Представници држава чланица Уније су у Даблинској декларацији из 1990. године, „Еколошки императив“, навели да циљ активности Заједнице у вези са заштитом животне средине мора да буде гарантовање грађанима права на здраву

⁵⁶⁷ Вид. Marijana Alavuk, Jelena Matijašević, “High level of protection and improvement of environment in European Union Law”, XV International Eco-Conference, Proceedings, vol. II, 2011, 190.

⁵⁶⁸ Јединствени европски акт, 1987, *op.cit.*

⁵⁶⁹ Драгољуб Тодић, *Водич кроз ЕУ политике – Животна средина*, Европски покрет у Србији, Београд 2010, 26.

⁵⁷⁰ Уговор о оснивању Европске уније, 1992, *op.cit.*

⁵⁷¹ Вид. М. Алавук, Ј. Матијашевић, 2011, 193.

животну средину.⁵⁷² Да ли је ова изјава добила обавезујући карактер, показаће анализа предметног права са аспекта извора права ЕУ.

7.1.2.1. Право на одговарајућу животну средину у светлу примарних извора права ЕУ

У оквиру примарног права Европске уније, за успостављање заштите права на одговарајућу животну средину, најзначајнији је круцијални документ у области заштите људских права у Унији, Повеља Европске уније о основним правима. Претходно је наведено да на основу Уговора из Лисабона, Повеља има исту правну снагу као и оснивачки уговори⁵⁷³, стога је постала правно обавезујући документ свим институцијама и државама чланицама Уније.

Једна од димензија Повеље тиче се уважавање принципа и правила о заштити животне средине. Тако је принцип одрживог развоја већ у преамбули овог документа препознат као темељна и заједничка европска вредност. Даље, члан 37 Повеље односи се директно на заштиту животне средину на следећи начин:

„Висок ниво заштите животне средине и побољшање квалитета животне средине морају бити укључени у политике Уније и обезбеђени у складу са принципом одрживог развоја”.⁵⁷⁴

Наведеним чланом је успостављена веза између области заштите животне средине и области заштите људских права, али није експлицитно дефинисано право на одговарајућу животну средину. Наиме ова формулација не пружа јасно конституисање заштите животне средине као индивидуалног људског права. Један од начина успостављања права на одговарајућу животну средину, на основу Повеље, могао би да се односи на одређивање везе члана 37 са чланом 1 (право на људско достојанство), чланом 2 (право на живот), чланом 3 (право на физички интегритет лица), чланом 6 (право на слободу и сигурност) и чланом 7 (право на поштовање приватног и породичног живота). На овај начин би се установила посредна заштита предметног права по угледу на праксу

⁵⁷² М. Pallemarts, 2008, 161.

⁵⁷³ Вид. стр.34.

⁵⁷⁴ Повеља о основним правима у Европској унији, *op.cit.*

других међународних тела.

У оквиру доктринарних разматрања у вези са чланом 37 Повеље, доминантно је становиште према коме се наведеним чланом прописује „начело“, а не индивидуално право.⁵⁷⁵ Исти став је подржан и у тексту Званичних коментара уз Повељу, у коме се члан 37 наводи као пример прокламованих начела.⁵⁷⁶ Међутим, ни Повеља, ни Званични коментари, не наводе експлицитно којим члановима се регулишу „права“, а којим „начела“. Повеља у члану 52 у вези са обимом и тумачењем права и начела наводи следеће:

„Одредбе ове повеље које садрже начела, могу се спроводити законодавним и извршним актима институција, органа, служби и агенција Уније, као и актима држава чланица за спровођење права Уније, у вршењу њихових овлашћења.

*На њих се пред судом може позивати само приликом тумачења тих аката и одлучивања о њиховој законитости“.*⁵⁷⁷

Овај члан представља покушај прецизирања различитих правних режима у вези са поделом на права и начела. Наиме начела, за разлику од права, имају судску димензију само у вези са тумачењем законодавних или извршних аката Европске уније или аката држава чланица којима се спроводи право Уније, као и приликом одлучивања о њиховој законитости. Стога је могуће закључити да се основна карактеристика овог систематизовања огледа у својству „непосредне примењивости“, односно неопходности постојања законодавног или извршног акта, како би одређено начело добило конкретно специфично значење и тиме омогућило Европском суду правде позивање на одредбу из Повеље о основним правима.⁵⁷⁸

Члан 52 значајан је за анализу предметног права и са аспекта одређивања односа одредби Повеље са већ успостављеним изворима заштите људских права. У ставу 3 овог члана се наводи да ће права из Повеље бити тумачена у складу са Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода, уколико им кореспондирају, при чему се

⁵⁷⁵ Ole Pedersen, “European Environmental Human Rights and Environmental Rights: A Long Time Coming? ”, *International Environmental Law Review* 73/2009, 84.

⁵⁷⁶ Philip Alston, “The Contribution of the EU Fundamental Rights Agency to the Realization of Economic and Social Rights”, *Monitoring Fundamental Rights in the EU*, (Philip Alston, Oliver de Schutter eds.), Hart Publishing, Oxford 2005, 163, 164.

⁵⁷⁷ Повеља о основним правима у Европској унији, *op.cit.*

⁵⁷⁸ В. Ћорић Ерић, 2013, 41, 42.

посебно наглашава да ова одредба не спречава успостављање шире заштите правом Уније. У званичним коментарима уз Повељу у делу који се односи на члан 52 став 3, истакнуто је настојање да се овом одредбом успостави усклађеност између Повеље и Европске конвенције, као и да је значење и област примене гарантованих права одређено како текстом Европске конвенције, тако праксом Европског суда за људска права и Европског суда правде.⁵⁷⁹

У процесу тумачења права заштићених Повељом треба посебно обратити пажњу и на став 4 члана 52, у коме је наведен захтев да уколико су Повељом призната основна права која произилазе из заједничких уставних традиција држава чланица, она треба да се тумаче у складу са овим традицијама. У светлу ове одредбе, а у вези са чланом 37, за заштиту предметног права ће свакако од великог значаја бити компаративни приказ остваривања овог људског права у оквиру европских држава.⁵⁸⁰

7.1.2.2. Право на одговарајућу животну средину у светлу секундарних извора права ЕУ

На основу члана 288 Уговора о функционисању ЕУ, органи Уније, у спровођењу своје надлежности, доносе уредбе, директиве, одлуке, препоруке и мишљења. Институције ЕУ су усвојиле импресиван низ прописа у циљу остваривања високог степена заштите животне средине. Треба нагласити да је на основу члана 4 Уговора о функционисању ЕУ надлежност у области животне средине подељена између Уније и држава чланица. Надлежност Уније у овој области је ограничена са два кључна фактора, принципом супсидијарности⁵⁸¹ и захтевом да се за одређена, нарочито осетљива питања, и даље тражи једногласност уместо већинске подршке држава чланица у Савету

⁵⁷⁹ О односу система заштите људских права на основу Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода и Повеље о основним правима у Европској унији, као и о приступању Уније Европској конвенцији, је било реч у оквиру поглавља о развоју заштите људских права, те на овом месту наведене теме неће бити предмет разматрања како би се избегла непотребна понављања.

⁵⁸⁰ Вид. стр.191.

⁵⁸¹ Принцип супсидијарности је први пут у вези са политиком животне средине уведен Јединственим европским актом, а уговором из Мастрихта је његова улога проширена. Према овом принципу у областима које не спадају у њену искључиву надлежност, Унија може да предузима мере само ако циљеви и предвиђене акције не могу бити остварени у потребној мери од стране држава, односно уколико могу бити успешнији остварени од стране Уније, имајући у виду величину или учинак предвиђене акције. Нав.према Р.Вукадиновић, 2008, 29.

министара.⁵⁸²

Већина прописа у области животне средине је усвојена у форми директива. Број уредби у овој области није велик и оне се углавном доносе само када се жели јединствена примена прописа. Директиве су због своје правне природе најпогоднији извори права животне средине. Наиме, оне обавезују државе чланице на које су адресиране у погледу циља који је потребно остварити, али је адресатима остављена слобода у вези са избором облика и средстава њиховог извршења. Са друге стране, управо њихова имплементација у унутрашње право може да проузрокује одређене проблеме, о чему се изјаснио и Европски суд правде у случају *Комисија против Уједињеног Краљевства*.⁵⁸³ Предмет овог спора је била неодговарајућа примена Директиве о пијаћој води, те је Суд истакао да је практично поштовање директиве апсолутна обавеза и да није довољно предузимања одређених мера, већ испуњавање стандарда предвиђених директивом.

Када је реч о заштити права на одговарајућу животну средину у секундарном праву ЕУ, значајни су првентивно прописи који се односе на обавезе преузете Архуском конвенцијом. У том смислу је посебно важна Одлука којом је Унија приступила Архуској конвенцији и којом се обавезује да предузме мере у циљу ефикасне примене Конвенције.⁵⁸⁴ Право на информисање о животној средини регулисано је Директивом 2003/04⁵⁸⁵, право на учешће у поступцима који се тичу животне средине Директивом 2003/35/ЕЗ⁵⁸⁶, док је доступност правосуђа у предметима који се тичу животне средине још увек на нивоу предлога директиве.⁵⁸⁷ Свакако треба имати у виду и Уредбу бр.1367/2006 о примени одредби Архуске конвенције.⁵⁸⁸ Овом уредбом се гарантује грађанима приступ информацијама о животној средини које поседују органи ЕУ или

⁵⁸² Д. Годић, 2010, 28.

⁵⁸³ Комисија против Уједињеног Краљевства, *Case C-337/89, ECR I -6103*.

⁵⁸⁴ Одлука Савета о одобравању Архуске конвенције 2005/370/ЕЗ, 17.02.2005.

⁵⁸⁵ Директива Европског парламента и Савета 2003/4/ЕЗ од 28. јануара 2003. године о јавном приступу информацијама о животној средини и укидању Директиве Савета 90/313/ЕЕЗ, *Official Journal of the European Union L 41/26*.

⁵⁸⁶ Директива Европског парламента и Савета 2003/35/ЕЗ од 26.маја 2003.године којом се се омогућује учешће јавности у изради нацрта одређених планова и програма који се односе на животну средину и којом се Директиве Савета 87/335/ЕЕЗ и 96/61ЕЗ мењају и допуњују у погледу учешћа јавности и права на правну заштиту *Official Journal of the European Union L 156*.

⁵⁸⁷ Предлог директиве о доступности правосуђа у предметима који се тичу животне средине, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52003PC0624> 02.06.2016.

⁵⁸⁸ Уредба 1367/2006 о примени одредби Архуске конвенције, *Official Journal of the European Union L 264, 25/09/2006*.

њихова тела, омогућава се приступ информацијама на једноставан начин у форми електронске базе података, затим им се омогућава учешће у припреми планова и програма Заједнице који се односе на животну средину и гарантује се приступ правосуђу на нивоу Заједнице у сфери животне средине.⁵⁸⁹

7.1.2.2.1. Директива 2003/4/ЕЗ о јавном приступу информацијама о животној средини

Директива 2003/4/ЕЗ се може сврстати у најзначајније директиве европског права у сфери животне средине. Претходница наведене директиве, Директива 90/313/ЕЕЗ⁵⁹⁰, представља зачетак идеје о праву на информисање у области животне средине. Искуство у примени ове директиве је у многоме утицало на решења нове.

Циљеви Директиве 2003/4/ЕЗ наведени су у члану 1 и подразумевају гарантовање права на приступ информацијама које се тичу животне средине, а налазе се у поседу јавних органа, затим установљавање основних услова и рокова за остваривање наведеног права, као и обезбеђење да информације о животној средини буду, у виду редовне активности, доступне и саопштаване јавности, како би се постигла њихова најшира могућа систематска доступност и дистрибуција. Основни постулат ове директиве јесте да објављивање информација треба да буде опште правило.

Под информацијом о животној средини подразумевају се информације у писаном, видео, електронском, или било ком другом запису које се односе на неки елемент животне средине, као и чиниоце који утичу или могу да утичу на ове елементе, затим законодавни прописи, мере, политике, планови и програми који могу да имају утицај на животну средину и извештаји о имплементацији легислативе о животној средини, као и релевантне економске анализе и стање људског здравља и безбедности. Поређењем садржаја информације која се тиче животне средине на основу одредби Директиве 2003/4/ЕЗ и Архуске конвенције, може се закључити да је европски законодавац преузео архуску дефиницију, иако је сам распоред материје донекле другачије систематизован. Чини се да је дефиниција овог појма ипак оперативнија на основу одредби Директиве јер се

⁵⁸⁹ А. Чавошки, 2007. 22

⁵⁹⁰ О недостацима Директиве 90/313 вид. Михајло Вучић, “Право на еколошку информацију као техника заштите животне средине”, *Међународни проблеми* 3/2011, 458.

приликом усвајања прописа о појединим елементима животне средине може издвојити онај њен део који одговара потреби да се информисање уведе као инструмент „добре“ примене прописа у пракси.

Средишњи део Директиве представљају правила која регулишу услове и поступак остваривања права на информисање у вези са животном средином. Свако физичко и правно лице које захтева приступ информацији о овој области, има право да такву информацију и добије од органа који њоме располажу или у чије се име чува. Подносилац захтева није у обавези да наведе разлоге због којих подноси захтев. Поступак стављања информације на располагање подносиоцу захтева је детаљно регулисан одредбама о року, форми захтева, као и могућности одбијања истог. Дужност држава у стварању услова да би се наведено право могло остварити односи се на предузимање мера у циљу обезбеђења остваривања овог права, као и обавештавање јавности о правима која прокламује ова директива.

Државни органи имају обавезу да информације учине доступним што је пре могуће. Захтев за добијање информације може бити одбијен под сличним условима који су прописани у Архуској конвенцији. Разлози су систематизовани у две групе. Прва се односи на објективну немогућност органа да удовољи захтеву и подразумева да тражена информација није у поседу органа, да је захтев очигледно неразуман или се односи на незавршене документе или податке. Друга група се тиче разлога који би могли имати штетно дејство на конкретне односе у друштву, као што су међународни односи, јавна безбедност, права интелектуалне својине итд.

Заштита права на информацију је обезбеђена чланом 6 Директиве којим је омогућено преиспитивање одлуке државног органа у вези са захтевом за добијање информације. Разлози за покретање поступка су игнорисање захтева, незаконито одбијање истог, као и одговарање на захтев на неадекватан начин или на начин који није у складу са одредбама Директиве. О наведеним разлозима може да одлучује други јавни орган или их може испитати у управном поступку независни или непристрасни орган основан у складу са законом. Предвиђена је и могућност управног спора, а одлуке донете у таквом поступку могу постати коначне и обавезне за орган који поседује информацију.

Највећу новину у односу на претходну директиву представљају правила о ширењу

информација о животној средини. Члан 7 Директиве прописује ширење информација о животној средини, нарочито путем компјутерских технологија. Информације треба да укључе текстове међународних уговора, прописа ЕУ, националне, регионалне и локалне пописе о животној средини или које се односе на њу. Посебна пажња се посвећује ситуацијама непосредне претње по здравље или животну средину, када су државе у обавези да одмах обелодане све релевантне информације у поседу државних органа.

Европска комисија је 2012. године донела Извештај о примени Директиве о приступу јавности информацијама из области животне средине у оквиру кога констатује да је примена овог прописа значајно допринела побољшању права на информисање грађана. Комисија је даље истакла да је услед распрострањене употребе модерних технологија, потребно интензивирати прелазак са приступа информацијама на захтев на активно ширење информација путем најновијих технологија. У наведеном смислу, Европска комисија подстиче државе да приступе изградњи интернет платформи за електронски приступ по узору на моделе истих, које су развиле поједине државе чланице.⁵⁹¹

Директива 2003/4/ЕЗ је у великој мери допринела развоју права на информације о животној средини у правном систему Уније и указала да на остваривању овог сегмента права на одговарајућу животну средину, Уједињене нације и Европска Унија делују комплементарно.

7.1.2.2.2. Директива 2003/35/ЕЗ којом се омогућује учешће јавности у изради нацрта одређених планова и програма који се односе на животну средину

Учешће јавности у одлучивању о различитим активностима које су од значаја за животну средину представља једно од кључних питања права заштите животне средине, које је у оквиру правног система ЕУ нарочито актуелизовано након усвајања Архуске конвенције. Захтеви Конвенције у наведеном смислу су, као што је претходно наведено, имплементирани Директивом о учешћу јавности у усвајању планова и програма који могу имати утицај на животну средину из 2003. године. Овом директивом се мењају и

⁵⁹¹ Јелена Јанковић, *Европски стандарди у области заштите животне средине – правни и економски аспект*, мастер рад, Правни факултет у Нишу, Ниш 2015, 28.

допуњавају Директива Савета 85/337/ЕЕЗ о процени утицаја одређених јавних и приватних пројеката на животну средину и 96/61/ЕЗ о интегрисаном спречавању и контроли загађивања у погледу учешћа јавности и доступности правосуђа.

У преамбули Директиве 2003/35/ЕЗ наглашава се значај информисаног и активног учешћа свих лица у стварању и имплементацији мера које се тичу животне средине. У контексту учешћа јавности у одлучивању ова директива садржи три групе правила:

- а) правила која се тичу учешћа јавности у припреми планова и програма у области животне средине (чл. 2);
- б) правила која се односе на учешће јавности у одлучивању о давању сагласности на процену утицаја на животну средину (чл.3);
- ц) правила у вези са учешћем јавности у одлучивању о издавању дозвола за рад постројења чији рад може имати утицај на животну средину (чл.4).⁵⁹²

Наведена правила су заснована на решењима Архуске конвенције. Основна правила су формулисана као дужност држава чланица да обезбеде јавности могућност благовременог и ефективног учествовања у припреми и изради или промени планова и програма који су таксативно наведени у Анексу I или у о одлучивању о издавању дозвола за рад постројења чији рад може да утиче на животну средину. Анекс II уз Директиву детаљније прописује правила о учешћу јавности приликом издавања дозвола.

У складу са одредбама Директиве, државе чланице имају обавезу да омогуће информисање јавности путем јавног обавештења, у форми одговарајућег облика комуникације, о сваком предлогу плана или програма и њиховој ревизији и изменама, као и да омогући јавности да изрази своје мишљење и коментаре пре доношења коначне одлуке. Наведена мишљења и коментари би требали да буду уважавани у процесу доношења коначне одлуке, након чега су државни органи дужни да учине разуман напор у циљу обавештавања јавности о одлуци и разлозима њеног доношења. Могућност искључивања јавности из процеса одлучивања Директива предвиђа у случајевима који се односе на пројекте, програме и планове који се тичу националне одбране, односно онда када постоји процена да би примена правила о учешћу јавности могла да утиче негативно на националну одбрану.

⁵⁹² Д. Годић, 2010, 85, 86.

У вези са приступом правосуђу, Директива 2003/35/ЕЗ предвиђа да непоштовање прописаних правила ствара правни основ за покретање механизма правне заштите. Наиме, свакоме ко има правни интерес или чије је право нарушено гарантује се право остваривања зајемченог права пред редовним судом, или другим независним и непристрасним законом успостављеним телом.

Поред Директиве 2003/35/ЕЗ право учествовања у одлучивању у вези са животном средином предвиђено је, између осталог, и Директивом о заштити вода, Директивом о индустријским емисијама и другим прописима.⁵⁹³ Остваривању овог права је значајно допринело креирање званичне интернет странице⁵⁹⁴ којој заинтересована јавност може у било ком тренутку приступити и наћи све релевантне информације у вези са дијалогом и консултацијама између Европске комисије и становништва ЕУ.⁵⁹⁵

7.1.2.3. Право на одговарајућу животну средину у светлу праксе Европског суда правде

У процесу остваривања права на одговарајућу животну средину значајну улогу има и релевантна пракса Европског суда правде. Даљи предмет разматрања представљаће поједине пресуде Суда које би могле да илуструју како заштиту предметног права, односно његових појединих сегмената, тако и релевантне околности у којима се остварује ова заштита.

Суд је по први пут препознао заштиту животне средине као један од основних циљева Заједнице у предмету *ADBHU*.⁵⁹⁶ Суд је у овом случају разматрао правоснажност директиве која се односила на одлагање отпадних уља. Том приликом је истакао да принцип слободне трговине потребно посматрати у контексту ограничења која су оправдана циљевима од општег интереса Заједнице, под условом да се ово право не нарушава значајно. Суд је закључио да наведену директиву треба сагледати са аспекта

⁵⁹³ Вид. Ј. Јанковић, 2015, 30.

⁵⁹⁴ European Commission – Transparency - Civil Society, http://ec.europa.eu/transparency/civil_society/index_en.htm 15.06.2016.

⁵⁹⁵ Ј. Јанковић, 2015, 30.

⁵⁹⁶ *Procureur de la République v Association de défense des brûleurs d'huiles usagées (ADBHU)*, Case 240/83, European Court Reports 1985 -00531.

заштите животне средине, која је један од основних циљева Заједнице.⁵⁹⁷

У светлу заштите појединих сегмената предметног права значајна је и пресуда Суда у предмету *Lesoochránárske zoskupenie*.⁵⁹⁸ Поступајући у овом случају Суд је разматрао непосредну примену члана 9 става 3 Архуске конвенције. Министарство за заштиту животне средине Републике Словачке је одбило захтев невладине организације *Lesoochránárske zoskupenie* да учествује у поступку за дерогацију одређених забрана установљених за заштиту мрких медведа, а у складу са Директивом Савета 92/43/ЕЕЗ од 21. маја 1992. године о чувању природних станишта дивље фауне и флоре. Услед овакве одлуке надлежног министарства, дошло је до спора који је стигао до Врховног суда Словачке. Том приликом је Врховни суд изнео неколико питања Европском суду правде, а најважније се односило на директно дејство члана 9 става 3 Конвенције у контексту одређивања јавности, односно заинтересоване јавности, као стране у поступку. Европски суд правде је закључио да наведена одредба не садржи јасну и прецизну обавезу, на основу које би било могуће директно уредити правну позицију појединца, те да подлеже усвајању накнадних мера у процесу имплементације. У светлу ових чињеница, Суд је негативно одговорио на постављено питање.

У својој пресуди Суд је указао на две важне ствари. Одлука да одговори на постављено питање у светлу примене члана 9 става 3, указује на ситуацију која је била углавном регулисана правом Уније, с обзиром да би у супротном остала у оквиру правног режима државе чланице, те би судови те државе разматрали наведено питање. Даље, Суд констатује дужност националног суда да унутрашње право тумачи у највећој могућој мери у складу са ставом 3 члана 9 Архуске конвенције како би обезбедио ефикасну судску заштиту у сфери права Уније о животној средини. Дакле, члан 9 став 3 Конвенције не производи непосредно правно дејство, али национални прописи треба да буду тумачени у највећој могућој мери сагласно овој одредби.⁵⁹⁹

О питањима односа Архуске конвенције и права Уније, Суд је одлучивао и у

⁵⁹⁷ Ово је потврђено и у другим случајевима пред судом: *Комисија против Данске*, Case 302/86, European Court Reports 1988 - 04607; *Dieter Janecek v Freistaat Bayern*, Case C-237/07, Reports of Cases 2008 I-0622.

⁵⁹⁸ *Lesoochránárske zoskupenie VLK v. Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky*, C-240/09, European Court Reports 2011 I-01255.

⁵⁹⁹ Р. Етински, 2013(с), 32.

предмету *Jozef Križan v. Slovenská inšpekcia životného prostredia*.⁶⁰⁰ Инспекција за заштиту животне средине Словачке је издала предузећу *Ekologická skládka* интегрисану дозволу за пројекат одлагања отпада у граду Пезинок у Словачкој. Тужитељи, становници овог града, су учествовали у јавној расправи која је претходила издавању дозволе и у којој су указали да у пројектној документацији недостаје одлука о тачној локацији на којој ће се вршити одлагање отпада. Инспекција је добила наведени документ, али га није објавила уз напомену да је у питању пословна тајна. Тужитељи су се обратили управном суду који је одбио њихов захтев за поништење дозволе, услед чега су се жалили Врховном суду. Врховни суд је укинуо пресуду нижег суда и поништио наведену дозволу, констатујући да надлежни органи нису у довољној мери обезбедили учествовање јавности у поступку издавања дозволе. Ова одлука је била предмет уставне жалбе пред Уставним судом који је укинуо одлуку Врховног суда и вратио му предмет на поновно одлучивање, након чега је Врховни суд покренуо претходни поступак пред Европским судом правде, захтевајући тумачење релевантног права Уније, укључујући Архуску конвенцију. Најважније питање у контексту тумачења Архуске конвенције се односило на могућност националног суда да изда привремену меру којом суспендује дозволу одређеног пројекта до коначне одлуке о истој. Признајући постојање националне процесне аутономије, Суд је истакао да национални суд мора имати овакву могућност, те да на темељу процесне аутономије, државе чланице имају дискрециона овлашћења у примени члана 9 Архуске конвенције, као и члана 15 Директиве 96/61, под условом да поштују начело ефикасности и еквивалентности, а како би се обезбедила делотворна превенција загађења животне средине. У светлу овог становишта, чланови заинтересоване јавности имају право да траже од суда или другог надлежног, независног и непристрасног органа да донесе привремене мере у циљу спречавања загађења, укључујући и обуставу оспораване дозволе.

У случају *David Edwards and Lilian Pallikaropoulos v. Environment Agency and others*⁶⁰¹ Европски суд правде је разматрао члан 10 Директиве 85/337/ЕЕЗ којим је прописано да трошкови судског поступка не би требали да буду превисоки и члан 15

⁶⁰⁰ *Jozef Križan and Others v Slovenská inšpekcia životného prostredia*, Case C-416/10, published in the electronic Reports of Cases (Court Reports - general).

⁶⁰¹ *David Edwards and Lilian Pallikaropoulos v. Environment Agency and others*, C-260/11, European Court Reports 2013 -00000.

Директиве 96/61/ЕЗ у светлу обезбеђења делотворне судске заштите у области права животне средине без превисоких трошкова. Суд је истакао да се наведене одредбе односе на целокупне трошкове поступка, као и да не спречавају националне судове да о њима одлучују. У одређивању критеријума за утврђивање значења појма „превисоки трошкови“ Суд је истакао да лица на која се односе наведене директиве не треба да буду спречена да остваре своја права због финансијских обавеза које прате овај поступак. Овом приликом Суд је истакао и значај члана 37 Повеље у контексту обезбеђивања високог степена заштите животне средине као једног од основних циљева Уније.

Право на одговарајућу животну средину се експлицитно спомиње у мишљењу општег правобраниоца Коломера (*Ruiz-Jarabo Colomer*) поводом случаја *C-176/03, Комисија против Савета*.⁶⁰² Случај се односио на суштинску разлику у ставовима Комисије и Савета око питања концепта европског кривичног права у области животне средине, која је резултирала спором пред Европским судом правде, на иницијативу Комисије, поводом Оквирне одлуке Савета. У Оквирној одлуци Савета о заштити животне средине путем кривичног права, утемељеној на „трећем стубу“ Уговора о Европској унији из 1992. године, као кривично дело, за које је прописана кривична санкција, предвиђено је одређено понашање које је посебно штетно за животну средину. Савет је прихватио Оквирну одлуку уместо предлога Комисије за усвајање Директиве која би имала исту сврху, али би била заснована на одредбама Уговора о Европској заједници о политици заштите животне средине. Комисија је поднела тужбу против Савета за кршење члана 47 Уговора о Европској унији, који предвиђа да ништа у том Уговору не утиче на *acquis communautaire*.⁶⁰³ Суд је закључио да Комисија има право да захтева од држава чланица примену кривичних санкција за штете у области животне средине, али да није овлашћена и да налаже конкретне врсте и висине казни. Својом пресудом Суд је поништио Оквирну Одлуку Савета. У наведеном мишљењу правобраниоца Коломера истакнуто је да квалитет живота човека у многеме зависи од фактора животне средине, те не чуди чињеница да многе државе чланице у својим уставима прокламују право на одговарајућу животну средину. Уколико наведено мишљење посматрамо у светлу да је Уговором из Лисабона

⁶⁰² *Commission v Council*, C-176/03, Reports of Cases 2005 I-07879.

⁶⁰³ Више о овом случају вид. Јелена Матијашевић, Маријана Алавук, “Одговорност држава чланица Европске уније у области заштите животне средине”, *Право теорија и пракса* 12/2011, Правни факултет за привреду и правосуђе, 50-52.

потврђена делатност Суда правде који је заједничке уставне традиције, односно уставно право држава чланица, уврстио у извор инспирације за заштиту основних права, чини се да би управо у тим оквирима могли да очекујемо један вид будуће заштите права на одговарајућу животну средину у правном систему Европске уније.

7.1.3. Право на одговарајућу животну средину у светлу европских регионалних међународних уговора у области заштите животне средине

Регионални међународни уговори који регулишу одређена питања у вези са животном средином у европској регији, не садрже одредбу која би на директан начин пружила гаранцију људском праву на одговарајућу животну средину. Ипак, поједини уговори прописују одређене сементе наведеног права који ће представљати предмет даље анализе.

У контексту сагледавања одређених аспеката заштите предметног права, релевантне су одредбе Протокола о води и здрављу уз Конвенцију о заштити и коришћењу прекограничних водотока и међународних језера, који је усвојен 1999. године у Лондону, од стране Економске комисије УН за Европу, а ступио на снагу 2005. године. Као циљ Лондонског протокола, наводи се настојање држава уговорница да кроз побољшане услове управљања водом унапреде заштиту људског здравља и благостања, те се управо у овом циљу види значај који наведени пропис има за остваривање појединих сегмената предметног права. Надзор над поштовањем одредби овог протокола врши Комитет за за надзор извршавања обавеза установљених Протоколом, коме могу да се обрате и појединци.⁶⁰⁴ Поступак пред Комитетом за Лондонски протокол је веома сличан поступку Комитета за Архуску конвенцију. До сада је поднета само једна представка и на основу ње, Комитет је установио повреду одредби Протокола од стране Португалије.⁶⁰⁵ Будући рад овог Комитета, као и пракса држава уговорница, показале у којој мери

⁶⁰⁴ Установљавање, састав и функционисање Комитета за Лондонски протокол вид. Р.Етински, 2015. 446-449.

⁶⁰⁵ Одлука Комитета за надзор извршавања обавеза установљених Протоколом о води и здрављу уз Конвенцију о заштити и коришћењу прекограничних водотока и међународних језера, ECE/MP.WH/CC/CI/1, 2016., http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/water/Compliance_Committee/Communication/Portugal/ECE_MP.WH_CC_CI_1_Findings_and_recommendations.pdf 18.04.2016.

одредбе Лондонског протокола могу да допринесу остваривању права на одговарајућу животну средину.

Са аспекта права на информисања о животној средини на регионалном европском нивоу значајне су Конвенција о заштити и коришћењу прекограничних водотока и међународних језера⁶⁰⁶ из 1992. године, као и Конвенција о сарадњи у области заштите и одрживог коришћења реке Дунав из 1994. године⁶⁰⁷. У оквиру прве конвенције се гарантује да ће државе уговорнице осигурати да се информације о стању прекограничних вода, као и мерама предузетим у циљу спречавања, контроле и смањења прекограничног утицаја, учине доступним јавности, док се другом конвенцијом предвиђа обавеза држава уговорница да сваком подносиоцу захтева обезбеде доступност информација у вези са стањем и квалитетом животне средине у басену реке Дунав. Сличне одредбе садржи и Конвенција о прекограничном дејству индустријских несрећа из 1992. године⁶⁰⁸, која захтева обезбеђивање јавности одговарајућих информација у оним областима које могу бити погођене одређеним индустријским удесом.

У контексту обезбеђивања права јавности на учешће у поступцима у вези са животном средином, посебно је важна Конвенција о процени утицаја на животну средину у прекограничним условима из 1991. године.⁶⁰⁹ Ова конвенција регулише право јавности на учествовање у поступцима процене утицаја на животну средину. Наведено право је прописано чланом 2 Конвенције који предвиђа обавезу државе порекла да омогући јавности остваривање овог права у оним областима које би могле да изазову штету по животну средину. Наведена могућност за јавност погођене државе мора бити иста као и за јавност државе порекла. У оквиру коначне одлуке о предложеним активностима, државе уговорнице су дужне да уваже резултате процене утицаја на животну средину, укључујући и документацију која се односи на овај поступак, као и мишљење појединаца у погођеним областима.

Као и на универзалном нивоу, приказ појединих међународних уговора у сфери заштите животне средине у европском региону, указује на постојање намере да се

⁶⁰⁶ Конвенција о заштити и коришћењу прекограничних водотока и међународних језера, 1992, *op.cit.*

⁶⁰⁷ Конвенција о сарадњи у области заштите и одрживог коришћења реке Дунав из 1994. године. *Сл. лист СРЈ-Међународни уговори*, бр. 2/2003.

⁶⁰⁸ Конвенција о прекограничном дејству индустријских несрећа, 1992, *op.cit.*

⁶⁰⁹ Конвенција из Еспоа о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту, 1991, *op.cit.*

обезбеди уживање одређених сегмената права на одговарајућу животну средину, док се његова свеобухватнија заштита претежно везује за инструменте који регулишу материју људских права и основних слобода.

7.2. ЗАШТИТА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ НА АМЕРИЧКОМ КОНТИНЕНТУ

Заштита људских права на америчком континенту углавном се заснива на три прописа, Америчкој декларацији о правима и дужностима човека из 1948. године (даље: Америчка декларација), Америчкој конвенцији о људским правима из 1969. године (Америчка конвенција), као и Протоколу из Сан Салвадора из 1988. године. Стога ће и право на одговарајућу животну средину на нивоу регије америчког континента бити сагледано у светлу релевантних одредби ових аката, као и праксе Интерамеричке комисије за људска права и Интерамеричког суда за људска права.

Након анализе наведених прописа, биће приказана и сажета анализа Северноамеричког споразума о сарадњи у области животне средине из 1993. године.

7.2.1. Међународноправни инструменти за заштиту људских права

Америчка декларација и Америчка конвенција директно не гарантују право на одговарајућу животну средину, али признају широк спектар људских права која могу бити повређена услед одређених активности у вези са животном средином. Наведено становиште је потврдила и Интерамеричка комисија истичући да поједина људска права која су прокламована овим актима, као предуслов остваривања, захтевају одређен квалитет животне средине. У овом смислу, Комисија посебно наглашава везу између стања животне средине и права на живот, здравље и физички интегритет.⁶¹⁰ И Интеамерички суд је усвојио исти закључак и констатовао постојање везе између заштите

⁶¹⁰ *Kuna of Madungandí and Emberá of Bayano Indigenous Peoples and Their Members v. Panama*, IACHR Merits Report No. 125/12, Case 12.354, 30.11.2012

људских права и питања животне средине.⁶¹¹

Протокол из Сан Салвадора експлицитно прописује право на здраву животну средину у оквиру члана 11. Првим ставом наведеног члана гарантује се „право на живот у здравој животној средини“, док се други став односи на обавезу држава уговорница да промовишу заштиту, очување и унапређивање животне средине. Значај овог члана у многоме умањује чињеница да се он не налази на листи права која су утужива, односно поводом којих је могуће поднети индивидуалну представку. Стога се примена члана 11 своди само на периодичне извештаје држава уговорница о имплементацији прокламованих права.

Заштита права на одговарајућу животну средину се у оквиру интерамеричког система обезбеђује посредно, односно кроз признавање повреда других људских права на основу активности у области животне средине. Наведена заштита се остварује претежно у вези са одредбама које прокламују право на живот, право на имовину, право на здравље и то најчешће у контексту права домородачких народа.

7.2.1.1. Право на живот како је зајемчено Америчком декларацијом о људским правима и Америчком конвенцијом о људским правима

Право на живот је загарантовано чланом 1 Америчке декларације у коме се наводи да свако има право на живот, слободу и сигурност. Сличну одредбу садржи и Америчка конвенција у оквиру члана 4.

У случају *Yanomami против Бразила*⁶¹² Интерамеричка Комисија је препознала везу између права на живот и стања животне средине. Представници домородачког народа су тврдили да је Бразил прекршио члан 1 Америчке декларације услед чињенице да је на територији на којој су они живели изграђен аутопут и дозвољена експлоатација природних ресурса од стране једне приватне компаније, што је довело до појаве бројних заразних болести са последицама по живот. На основу унутрашњих прописа, тужитељи су имали ексклузивна права над спорном територијом. Комисија је констатовала да је нарушавање

⁶¹¹ *Kawas-Fernández v. Honduras*, Inter-American Court of Human Rights, Judgment (Ser. C No. 196), 03.04.2009.

⁶¹² *Yanomami v. Brazil*, IACHR Resolution No. 12/85, Case No. 7615, 05.03.1985.

стања животне средине као последица наведених активности, проузроковало повреду права живот.

Интерамеричка комисија је на остаривање права на живот у светлу фактора животне средине указала и у извештају из 1997. године, поводом заштите људских права у Еквадору. Том приликом је истакла да загађења животне средине, као последица експлоатације нафте, могу да изазову озбиљно нарушавање здравља људи и представљају реалну опасност по њихов живот.⁶¹³

Заштиту физичког интегритета личности, као права које је у непосредној вези са правом на живот, Комисија је у неколико наврата доводила у везу са питањима животне средине, наглашавајући да остваривање овог права захтева одређени квалитет животне средине. У члану 5 Америчке конвенције се наводи да свако има право на поштовање свог физичког, менталног и моралног интегритета. Комисија је истакла да су норме којима се прописују право на живот и право на заштиту физичког интегритета личности императивног карактера и да је један од основних услова њиховог уживања адекватно стање животне средине.⁶¹⁴

7.2.1.2. Право на имовину како је зајемчено Америчком декларацијом о људским правима и Америчком конвенцијом о људским правима

Право на имовину је загарантовано чланом 23 Америчке декларације, као и чланом 21 Америчке конвенције у оквиру кога се наводи да свако има право на коришћење и уживање своје имовине, али се предвиђа и могућност ограничавања овог права у интересу заједнице. Пракса Комисије је показала да остваривање овог права може да буде под утицајем услова животне средине.

У предмету *Maya Indigenous Communities of the Toledo District против Белизеа* Комисија је установила повреду права на имовину народа Маја, те констатовала кршење члана 23 Америчке декларације. Услед чињенице да је држава издала дозволу коришћења

⁶¹³ Извештај бр.13 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, Канцеларија Високог комесара УН за људска права, 2013, А/НRC/25/53.

⁶¹⁴ *Ibid.*

земљишта и експлоатације природних ресурса у оквиру подручја које припада народу Маја, а без сагласности овог народа, наступиле су околности које су утицале на право на имовину овог народа.⁶¹⁵

Поступајући у случају *Metropolitan Nature Reserve против Панама*⁶¹⁶ Интерамеричка Комисија је констатовала да није могуће захтевати заштиту паркова или других јавних површина у контексту права на имовину услед непостојања статуса жртве. Подносилац поднеска *Rodrigo Noriega* се обратио Комисији у име народа Панама, тврдећи да је дошло до повреде њиховог права на имовину у светлу чињенице да су државни органи дозволили изградњу јавног пута кроз природни резерват. Комисија је препознала утицај оваквог поступка државе на стање животне средине, али је истакла да појединац, не може поднети такозвану *actio popularis* и указати на кршење одређеног права *in abstracto*.

*Awas Tingni против Никарагве*⁶¹⁷ је први случај у коме је Интерамерички суд признао право на имовину домородачких народа, заснивајући своју одуку на вези између наведеног права и питања животне средине. Суд је констатовао повреду права на имовину аутохтоног племена када је влада Никарагве доделила шумарским фирмама концесије за експлоатацију шуме на територији народа *Awas Tingni*.

Наведено право било је предмет разматрања и пред Интерамеричким судом у случају *Сарамака народ против Суринама*.⁶¹⁸ Наиме, државни органи су издали дозволу приватној компанији о коришћењу земљишта које је традиционално припадало народу Сарамака, коме није омогућено да учествује у поступку доношења одлуке. Суд је стога установио повреду члана 21 Америчке конвенције.

⁶¹⁵ *Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize*, IACHR Report No. 40/04, Case 12.053, 12.10.2004.

⁶¹⁶ *Metropolitan Nature Reserve v. Panama*, IACHR Report No. 88/03, Case 11.533, 22.10.2003.

⁶¹⁷ *Awas Tingni Community v Nicaragua*, Inter-American Court of Human Rights, Series C No 79, 31.08.2001.

⁶¹⁸ *Saramaka People v Suriname, Saramaka People v Suriname*, Inter-American Court of Human Rights, Judgment Ser. C No. 172, 28.11.2007.

7.2.1.3. Право на здравље како је зајемчено Америчком декларацијом о људским правима и Америчком конвенцијом о људским правима

Право на здравље је прокламовано чланом 11 Америчке декларације у коме се наводи да свако има право на очување свог здравља у светлу мера које се односе на храну, одећу, стан и лекарску негу у оквирима јавних и комуналних ресурса. Члан 11 Сансалвадорског протокола прописује да свако има право на здравље које подразумева уживање највишег нивоа физичког, менталног и социјалног благостања.

Интерамеричка комисија је још 1984. године, у свом годишњем извештају, указала на везу између заштите животне средине и права на здравље, наводећи загађивање животне средине као један од фактора који негативно утичу на остваривање овог права.⁶¹⁹ Слично становиште заузео је и Интерамерички суд у предмету *Indigenous Community Yakue Axa против Парагваја*.⁶²⁰ Суд је констатовао да право домородачких народа на неометан приступ природним ресурсима на њиховој територији, у великој мери опредељује кључне факторе права на здравље, као што су право на храну и безбедну пијаћу воду.

7.2.1.4. Доступност информација, учешће јавности у доношењу одлука и право на правну заштиту у питањима у вези са животном средином у складу са одредбама Америчке декларације о људским правима и Америчке конвенције о људским правима

Слобода изражавања је загарантована чланом 4 Америчке декларације о људским правима, као и чланом 13 Америчке конвенције о људским правима, у оквиру кога се наводи да свако има право на поседовање сопственог мишљења, као и примања и саопштавања информација и идеја. У контексту сагледавања овог права у вези са питањима животне средине, Интерамеричка комисија је истакла да на основу члана 13 Конвенције, појединци имају право да траже, примају и пружају информације и идеје свих

⁶¹⁹ Извештај бр.13 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, op.cit.

⁶²⁰ *Indigenous Community Yakue Axa v. Paraguay*, Judgment (Series C No. 125), 17.06.2005.

врста и посебно је истакла значај овог права у вези са поступком процене утицаја на животну средину.⁶²¹

Право на информацију о животnoj средини Интерамерички суд је разматрао у предмету *Claude-Reyes и остали против Чилеа*.⁶²² Случај се односио на пропуст Комитета Чилеа за страна улагања у контексту пружања одговора на захтев за приступ информацијама о пројекту који се тичао експлоатације шума. Суд је наведено понашање државних органа означио као кршење члана 13 Америчке конвенције и наредио држави да предузме неопходне мере како би се обезбедили услови за остваривање права на информисање.

Право јавности да учествује у поступцима у вези са животном средином заснива се на члану 20 Америчке декларације и члану 23 Америчке конвенције. Оба члана предвиђају право свих грађана да учествују у управљању јавним пословима, непосредно или преко слободно изабраних представника. Интерамеричка комисија је у претходно наведеном извештају о стању људских права у Еквадору, истакла значај овог права у контексту поступака који се односе на активности које могу да утичу на животну средину.⁶²³

Доступност правосуђа је предвиђена чланом 28 Америчке декларације, као и чланом 8 Америчке конвенције, као сегмент права на правично суђење. Интерамеричка комисија и Интерамерички суд су потврдили да грађани чија су права повређена услед загађења животне средине, имају право на правну заштиту, а посебно се наглашава обавеза државе да санкционише активности које су довеле до нарушавања животне средине, као и да спроведе одговарајућу истрагу како би идентификовала одговорна лица.

624

⁶²¹ Извештај бр.13 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животnoj средини, *op.cit.*

⁶²² *Claude-Reyes et al. v. Chile*, Inter-American Court of Human Rights, Judgment, Series C No. 15, 19.09.2006.

⁶²³ Извештај бр.13 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животnoj средини, *op.cit.*

⁶²⁴ *Ibid.*

7.2.2. Северноамерички споразум о сарадњи у области животне средине

Северноамерички споразум о сарадњи у области животне средине закључиле су Сједињене Америчке Државе, Мексико и Канада 1993. године, а ступио је на снагу 1994. године.⁶²⁵ Разлоге усвајања наведеног споразума могуће је препознати у контексту закључивања Северноамеричког споразума о слободној трговини, односно негативног утицаја који би овај споразум могао да има на ниво заштите животне средине. Као примаран циљ Споразума, одређено је обезбеђивање високог и у свим уговорницама уједначеног нивоа примене унутрашњих прописа у области животне средине.

Значај овог споразума са аспекта остваривања људског права на одговарајућу животну средину, огледа се у могућности појединаца и невладиних организација да се обрате Комисији за сарадњу у области животне средине уколико је држава уговорница пропустила да ефикасно примени своје унутрашње право о животној средини. На основу члана 45 став 2, под „правом животне средине“ се подразумеју прописи држава чији је основни циљ заштита животне средине или превенција опасности по људски живот или здравље. Наведена дефиниција успоставља јасну везу између питања животне средине и права на живот и права на здравље.

Значење ове дефиниције Комисија за сарадњу у области животне средине је разматрала у представци бр. 97-005 против Канаде. Подносиоци представке су тврдили да Канада не примењује своје еколошке прописе, односно одредбе инструмента о ратификацији Конвенције о биолошкој разноврсности. Комисија је установила да наведена конвенција чини део права животне средине, али не и инструмент о ратификацији, с обзиром на чињеницу да унутрашње право државе наводи да процес ратификације међународних уговора не инкорпорира међународне обавезе у правни систем државе, већ се то остварије путем усвајања одговарајућих прописа.⁶²⁶

Споразум предвиђа шест услова допуштености представке. Представка треба да буде у писаном облику, не сме да буде анонимна, треба да садржи довољно информација и да буде усмерена ка унапређивању примене права животне средине, као и да укључује

⁶²⁵ Северноамерички споразум о сарадњи у области животне средине из 1993. године, <http://www.cec.org/about-us/NAAEC> 24.05.2016.

⁶²⁶ Andrea Wyrick, “Successful Citizens Submissions under the North-American Agreement on Environmental Cooperation”, *Tulsa Journal of Comparative and International Law* 2/1998, 282.

податке о достављању конкретног питања државним органима и њиховом евентуалном одговору. Подносилац представке мора да има боравиште или седиште на територији држава уговорница. Поред наведених услова, Споразум прописује и четири смернице у контексту процене да ли представка треба да се шаље на одговор држави уговорници. Ове смернице се, између осталог, односе и на постојање штете причињене подносиоцу представке, као и питање искоришћености локалних правних лекова.⁶²⁷ У вези са појмом причињене штете, Комисија је у предмету против Сједињених Америчких Држава истакла да штета коју истичу подносиоци представки не може да буде хипотетичка и будућа. Наиме, за Комисију је релевантна само она штета која погађа подносиоце у моменту обраћања овом органу и која се јавља као последица непримењивања прописа у области права животне средине.⁶²⁸

Поступак пред Комисијом се завршава извештајем о чињеницама, те се не сматра као нарочито офанзиван надзорни механизам. Ипак, државе врло јасно настоје да ослабе овај поступак, стога не изненађује чињеница да је до јуна 2016. године поднето 86 представки, а да су објављена 22 коначна извештаја.⁶²⁹ Овај податак чини се да наговештава одређене реформе наведеног поступка, за које, у светлу актуелних ставова држава уговорница, можемо оправдано да очекујемо да неће побољшати положај појединца, нити допринети већем степену остваривања права на одговарајућу животну средину.

7.2.3. Закључне напомене у вези са остваривањем права на одговарајућу животну средину на америчком континенту

Анализа прописа у области заштите људских права релевантних за остваривање права на одговарајућу животну средину на америчком континенту, је указала на околности које упућују на закључак да се и у овом случају регионална заштита предметног права остварује претежно на посредан начин. Упркос чињеници да Сансалвадорски протокол садржи одредбу која експлицитно прописује ово право,

⁶²⁷ Р. Етински, 2015. 437, 438.

⁶²⁸ А. Wyrick, 1998, 293.

⁶²⁹ Комисија за сарадњу у области животне средине, <http://www.cec.org/>, 01.06.2016.

немогућност подношења представки на основу овог члана, у великој мери деградира и његов значај. Са друге стране, пракса Интерамеричке комисије за људска права и Интерамеричког суда за људска права, доприноси остваривању права на одговарајућу животну средину кроз установљавање везе између људских права заштићених Америчком декларацијом о правима и дужностима човека и Америчком конвенцијом о људским правима и стања животне средине. Оно што је специфичност релевантних случајева ова два органа, јесте да се гаранција наведених права претежно своди на права домородачких народа, што оправдано доводи до дилеме поводом положаја појединца у таквом систему заштите.

Када је реч о уговорима који регулишу материју животне средине, приказана је анализа одредби Северноамеричког споразума о сарадњи у области животне средине, с обзиром да је на основу овог уговора омогућено појединцима да покрећу међународни поступак у сфери заштите животне средине. Иако овај поступак несумњиво доприноси остваривању предметног права, његов даљи успех зависиће у највећој мери од става држава уговорница, како поводом примене унутрашњег права животне средине, тако и поводом прихватања одговорности у случају пропуста у наведеном смислу.

7.3. ЗАШТИТА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ НА АФРИЧКОМ КОНТИНЕНТУ

У оквиру претходних поглавља указано је на основне карактеристике најважнијег инструмента за заштиту људских права на афричком континенту, Афричке повеље о људским правима и правима народа из 1981. године. Са аспекта остваривања права на одговарајућу животну средину, овај регионални уговор има изузетан значај, с обзиром на постојање посебне одредбе која на експлицитан начин гарантује предметно право.

Наиме, Афричка повеља прописује право на одговарајућу животну средину у члану 24 у коме констатује да „сви људи имају право на задовољавајућу животну средину која погодује њиховом развоју“.⁶³⁰ Специфичност овог члана се огледа у одређивању предметног права као колективног права народа. Такође, чини се да је прокламовано право ограничено концептом економског развоја, што је наишло на одређене критике у

⁶³⁰ Афричка повеља о људским правима и правима народа, 1981, *op.cit.*

теорији.⁶³¹

Оправданост ових критика може да пружи тумачење наведеног члана од стране Афричке комисије за људска права или Афричког суда за људска права и права народа, односно његово остваривање у пракси. До сада је забележен само један случај поводом повреде члана 24 Афричке повеље у пракси Афричке комисије, док је пракса Афричког суда још увек скромна, те се стога тек очекује анализа наведеног питања од стране овог органа.

Афричка комисија за људска права је разматрала члан 24 Повеље у предмету Невладина организација *SERAP против Нигерије* у контексту загађења животне средине које је проузроковано експлоатацијом нафте.⁶³² Комисија је, између осталог, констатовала и повреду наведеног члана и истакла да је право на одговарајућу животну средину повезано са економским и социјалним правима у оној мери у којој окружење утиче на квалитет живота и безбедност појединца. У светлу ове чињенице, Комисија је закључила да исти члан државама намеће обавезу предузимања адекватних мера у циљу спречавања загађења животне средине, промовисања рационалног коришћења природних ресурса, као и обезбеђивање услова остваривања концепта одрживог развоја. У оквиру наведених мера државе треба посебно да обрате пажњу на установљавање могућности учествовања јавности у поступцима у вези са животном средином.

Афричка комисија је установила и посредну заштиту права на одговарајућу животну средину, доводећи га у вези са правом на здравље, правом на живот и правом на имовину.

Право на здравље је загарантовано чланом 16 Афричке повеље у коме се наводи да свако има право на најбоље могуће стање физичког и менталног здравља. Афричка комисија је на значај стања животне средине у контексту остваривања наведеног права указала у претходно наведеном предмету *SERAP против Нигерије*.⁶³³ Поступајући у овом предмету Комисија је у вези са остваривањем права на здравље и права на одговарајућу животну средину на основу чланова 16 и 24 Повеље, нагласила обавезу држава да

⁶³¹ Sumudu Atapattu, "The Right to a Healthy Life or the Right to Die Polluted?: The Emergence of a Human Right to a Healthy Environment Under International Law" *Tulane Environmental Law Journal* 16/2002, 87.

⁶³² *Socio-Economic Rights and Accountability Project v Nigeria*, African Commission on Human and Peoples' Rights, 2001, <http://caselaw.ihrda.org/doc/155.96/> 05.06.2016.

⁶³³ *Ibid.*

предузму одговарајуће мере како би осигурали право јавности на информисање о животној средини и право јавности на учествовање у поступцима у вези са животном средином.

Члан 14 Афричке повеље прокламује право на имовину као релативно право које може бити ограничено у интересу заједнице на основу законом предвиђених услова. У случају *Endorois Welfare Council против Кеније*⁶³⁴ Афричка комисија за људска права је установила повреду члана 14 услед померања аутохтоног племена Ендороис са територије коју су традиционално настањивали, а ради реализације одређеног пројекта државних органа.

На везу између права на живот и услова животне средине, Афричка комисија за људска права је указала у Резолуцији 153 о климатским променама и заштити људских права истичући значај постојања одредби о људским правима у прописима који се баве питањима климатских промена.⁶³⁵ И у случају *SERAP против Нигерије*, Комисија је нагласила да квалитет човековог живота у великој мери зависи од стања животне средине.⁶³⁶

Критика која се најчешће упућује поводом остваривања права на одговарајућу животну средину на афричком континенту тиче се прописивања овог права као колективног људског права и немогућности његове ефикасне заштите од стране појединца као титулара.

7.4. ЗАШТИТА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ НА АЗИЈСКОМ КОНТИНЕНТУ

Остваривање права на одговарајућу животну средину у азијском региону биће сагледано у светлу одредби Арапске повеље о људским правима из 2004. године, Декларације о људским правима усвојеној од стране Асоцијације јужноазијских народа из 2012. године и појединих регионалних инструмената у области заштите животне средине.

⁶³⁴ *Endorois Welfare Council v. Kenya*, African Commission for Human and Peoples' Rights, Case No. 276/2003, 2009.

⁶³⁵ African Commission on Human and Peoples' Rights, Resolution 153 on Climate Change and Human Rights and the Need to Study its Impact in Africa, 2009. <http://www.achpr.org/sessions/46th/resolutions/153/>, 15.06.2016.

⁶³⁶ *Socio-Economic Rights and Accountability Project v Nigeria*, African Commission on Human and Peoples' Rights, 2001, *op.cit.*

Арапска повеља о људским правима⁶³⁷ регулише предметно право у оквиру члана 38.⁶³⁸ Овим чланом се прописује право на одговарајући животни стандард који укључује адекватну исхрану, становање, одевање, као и право на здраву животну средину. Наводи се и обавеза држава уговорница да предузму неопходне мере како би осигурале примену наведених права. Остваривање права прокламованих чланом 38 Арапске повеље ће показати будућа релевантна пракса Арапског комитета за људска права, односно извештаји држава чланица о примени загарантованих права.

На сличан начин право на одговарајућу животну средину предвиђа и члан 28 Декларације о људским правима усвојеној од стране Асоцијације јужноазијских народа. С обзиром да ни у овом случају не постоји релевантна пракса у вези са наведеним чланом, чини се да је заштита предметног права на нивоу оба инструмента за заштиту људских права, још увек на нивоу пуке прокламације.⁶³⁹

На везу између услова животне средине и заштите људских права указују и поједини инструменти у области права животне средине на нивоу азијског континента. Министарска декларација о животној средини и развоју у Азији и на Пацифику из 2010. године, наводи да ће неконтролисана експлоатација природних ресурса негативно утицати на квалитет живота људи.⁶⁴⁰ У Јангон резолуцији о одрживом развоју се истиче да је ефикасна заштита животне средине и рационално коришћење природних ресурса од кључног значаја за здравље људи.⁶⁴¹

На негативан утицај климатских промена на живот и здравље људи указала је Сингапурска декларација о климатским променама, енергетици и заштити животне

⁶³⁷ Када је реч о Арапској повељи, претходно је указано на карактеристике овог међународноправног инструмента, као и на чињеницу да његов домен примене није одређен границама једног континента, те у том контексту треба посматрати и значај овог уговора. Опредељење да се Арапска повеља разматра у оквиру поглавља које се односи на Азију заснива се на чињеници да је примена овог уговора посебно релевантна за становништво овог континента.

⁶³⁸ Арапска повеља о људским правима, 2004, *op.cit.*

⁶³⁹ Декларација о људским правима, Асоцијација јужноазијских народа, 2012, <http://www.asean.org/news/asean-statement-communicues/item/asean-human-rights-declaration>, 25.06.2016.

⁶⁴⁰ Министарска декларација о животној средини и развоју у Азији и на Пацифику, 2010, http://www.unescap.org/esd/mced6/documents/Documents/MCED6_11E.pdf 27.06.2016.

⁶⁴¹ Јангон резолуција о одрживом развоју, 2003, <http://environment.asean.org/yangon-resolution-on-sustainable-development> 27.06.2016.

средине из 2007. године.⁶⁴²

⁶⁴² Сингапурска декларација о климатским променама, енергетици и заштити животне средине, 2007, <http://www.asean.org/news/item/singapore-declaration-on-climate-change-energy-and-the-environment> 27.06.2016.

8. КОМПАРАТИВНИ ПРИКАЗ: ЗАШТИТА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ НА НИВОУ ПОЈЕДИНИХ ДРЖАВА

У оквиру претходних поглавља извршен је приказ признавања права на одговарајућу животну средину или његових елемената, на универзалном нивоу и на нивоу одређених регија. Следећа фаза истраживања односиће се на идентификовање предметног права на нивоу појединих држава. У циљу стицања што свеобухватнијих резултата наведеног истраживања, извршиће се анализа унутрашњих правних система држава које припадају европском, афричком, азијском и америчком континенту. Државе аустралијског континента не пружају заштиту предметном праву, те неће представљати предмет разматрања.

Процес успостављања заштите права на одговарајућу животну средину на међународном нивоу је у великој мери утицао на формулисање овог права у оквиру унутрашњих правних система држава. Претходно је наведено да се уставна гаранција наведеног права може уочити у око 80 држава. Потпуно остваривање овог људског права захтева поред уставне прокламације и адекватну регулативу у домену заштите животне средине. Стога ће предмет анализе представљати како уставни појединих држава који предвиђају заштиту права на одговарајућу животну средину, тако и одређени унутрашњи прописи држава који доприносе регулисању овог права.

8.1 ПРАВО НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ У ПРАВНИМ СИСТЕМИМА ОДРЕЂЕНИХ ЕВРОПСКИХ ДРЖАВА

Право на одговарајућу животну средину прокламовано је уставима већине држава европског континента. Као један од фактора који су утицали на формирање уставне заштите предметног права у оквиру овог региона, треба посматрати чланство у Европској унији, односно процес прикључивања овој међнародној организацији. Наиме, државе су као услов приступања Европској унији дужне да прилагоде, између осталог, и прописе у области заштите животне средине са стандардима Уније у овој области. На успостављање заштите предметног права у европским државама велик утицај је имало и усвајање Архуске

конвенције.

Потребно је истаћи разлику у степену заштите који овом праву пружају западноевропске земље у односу на државе Источне Европе. За државе западноевропског подручја се сматра да имају једну од најразвијенијих политика заштите животне средине, као и адекватан правни оквир за њено спровођење.⁶⁴³ Дакле, и признавање предметног права представља последицу значаја који питања животне средине уживају у овим државама. Са друге стране, бројне источноевропске државе су материјом заштите животне средине почеле да се баве тек почетком деведесетих година услед различитих историјских и политичких разлога.⁶⁴⁴ За ове земље је карактеристично да уставно гарантовање права на одговарајућу животну средину представља темељ на основу кога ће се усвојити читав сет прописа у области заштите животне средине. Наведена тврдња одражава стање у већини држава овог региона, те је неопходно нагласити и да постоје унутрашњи правни системи који представљају изузетке у поменутом контексту.

8.1.1. Право на одговарајућу животну средину у правним системима одређених западноевропских држава

Државе Западне Европе представљају друштвене и правне системе са израженом демократском традицијом чији важан сегмент подразумева регулисање питања заштите животне средине. У светлу ове чињенице, не изненађује податак да већина држава ове регије прокламује право на одговарајућу животну средину⁶⁴⁵, као и да су зачеци уставне заштите предметног права успостављени већином у држава споменутог подручја (нпр. Португалији 1976. године и Шпанији, две године касније).⁶⁴⁶ Даљи предмет истраживања подразумева анализу заштите права на одговарајућу животну средину у оквиру правних система појединих држава претходно наведеног региона.

⁶⁴³ Christoph Demmke, "Trends in European Environmental Regulation: Issues in Implementation and Enforcement", *Yearbook of European Environmental Law* 3/2003, 329.

⁶⁴⁴ Вид. Liliana Botcheva, "Focus and Effectiveness of Environmental Activism in Eastern Europe: A Comparative Study of Environmental Movements in Bulgaria, Hungary, Slovakia, and Romania", *The Journal of Environment Development* 3/1996, 292-308.

⁶⁴⁵ Као примере западноевропских држава које не гарантују предметно право, литература најчешће наводи Републику Немачку и Краљевину Данску.

⁶⁴⁶ D. Boyd, 2012, 214.

8.1.1.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Шпаније

Шпански устав из 1978. године представља један од првих устава који прокламују право на одговарајућу животну средину.⁶⁴⁷ У оквиру члана 45 наведено је да свако има право на животну средину која је адекватна развоју његове личности, као и дужност очувања исте. У другом ставу истог члана прописано је да јавне власти треба да брину о рационалном коришћењу свих природних ресурса у циљу заштите и побољшања квалитета живота и очувања и обнављања животне средине. За повреде наведених одредби предвиђене су кривичне и административне санкције прописане законом, као и обавеза накнаде штете.

Оно што у великој мери утиче на значај члана 45 јесте чињеница да се он не налази у оквиру другог дела Устава којим су гарантована основна људска права, већ у трећем делу којим се прокламују основна начела економске и социјалне политике. Наведена разлика је пре свега релевантна са становишта примене овог члана, с обзиром на то да је за његово остваривање као сегмента економске и социјалне политике, неопходна адекватна законска регулатива. У том контексту посебно су важне одредбе Закона о одговорности у области заштите животне средине из 2007. године, као и Закона о природном наслеђу и биодиверзитету из исте године.⁶⁴⁸ Закон о одговорности у области заштите животне средине у члану 1 као основни циљ овог закона наводи регулисање питања одговорности оператера у домену превенције и санације штете нанете животној средини, а у складу са, између осталог, чланом 45 Устава.⁶⁴⁹ Закон о природном наслеђу и биодиверзитету утврђује основни правни режим за очување, одрживо коришћење, побољшање и обнављање природног наслеђа и биодиверзитета, као део обавезе у контексту остваривања права на одговарајућу животну средину на основу члана 45 Устава.⁶⁵⁰ Из угла реализације предметног права у оквиру правног система Шпаније, значајан је и Закон о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и праву на правну заштиту у питањима животне средине из 2006. године, којим се врши

⁶⁴⁷ Устав Краљевине Шпаније, 1978. https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011.pdf?lang=en 12.07.2016.

⁶⁴⁸ D. Boyd, 2012, 215.

⁶⁴⁹ Вид. Mar Campins Eritja, Lucia Casado Casado, Juan Emilio Nieto Moreno, *Environmental Law in Spain*, Kluwer Law International, 2011, 204.

⁶⁵⁰ *Ibid.* 176, 177.

имплементација захтева Архуске конвенције.⁶⁵¹

Пракса Уставног суда, као и Врховног суда, садржи бројне пресуде које се односе на остваривање права на одговарајућу животну средину и његових појединих елемената у случајевима поводом контаминације земљишта, еколошких такси, очувања биодиверзитета, буке, итд. Ипак, статус овог права и даље остаје неизван, при чему већи део доктрине заступа становиште на основу кога се заштита појединих сегмената овог права може остварити пред судом само у случају позивања на повреду неког другог људског права, као што су право на здравље и право на заштиту приватности.⁶⁵² Оно што свакако у великој мери утиче на остваривање овог права јесте његов подређен статус, на основу места које заузима у самом Уставу, у односу на остала основна људска права.

8.1.1.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Француске

Право на одговарајућу животну средину у правном систему Републике Француске прокламовано је 2004. године Повељом о еколошким правима, која је наредне године интегрисана у Устав. Предметно право је прописано чланом 1 Повеље у коме се наводи да свако има право на живот у животној средини која је усклађена са потребом очувања здравља.⁶⁵³ У следећем члану је прописана обавеза сваког појединца да учествује у заштити и унапређењу квалитета животне средине.⁶⁵⁴ У складу са чланом 7 свако има право на информисање о животној средини, као и на активно учешће у доношењу одлука које могу да имају утицај на животну средину.

У теорији се води интензивна дебата о карактеру и обавезности овог документа. Као један од кључних аргумената поистовећивања права предвиђених Повељом са основним људским правима наводи се одлука Уставног већа из 2008. године, поводом регулативе која се односи на материју генетски модификованих организама. У тој одлуци, Веће је

⁶⁵¹ *Ibid.* 205.

⁶⁵² D. Boyd, 2012, 323.

⁶⁵³ Повеља о еколошким правима, 2004. <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/english/constitution/charter-for-the-environment.103658.html> 15.07.2016.

⁶⁵⁴ *Ibid* чл.2

потврдило уставну вредност свих права и дужности који су дефинисани Повељом.⁶⁵⁵ У светлу наведене одлуке, као и податка да су исте године, француски судови поступали у око 3000 парница у вези са питањима животне средине⁶⁵⁶, могуће је очекивати остваривање предметног права, чији ће обим коначно бити дефинисан од стране судских органа.

8.1.1.3. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Белгије

Од 1994. године, белгијски правни систем, у оквиру члана 23 Устава, предвиђа право на одговарајућу животну средину. Наведеном одредбом је прописано да сви унутрашњи правни акти морају бити у складу са економским, социјалним и културним правима, међу којима је препознато и „право на заштиту здраве животне средине“⁶⁵⁷. Чланом 23 се успостављају принципи економске и социјалне политике, те се његова првобитна сврха није односила на успостављање субјективних права грађана. Захваљујући пракси белгијских судова, тумачење овог члана се мења у контексту формирања заштите људског права на одговарајућу животну средину.⁶⁵⁸

Пракса белгијских судова указује на два принципа који су настали као резултат примене члана 23. Први подразумева дужност јавних власти да својим поступањем не деградирају степен заштите животне средине, осим кад за то постоји јасан јавни интерес. Други се односи на доктрину *in dubio pro natura* и наводи да је у случају постојања сумње поводом тумачења одређеног акта, потребно одредити се за интерпретацију која у већој мери обезбеђује заштиту животне средине.⁶⁵⁹

Јуриспруденција Уставног суда показује да тумачење права на одговарајућу

⁶⁵⁵ Вид. David Marrani, “The Intersection between Constitution, Human Rights and the Environment: The French Charter for the Environment and the New Ex Post Constitutional Control in France”, *Environmental Law Review*, 2/2014, 107-121.

⁶⁵⁶ D. Boyd, 2012, 320.

⁶⁵⁷ Устав Краљевине Белгије, 1974, www.legislationline.org/documents/id/9045 22.07.2016.

⁶⁵⁸ Вид. Marc Martens, “Constitutional Right to a Healthy Environment in Belgium”, *Review of European, Comparative & International Environmental Law* 3/2007, 287–297.

⁶⁵⁹ Luc Lavrysen, Jan Theunis, “The right to the protection of a healthy environment in the Belgian Constitution: retrospect and international perspective”, Isabelle Larmuseau (ed.), *Constitutional rights to an ecologically balanced environment*, V.V.O.R.-Report 2007/2, Report of the international conference organised by the Flemish Environmental Law Association, in collaboration with the European Environmental Law Association on 28 September 2007, 17,18.

животну средину не подразумева само заштиту људи од загађивања животне средине, већ и заштиту природе и биодиверзитета.⁶⁶⁰ На одлуке овог суда у великој мери утиче пракса Европског суда за људска права. Стога, не изненађује мишљење појединих аутора да ће на успостављање потпуније заштите права на одговарајућу животну средину, у оквиру белгијског правног система, велики утицај извршити управо овај међународни суд, односно његово тумачење пре свега члана 8 Европске конвенције.⁶⁶¹

8.1.1.4. Право на одговарајућу животну средину у осталим западноевропским државама

Поред претходно наведених и друге западноевропске државе пружају заштиту праву на одговарајућу животну средину у оквиру унутрашњих правних система.

Фински устав прокламује предметно право у оквиру члана 20 прописујући да свако има право на здраву животну средину и могућност учествовања у процесу доношења одлука у вези са животном средином.⁶⁶² На значај овог члана указала је и судска пракса. Поступајући у предмету поводом изградње хидроелектране на реци Вуоксен, Врховни суд је истакао да Закон о водама мора да се тумачи у складу са чланом 20 Устава.⁶⁶³

Предметно право је инкорпорирано у грчки правни систем изменама Устава из 2001. године. У члану 24 Устава наводи се да заштита животне средине представља обавезу државе и право сваког појединца.⁶⁶⁴ У истом члану је прописано да је држава дужна да усвоји посебне превентивне и репресивне мере ради очувања животне средине у контексту остваривања принципа одрживог развоја.

Италијански устав не садржи одредбу којом би на експлицитан начин прокламовао право на одговарајућу животну средину. Ипак, поједини сегменти предметног права уживају заштиту у италијанском правном систему на основу остваривања другог људског права, права на здравље. Јуриспруденција судова је у неколико наврата показала да право

⁶⁶⁰ D. Boyd, 2012, 328.

⁶⁶¹ Marc Martens, 287–297.

⁶⁶² Устав Републике Финске, 1999, www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf 01.04.2016.

⁶⁶³ Timo Koivurova, “The Case of Vuotos: Interplay between International, Community, and National Law”, *Review of European Community and International Environmental Law* 13/2004, 57.

⁶⁶⁴ Устав Републике Грчке, 1975, <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/001-156%20aggliko.pdf> 03.04.2016.

на здравље подразумева и живот у здравој животној средини. Овакво становиште је Уставни суд заузео још 1987. године кад је посебно наглашена обавеза државних органа у контексту очувања животне средине, а на основу члана 32 Устава којим се гарантује право на здравље.⁶⁶⁵

Устав Краљевине Норвешке у члану 110 наводи да „свако има право на животну средину која погодује здрављу“.⁶⁶⁶ У оквиру истог члана предвиђено је и право на информисање о животној средини, као и коришћење природних ресурса на основу свеобухватних дугорочних планова, чиме ће остваривање овог права бити омогућено и будућим генерацијама.

Идентификовање права на одговарајућу животну средину у правним системима држава Западне Европе је указало на чињеницу да је предметно право зајемчено уставима већине држава наведеног региона, али да његова заштита претежно зависи од карактера уставне одредбе. Пуно остваривање овог права могуће је само ако је реч о уставном решењу које конституише основна људска права, док је његова реализација у већој мери отежана уколико се заснива на одредби устава којом се успостављају одређени принципи и начела.

8.1.2. Право на одговарајућу животну средину у правним системима одређених источноевропских држава

Услед различитих политичких промена већина држава Источне Европе је усвојила нове уставе или уставне амандмане у току последње деценије прошлог века, као и почетком овог. Велик број уставних текстова који су ступили на снагу у наведеном периоду предвиђа заштиту права на одговарајућу животну средину и представљаће предмет даљег истраживања.

⁶⁶⁵ D. Boyd, 2012, 331.

⁶⁶⁶ Устав Краљевине Норвешке са амандманима, 1814, <http://www.constitution.org/cons/norway/dok-bn.html> 05.04.2016.

8.1.2.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Руске Федерације

Устав Руске Федерације из 1993. године прокламује предметно право у оквиру члана 42 наводећи да свако има право на одговарајућу животну средину, поуздане информације о њеном стању и накнаду штете изазвану његовом здрављу или имовини услед одређених „еколошких преступа“.⁶⁶⁷ Наведени члан се налази у другом делу Устава којим се гарантују фундаментална људска права и обавезе. Важно је напоменути да је 1995. године Врховни суд Руске Федерације заузео становиште да су уставне одредбе којима се јемче људска права директно применљиве и да пружају овлашћење појединцима да услед повреде истих подносе представке основним судовима.⁶⁶⁸

На основу члана 42 Устава, у Русији је током деведесетих година прошлог века усвојен читав сет прописа у области заштите животне средине.⁶⁶⁹ Сегмент наведеног члана који се односи на право на информацију о животној средини разрађен је, између осталог, у оквиру Закона о заштити становништва и територије у ванредним ситуацијама изазваним природним или техногеним факторима. У оквиру члана 17 овог закона предвиђено је да свако има право на информацију о стању животне средине и опасностима којој може бити изложен услед одређених еколошких акцидентата.⁶⁷⁰

Развој легислативе пратио је и развој релевантне судске праксе. Две године након усвајања Устава, поднета је прва тужба поводом заштите права на одговарајућу животну средину, на основу члана 42 Устава. Суд је установио да смањење површине парка и обарање старих стабала, које су спровели државни органи, нису у складу са предметним правом, те је наложио да се изврши пошумљавање наведених области.⁶⁷¹ Неопходно је истаћи да заштиту наведеног права пред судовима углавном захтевају невладине организације, док се појединци ретко налазе у улози подносиоца представке. Један од разлога овакве ситуације могуће је посматрати у контексту недовољно развијене

⁶⁶⁷ Устав Руске Федерације, 1993, <http://www.constitution.ru/en/10003000-01.htm> 15.04.2016.

⁶⁶⁸ D. Boyd, 2012, 198.

⁶⁶⁹ Неки од наведених прописа су: Закон о водама из 1995.године, Закон о шумама из 1997.године, Закон о заштити ваздуха из 1999. године, Вид. Jonathan Oldfield, *Russian nature. Exploring the environmental consequences of societal change*, Ashcroft Publishing, Aldershot, 2005.

⁶⁷⁰ N.A. Geit, “Protection of Ecological Rights of Citizens in Globalization Context”, *Law and Modern States* 2/13, 24.

⁶⁷¹ D. Boyd, 2012, 198.

еколошке свести грађана.

8.1.2.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Републике Србије

Заштита права на здраву животну средину је у правном систему Републике Србије установљена још 1974. године у оквиру члана 192 Устава СФРЈ у коме се наводи следеће:

„Човек има право на здраву животну средину.

Друштвена заједница обезбеђује услове за остваривање овог права.“⁶⁷²

Наведени члан се у литератури истиче као сам зачетак уставног регулисања предметног права у свету.⁶⁷³

Право на здраву животну средину зајемчено је и Уставом Републике Србије из 1990. године чланом 31. Поред прокламације овог права, наведени члан предвиђа и обавезу сваког да „у складу са законом, штити и унапређује животну средину“.⁶⁷⁴ Предметно људско право прописано је и Уставом Савезне Републике Југославије из 1992. године у оквиру члана 52, који уз право на здраву животну средину, гарантује и право на информисање о животној средини.⁶⁷⁵ Слично решење садржи и Повеља о људским и мањинским правима и грађанским слободама из 2003. године у члану 46.⁶⁷⁶

У правном систему Републике Србије заштита предметног права установљена је и актуелним Уставом из 2006. године у оквиру члана 74.⁶⁷⁷ Наведени члан гарантује свима право на здраву животну средину, као и на благовремено и потпуно обавештавање о њеном стању. Даље је прописано да посебну одговорност за заштиту животне средине имају Република Србија и аутономна покрајина, а предвиђена је и дужност свих људи да чувају и побољшавају животну средину. Овакво уставно решење које у вези са обавезама јавних власти предвиђа исте само у контексту Републике Србије и аутономне покрајине, намеће дилему зашто су у наведеном смислу изостављене локалне заједнице, имајући у

⁶⁷² Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, “Службени лист СФРЈ” бр. 9/1974.

⁶⁷³ Славољуб Поповић, “О праву заштите животне средине”, Зборник радова Правног факултета у Нишу 15/1976, 27.

⁶⁷⁴ Устав Републике Србије, “Службени гласник Републике Србије” бр. 1/1990.

⁶⁷⁵ Устав Савезне Републике Југославије, “Службени лист Савезне Републике Југославије” бр. 1/1992.

⁶⁷⁶ Повеља о људским и мањинским правима и грађанским слободама “Службени лист Србије и Црне Горе” бр.6/2003.

⁶⁷⁷ Устав Републике Србије, “Службени гласник Републике Србије” бр.83/2006.

виду да је у оквиру члана 190 Устава који регулише њихове надлежности наведено и старање о заштити животне средине.⁶⁷⁸

Наведена одредба Устава из 2006. године установљава заштиту предметног права на начелном нивоу, те је за његово пуно остваривање неопходно сагледати и релевантне законске акте. Општи законски оквир у овој сфери установљен је 2004. године усвајањем Закона о заштити животне средине, Закона о процени утицаја на животну средину, Закона о стратешкој процени утицаја на животну средину и Закона о интегрисаном спречавању и контроли загађивања животне средине.⁶⁷⁹ Пет година касније, Народна Скупштина усвојила је шеснаест закона у претходно наведеној области, којима се пружа заштита различитим сегментима животне средине.

Део члана 74 Устава који се односи на право на информисање о животној средини, разрађен је кроз читав каталог прописа, међу којима су Закон о заштити животне средине, Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја, Закон о заштити природе, Закон о заштити од нејонизујућих зрачења, итд.⁶⁸⁰ Закон о заштити животне средине регулише право на информисање у члану 9 прописујући да су подаци о стању животне средине јавни и да свако има право да буде обавештен о стању исте.⁶⁸¹ Закон о заштити природе⁶⁸² у оквиру члана 115 прописује обавезу надлежних органа да јавности пруже податке у вези са стањем и заштитом природе, док Закон о заштити од нејонизујућих зрачења⁶⁸³ у члану 4 предвиђа обавезу надлежних органа да информишу јавност о здравственим ефектима излагања нејонизујућим зрачењима и мерама заштите. Поступак по коме грађани Србије могу да сазнају информације у вези са животном средином уређен је Законом о слободном приступу информацијама од јавног значаја⁶⁸⁴ и Законом о општем

⁶⁷⁸ Маријана Пајванчић, *Коментар Устава Републике Србије*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2009, 96.

⁶⁷⁹ Милош Стопић, Невена Дичић, Јована Зорић, *Правци заштите животне средине у Србији*, Београдски центар за људска права, Београд, 2009, 26.

⁶⁸⁰ Вид. Славко Богдановић, “Уређивање права на доступност информација о животној средини у Републици Србији”, *Архуска Конвенција у праву и пракси Републике Србије*, (Славко Богдановић ур.), Друштво за политику и право животне средине Еквилибријум Србија, Нови Сад, 2012, 149-169.

⁶⁸¹ Закон о заштити животне средине, “Службени гласник РС” бр.135/04, 36/09.

⁶⁸² Закон о заштити природе, “Службени гласник РС”, бр. 36/2009 и 88/2010.

⁶⁸³ Закон о заштити од нејонизујућих зрачења, “Службени гласник РС”, бр. 36/09.

⁶⁸⁴ Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја, “Службени гласник РС” бр. 120/04, 54/07, 104/09, 36/2010

управном поступку⁶⁸⁵.

Када је реч о судској заштити предметног права, грађани Републике Србије имају могућност да поједине елементе овог права остваре кроз одредбе кривичног, прекршајног, управног и грађанског права, али и да захтевају њихову заштиту пред Европским судом за људска права. Закон о заштити животне средине у члану 9 прописује начело заштите права на здраву животну средину и приступа правосуђу у оквиру кога предвиђа да „грађанин или групе грађана, њихова удружења, професионалне или друге организације, право на здраву животну средину остварују пред надлежним органом, односно судом, у складу са законом“⁶⁸⁶. Највећа препрека у остваривању наведене заштите представља недовољно развијена свест грађана Србије о могућностима остваривања предметног људског права, али и генерално о значају који се придаје питањима заштите животне средине.

8.1.2.3. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Републике Словеније

Устав Републике Словеније из 1991. године у члану 72 наводи да свако има право на здраву животну средину у складу са законом, као и обавезу државе да промовише исту.⁶⁸⁷ Карактер овог права, између осталог, опредељује и чињеница да се наведени члан не налази у оквиру поглавља Устава којим се регулишу основна људска права и слободе. Наиме, предметно право у правном систему Републике Словеније не ужива статус уставног, већ законског права, те Устав и не пружа његову гаранцију, већ овлашћује законодавца да пропише његов садржај, услове под којима може да се оствари, као и обавезе грађана поводом овог права.⁶⁸⁸ У наведеном контексту најзначајнији пропис је Закон о заштити животне средине из 2004. године.⁶⁸⁹

Анализа праксе Уставног Суда показује да је овај орган у неколико наврата

⁶⁸⁵ Закон о општем управном поступку, “Службени гласник РС” бр. 18/2016.

⁶⁸⁶ Закон о заштити животне средине, *op.cit.* члан 9.

⁶⁸⁷ Устав Републике Словеније, 1991, <http://www.us-rs.si/media/constitution.pdf> 15.06.2016.

⁶⁸⁸ Маријана Пајванчић, “Уставно право и животна средина”, *Основе права животне средине*, (Душан Николић ур.), Правни факултет – Центар за издавачку делатност, Нови Сад, 2009, 86.

⁶⁸⁹ Закон о заштити животне средине, Република Словенија, 2004, <http://www.eui.eu/Projects/InternationalArtHeritageLaw/Documents/NationalLegislation/Slovenia/environmentprotectionact.pdf> 01.07.2016.

разматрао различита питања поводом остваривања предметног права на основу члана 72 Устава. Суд је 1996. године у пресуди која се односила на разматрање законитости развојног плана државних органа у области језера Блед, истакао право појединаца и невладиних организација да у складу са чланом 72 Устава захтевају заштиту права на здраву животну средину.⁶⁹⁰ Поступајући у случају у вези са оспоравањем одредаба Закона о заштити животне средине којима се установљава обавеза плаћања такси у случају загађења вода, Суд је установио да су наведене одредбе валидне и засноване на члану 72 Устава, односно праву на здраву животну средину.⁶⁹¹ Повреду наведеног члана Уставни суд је разматрао и у контексту електромагнетне радијације, спаљивања отпада и буке.⁶⁹²

8.1.2.4. Право на одговарајућу животну средину у осталим источноевропским државама

Поред претходно наведених, право на одговарајућу животну средину зајемчено је у оквиру правних система бројних источноевропских држава. Једна од држава која је међу последњима у наведеном региону икорпорирала предметно право у корпус заштићених људских права је Румунија. Изменама Устава 2003. године, Румунија је у члану 35 Устава прописала право на здраву животну средину као основно људско право.⁶⁹³ Истим чланом предвиђена је и обавеза државе да обезбеди адекватан законски оквир остваривања овог права. На степен реализације права на здраву животну средину у правном систему Румуније указује и пракса Европског суда за људска права. Поступајући у предметима против Румуније⁶⁹⁴, Суд је установио бројне пропусте ове државе у вези са заштитом предметног права. Са друге стране, велик број случајева у којима су се као подносиоци представки нашли грађани ове државе указује на висок ниво еколошке свести становништва, што је свакако један од основних предуслова остваривања овог људског

⁶⁹⁰ Stephen Stec, Susan Casey-Lefkowitz, Jerzy Jendroška, *The Aarhus Convention: An Implementation Guide*, United Nations Publications, New York, Geneva, 2000, 173.

⁶⁹¹ Pavel Osepek, *Breg pri Komendi*, Ustavni sud Republike Slovenije, 1999, <http://odlocitve.us-rs.si/en/odlocitev/AN01755?q=Pavel+Osepek> 10.07.2016.

⁶⁹² D. Boyd, 2012, 200.

⁶⁹³ Устав Румуније, 1991, <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371> 02.09.2016.

⁶⁹⁴ Вид. стр.148, 152.

права.

Предметно право је у правном систему Бугарске предвиђено не само као право појединаца, већ као и њихова обавеза. Оно је регулисано чланом 55 Устава у коме је наведено да „грађани имају право на здраву и повољну животну средину у складу са утврђеним стандардима и нормативима“, али и дужност „да чувају животну средину.“.⁶⁹⁵ За остваривање предметног права посебно је значајан Закон о заштити животне средине из 2002. године који се базира на три постулата: принципу предострожности, принципу „загађивач плаћа“ и праву на информисање о животној средини.⁶⁹⁶ Заштита права на одговарајућу животну средину у Бугарској, се према становишту појединих аутора, своди на одређену законску регулативу чија имплементација у пракси захтева већи степен ангажовања државних органа.⁶⁹⁷

Право на одговарајућу животну средину је уз наведене источноевропске државе загарантовано и у правним системима: Грузије⁶⁹⁸, Летоније⁶⁹⁹, Мађарске⁷⁰⁰, Македоније⁷⁰¹, Молдавије⁷⁰², Пољске⁷⁰³, Словачке⁷⁰⁴, Украјине⁷⁰⁵, Хрватске⁷⁰⁶, Црне Горе⁷⁰⁷, Чешке⁷⁰⁸,

⁶⁹⁵ Устав Републике Бугарске, 1991, <http://www.parliament.bg/en/const> 05.09.2016.

⁶⁹⁶ Закон о заштити животне средине, Република Бугарска, 2002, http://www3.moew.government.bg/files/file/PNOOP/Acts_in_English/Environmental_Protection_Act.pdf 15.09.2016.

⁶⁹⁷ Keti Medarova, Alexios Antypas, “Implementation of the Aarhus Convention in Bulgaria: Limping towards effectiveness”, *Environmental Liability* 1/2006, 22.

⁶⁹⁸ Устав Републике Грузије са амандманима, члан 37, 1995, http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=194553 20.09.2016.

⁶⁹⁹ Устав Републике Летоније са амандманима, 1992, члан 115, http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=190856 20.09.2016.

⁷⁰⁰ Устав Републике Мађарске, члан 21, 2011, http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=325825 20.09.2016.

⁷⁰¹ Устав Републике Македоније са амандманима, члан 43, 1991, [http://eudo-citizenship.eu/NationalDB/docs/MAC%20Constitution%20\(amended%20by%20XXX\)%20eng.pdf](http://eudo-citizenship.eu/NationalDB/docs/MAC%20Constitution%20(amended%20by%20XXX)%20eng.pdf) 20.09.2016.

⁷⁰² Устав Републике Молдавије са амандманима, 1994, члан 37, <http://www.presedinte.md/eng/constitution> 20.09.2016.

⁷⁰³ Устав Републике Пољске са амандманима, члан 74, 1997, <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> 20.09.2016.

⁷⁰⁴ Устав Републике Словачке са амандманима, члан 44, 1992, , <http://www.slovakia.org/sk-constitution.htm> 20.09.2016.

⁷⁰⁵ Устав Украјине са амандманима, члан 50, 1996, http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/ccpe/profiles/ukraineConstitution_en.asp 20.09.2016.

⁷⁰⁶ Устав Републике Хрватске са амандманима, члан 69, 1991, , <http://www.zakon.hr/z/94/Ustav-Republike-Hrvatske> 20.09.2016.

⁷⁰⁷ Устав Републике Црне Горе, члан 23, 2007, <http://www.skupstina.me/index.php/me/ustav-crne-gore> 20.09.2016.

⁷⁰⁸ Устав Чешке Републике са амандманима, члан 35, 1993, https://www.constituteproject.org/constitution/Czech_Republic_2002.pdf 20.09.2016

Републике Српске⁷⁰⁹. Без обзира на чињеницу да предметно право јесте зајемчено уставима већине источноевропских држава, његово остваривање и даље омета, како неадекватна имплементација релевантних одредби од стране државних органа, тако и недовољно развијена свест грађана о постојању и садржају овог права.

8.2. ПРАВО НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ У ПРАВНИМ СИСТЕМИМА ПОЈЕДИНИХ ДРЖАВА АФРИЧКОГ КОНТИНЕНТА

Право на одговарајућу животну средину инкорпорирано је у уставе бројних афричких држава током последњих двадесет година. Сматра се да око 30 држава овог континента пружа заштиту предметном праву.⁷¹⁰ Већина ових држава су у почетним фазама имплементације наведеног људског права која се претежно манифестује кроз усвајање адекватне легислативе у овој области.

Уставне одредбе афричких држава којима се уређује предметно право могуће је класификовати у три групе. Прва би подразумевала оне уставе који право на одговарајућу животну средину гарантују у оквиру поглавља којима су прописана основна људска права. Друга група би се односила на уставе који јемче предметно право у деловима који регулишу општа уставна права и дужности, док би трећа група подразумевала оне уставне текстове који наведено људско право прописују у оквиру поглавља који се тичу општих начела и принципа.⁷¹¹

У прву групу устава, који пружају заштиту праву на одговарајућу животну средину као основном људском праву спадају: Ангола (члан 24), Зеленортска Република (члан 72), Централноафричка република (члан 9), Чад (члан 47), Демократска Република Конго (члан 24), Мозамбик (члан 72) и Руанда (члан 49).⁷¹²

Као пример држава чија уставна решења гарантовања предметног права припадају претходно наведеној другој групи, могуће је посматрати Устав Републике Того. У оквиру члана 41 овај устав прописује да „свака особа има право на чисту животну средину“, као и

⁷⁰⁹ Устав Републике Српске са амандманима, члан 35, 1992, <http://www.paragraf.ba/propisi-republike-srpske/ustav-republike-srpske.html> 20.09.2016.

⁷¹⁰ Carl Bruch, Wole Coker, Chris VanArsdale, *Constitutional Environmental Law: Giving Force to Fundamental Principles in Africa*, Environmental Law Institute, Washington, D.C. 2000, 11.

⁷¹¹ *Ibid.* 12

⁷¹² *Ibid.*

дужност државе да врши надзор над заштитом животне средине. Сличну одредбу садржи и Устав Републике Бенин.⁷¹³

Државе чије уставне гаранције права на одговарајућу животну средину припадају трећој групи, углавном исте садрже у преамбулама устава. Република Камерун је изменама устава из 1996. године, у оквиру преамбуле истакла да свако има право на здраву животну средину, као и да је заштита животне средине дужност сваког грађанина.⁷¹⁴ Слично решење превиђа и преамбула Устава Републике Комори.⁷¹⁵

Јужноафричка република представља једну од држава афричког континента са најразвијенијим правним оквиром у области права заштите животне средине, те ће остваривање права на одговарајућу животну средину у оквиру правног система ове државе бити посебан предмет разматрања. Након јужноафричког правног система, извршиће се приказ заштите предметног права у Нигерији, с обзиром на чињеницу да се ова држава сматра једном од најугроженијих држава на афричком континенту са аспекта загађивања животне средине.

8.2.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Јужноафричке републике

Устав Јужноафричке Републике гарантује предметно право у оквиру члана 24. У наведеном члану је прописано да „свако има право на животну средину која није штетна његовом здрављу или добробити“, као и право на „заштиту животне средине ради погодности садашњих и будућих генерација“.⁷¹⁶ Заштиту животне средине је, на основу истог члана, потребно реализовати кроз предузимање адекватних легислативних и других мера, које су усмерене на превенцију загађивања животне средине, промоцију очувања исте, као и обезбеђивање остваривања принципа одрживог развоја. Члан 24 се налази у

⁷¹³Устав Републике Бенин, члан 27,1990, <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Benin1990English.pdf> 05.10.2016.

⁷¹⁴ Устав Републике Камерун са амандманима, 1972, <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Cameroon.pdf> 05.10.2016.

⁷¹⁵Устав Републике Комори са амандманима, 2001, https://www.constituteproject.org/constitution/Comoros_2009.pdf 05.10.2016.

⁷¹⁶ Устав Јужноафричке Републике, члан 24, 1996, <http://www.gov.za/documents/constitution/constitution-republic-south-Africa-1996-1> 20.10.2016.

другом делу Устава којим се регулишу основна људска права. Реализацији наведеног члана доприноси читав сет прописа у области заштите животне средине, међу којима је посебно значајан Закон о националном управљању животном средином из 1998. године. Овај акт као основне постулате законског оквира у области заштите животне средине наводи право на здраву животну средину, право на информацију о животној средини и право на доступност правосуђа у питањима у вези са животном средином.⁷¹⁷

Члан 24 је у неколико наврата био предмет разматрања од стране јужноафричког Врховног касационог суда. Поступајући у предмету *Khabisi* 2007. године, Суд је нагласио да би планови изградње објеката на подручјима са израженим биодиверзитетским вредностима имали далекосежне негативне последице по друштво и представљали би повреду уставног права на одговарајућу животну средину.⁷¹⁸ Пред основним судовима се право на одговарајућу животну средину разматрало у контексту питања загађивања ваздуха, рударства, спаљивања отпада и нуклеарне енергије.⁷¹⁹

У оквиру другог дела Устава, налази се и члан 32 којим се јемчи право на информисање. У члану 32 се наводи да свако има право на информације које су у поседу државних органа, као и у поседу других лица уколико им је иста неопходна ради заштите неких права. Уставни Суд је 2009. године поступајући у предмету *Biowatch Trust v. Registrar, Genetic Resources et al* заузео становиште да је право на информацију о животној средини важан сегмент остваривања права на одговарајућу животну средину, те је неопходно члан 24 и члан 32 посматрати као целину у одређеним околностима.⁷²⁰ Наведеном одлуком је отклоњена свака дилема у погледу домена примене члана 32 у контексту питања животне средине. Но, чини се да је овај смисао члан 32 имао и пре одлуке Уставног суда из 2009. године. У литератури се као пример раније релевантне праксе у наведеном смислу, истиче случај поводом захтева за информацијама о животној средини у вези са радом рафинерије, који је упутила невладина организација „Правни ресурсни центар“ министарству надлежном за питања животне средине. Министарство је одбило да изда тражену информацију позивајућу се на тврдњу да иста представља

⁷¹⁷ D. Boyd, 2012, 152.

⁷¹⁸ *Khabisi NO and Another v Aquarella Investment (Pty) Ltd and Others* (9114/2007), <http://www.saflii.org/za/cases/ZAGPHC/2007/116.html> 22.10.2016.

⁷¹⁹ Вид. D. Boyd, 2012, 149.

⁷²⁰ *Ibid.* 328.

пословну тајну. Након што је невладина организација припремила тужбу засновану на члану 32 Устава, надлежно министарство је променило наведени став, те је и обезбедило увид у тражене информације.⁷²¹

У светлу постојања развијене судске праксе, као и легислативе која покрива готово сваки аспект животне средине, неспорно је да право на одговарајућу животну средину чини важан сегмент правног система Јужноафричке Републике.

8.2.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Нигерије

Устав Савезне Републике Нигерије из 1999. године не пружа заштиту праву на одговарајућу животну средину. Једина одредба Устава која се тиче животне средине је члан 20 којим се прописују дужности државе у погледу заштите животне средине. Наведеним чланом је предвиђена обавеза државних органа да штите и унапређују животну средину, као и да обезбеде „очување воде, ваздуха, земљишта, шума и дивљих животиња у Нигерији“.⁷²²

Без обзира на чињеницу да предметно право није зајемчено Уставом, оно ипак ужива заштиту у правном систему Нигерије на основу Афричке повеље о људским правима и правима народа. Нигерија је 1983. године ратификовала Афричку повељу и преузела обавезе прописане овим међународним уговором. Обавезност Повеље у оквиру унутрашњег правног поретка Нигерије, потврдио је Врховни суд ове државе у случају *General Sani Abacha*.⁷²³ Афричка комисија за људска права је члан 24 Повеље, којим се гарантује право на одговарајућу животну средину, разматрала у контексту обавезе државних органа Нигерије у претходно наведеном случају *SERAP против Нигерије*.⁷²⁴

Пракса Савезног вишег суда показује да овај орган пружа заштиту праву на одговарајућу животну средину на основу одредбе устава којом се гарантује право на живот. Наиме, у предмету *Jonah Gbemre v. SPDC*, Суд је истакао да право на живот и

⁷²¹ С. Bruch, W.Coker, С. VanArsdale, 2000, 46,

⁷²² Устав Савезне Републике Нигерије, 1999, <http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm> 22.10.2016.

⁷²³ Rhusk Ako, Ngozi Stewart, “Overcoming the (Non)justiciable Conundrum: The Doctrine of Harmonious Construction and the Interpretation of the Right to a Healthy Environment in Nigeria”, *Justiciability of Human Rights Law in Domestic Jurisdictions*, (Alice Diver, Jacinta Miller eds), Springer, New York, 2015, 131.

⁷²⁴ Вид. стр. 187.

људско достојанство треба тумачити на начин који укључује и право на одговарајућу животну средину.⁷²⁵ Ипак, чини се да се на овај начин не обезбеђује пуна заштита предметног права, већ само његових појединих делова.

Узимајући у обзир чињеницу да Нигерија представља државу која се суочава са озбиљним проблемима у области заштите животне средине⁷²⁶, актуелни легислативни оквир у овој сфери није адекватан како би обезбедило остваривање права на одговарајућу животну средину. Најефикаснији начин превазилажења наведеног проблема односио би се на инкорпорирање предметног права у уставни текст, али и унапређивање еколошке свести грађана ове државе.

8.2.3. Право на одговарајућу животну средину у осталим афричким државама

Право на одговарајућу животну средину је зајемчено Уставом Републике Уганде 1995. године у оквиру члана 39.⁷²⁷ Судска пракса показује да су судски органи Уганде разматрали остваривање предметног права у контексту, између осталог, и следећих питања: одбијање издавања дозволе за успостављање фарме шећерне трске на подручју шумског резервата, планови изградње различитих индустријских постројења без студије о процени утицаја на животну средину, загађивање ваздуха итд.⁷²⁸ Занимљиво је напоменути и да је на основу члана 39 Устава, 2004. године, у Уганди усвојен пропис о заштити становништва од изложености дуванском диму.⁷²⁹

Република Сејшели регулише право на одговарајућу животну средину у члану 36 Устава.⁷³⁰ Врховни суд Сејшела је 2004. године истакао значај члана 36 Устава са аспекта тумачења прописа који се тичу различитих сегмената заштите животне средине и нагласио да предметно право представља једно од фундаменталних права правног поретка

⁷²⁵ Onyeke Anaebo, Eghosa Ekhaton, "Realizing substantive rights to healthy environment in Nigeria: A case for constitutionalisation", *Environmental Law Review* 2/2015, 82-99, 92.

⁷²⁶ Вид. Joshua Eaton, "The Nigerian Tragedy, Environmental Regulation of Transnational Corporations, and the Human Right to a Healthy Environment" *Boston University International Law Journal* 1/1997, 261-308.

⁷²⁷ Устав Републике Уганде, 1995,

http://www.statehouse.go.ug/sites/default/files/attachments/Constitution_1995.pdf 25.10.2016.

⁷²⁸ D. Boyd, 2012, 149.

⁷²⁹ *Ibid.*

⁷³⁰ Устав Републике Сејшели са амандманима, 1993, http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=223803 30.10.2016.

ове афричке државе.⁷³¹

У правном систему Републике Кеније право на одговарајућу животну средину је прописано у члану 42 Устава из 2010. године у коме се наводи да „свако има право на чисту и здраву животну средину“, али и право на очување животне средине за добробит садашњих и будућих генерација.⁷³² До ступања на снагу овог Устава, поједини елементи предметног права су на основу судске праксе уживали заштиту као део права на живот.⁷³³

Уз претходно наведене државе, право на одговарајућу животну средину је на основу уставних текстова заштићено и у следећим афричким државама: Буркина Фасо (члан 29)⁷³⁴, Арапска Република Египат (члан 46)⁷³⁵, Република Обала Слоноваче (члан 27)⁷³⁶ и Савезна Демократска Република Етиопија (члан 44)⁷³⁷.

8.3. ПРАВО НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ У ПРАВНИМ СИСТЕМИМА ПОЈЕДИНИХ ДРЖАВА АЗИЈСКОГ КОНТИНЕНТА

Државе азијског континента одликује разноликост како у историјском, културолошком и политичком смислу, тако и са аспекта правних система ових држава. Стога не изненађује чињеница да међу државама овог континента постоји значајна разлика у погледу постојања и развијености легислативе у области заштите животне средине. Када је реч о заштити права на одговарајућу животну средину у правним порецима држава овог региона, сматра се да само дванаест држава гарантује право на одговарајућу животну средину у својим уставима: Азербејџан, Источни Тимор, Индонезија, Ирак, Киргистан, Монголија, Непал, Филипини, Јужна Кореја, Тајланд,

⁷³¹ D. Boyd, 2012, 155.

⁷³² Устав Републике Кеније, 2010, <https://www.kenyaembassy.com/pdfs/the%20constitution%20of%20kenya.pdf> 30.10.2016.

⁷³³ Mohammed Bekhechi, “Legal and Regulatory Framework for Environmental Impact Assessment in African Countries“, *International Environmental Law and Policy in Africa*, (Kevin Gray, Beatrice Chaytor eds), Springer Science & Business Media, New York, 2013, 277.

⁷³⁴ Устав Буркине Фасо са амандманима, 1991 https://www.constituteproject.org/constitution/Burkina_Faso_2012.pdf 30.10.2016.

⁷³⁵ Устав Арапске Републике Египат, 2014, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf 30.10.2016.

⁷³⁶ Устав Републике Обала Слоноваче, 2016, <http://ivoire-juriste.blogspot.rs/p/telechargement.html> 30.11.2016.

⁷³⁷ Устав Савезне Демократске Републике Етиопије, 1995, <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/et/et007en.pdf> 20.10.2016.

Турска и Туркменистан.⁷³⁸

Даљи предмет разматрања представљаће правни системи две азијске државе, Републике Филипини и Турске Републике, које пружају заштиту предметном право како на легислативном нивоу, тако и на нивоу праксе судова. Предмет посебне анализе представљаће и уставна решења других азијских држава које гарантују наведено право.

8.3.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Републике Филипини

У оквиру правног поретка Републике Филипини право на одговарајућу животну средину је прокламовано Уставном Декларацијом о принципима и државној политици у члану 16.⁷³⁹ Без обзира на чињеницу да предметно право није загарантовано самим уставним текстом, већ актом чија је основна улога разрада и имплементација уставних одредби, Врховни Суд је 1994. године, изнео закључак о обавезности члана 16 и његовој непосредној примени.⁷⁴⁰ Право на одговарајућу животну средину обезбеђено је и кроз одредбе бројних закона, међу којима је најзначајнији Закон о чистом ваздуху из 1999. године који на експлицитан начин пружа заштиту предметном праву.

Судска заштита предметног права односила се на различита питања, међу којима су, одлагање отпада, илегална сеча шума, загађивање вода итд. Једна од најпознатијих пресуда која се заснива на претходно наведеном члану 16 тиче се стања животне средине у заливу Манила. Реч је о заливу чије су воде међу најзагађенијима у свету. Врховни Суд је 2008. године поступајући у предмету *Забринути становници Манила залива* истакао да још није касно да се санирају последице загађивања животне средине у овој области, али да је неопходна свест како појединаца, тако и друштва о опасностима којима су сви изложени услед деградације природних ресурса овог подручја. Том приликом Суд је одредио дванаест државних агенција надлежних за установљавање и спровођење плана који би омогућили да квалитет воде у Манила заливу буде задовољавајућ за обављање

⁷³⁸ David Boyd, "The Implicit Constitutional Right to Live in a Healthy Environment", *Review of European Community & International Environmental Law* 2/2011, 171.

⁷³⁹ Svitlana Kravchenko, "Environment", *Encyclopedia of Human Rights* (David Forsythe ed), Oxford University Press, Oxford, 2009, 143.

⁷⁴⁰ Ibid.

различитих врста активности.⁷⁴¹

8.3.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Турске Републике

Члан 56 Устава Турске Републике наводи да свако има право на живот у здравој животној средини, али и обавезу да исту чува и унапређује. Наведеним чланом је иста обавеза прописана и за државне органе.⁷⁴² Предметно право остварује се и кроз бројне прописе у области заштите животне средине, међу којима је посебно значајан Закон о животној средини из 1983. године (последње измене овог закона су биле 2006. године).⁷⁴³ Највећи утицај на наведену легислативу има процес хармонизације прописа Турске Републике са правом Европске уније.

Велик број предмета против Турске пред Европским судом за људска права који се односе на различите аспекте повреде права на одговарајућу животну средину⁷⁴⁴, указује на чињеницу да наведено право не ужива адекватну заштиту у овој држави. Наиме, државни органи у свом поступању често погрешно тумаче прописе у области заштите животне средине, али пружају и знатан отпор њиховој примени. Услед овакве ситуације, грађани захтевају заштиту предметног права пред судовима, који неретко установе повреду истог и наложе предузимање одређених мера од стране државних органа. Након изостанка реакција надлежних органа, грађани се обраћају Европском суду за људска права.⁷⁴⁵

8.3.3. Право на одговарајућу животну средину у осталим азијским државама

Република Азербејџан прокламује предметно право у члану 39 Устава наводећи

⁷⁴¹Paul Harris, Graeme Lang, *Routledge Handbook of Environment and Society in Asia*, Routledge, London, 2014, 33.

⁷⁴²Устав Турске Републике са амандманима, 1982, https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2002.pdf 02.11.2016.

⁷⁴³Организација за храну и пољопривреду Уједињених нација, *Food security and the environment*, http://faolex.fao.org/cgi-bin/faolex.exe?rec_id=004828&database=faolex&search_type=link&table=result&lang=eng&format_name=@ERALL 03.11.2016.

⁷⁴⁴ Вид. стр. 146, 157, 158.

⁷⁴⁵ D. Boyd, 2012, 171.

да „свако има право на здраву животну средину“, као и на информацију о истој.⁷⁴⁶ Устав Републике Источни Тимор у члану 61 прописује да свако има право на одговарајућу животну средину, али и дужност у контексту очувања и унапређивања исте за садашње и будуће генерације.⁷⁴⁷ Сличну одредбу садржи и Устав Републике Киргистан.⁷⁴⁸ Нови Устав Краљевине Тајланд из 2016. године у члану 43 наводи да сваки појединац, као и заједница, имају право на коришћење и одржавање природних ресурса на уравнотежен и одржив начин у складу са поступком прописаним законом.⁷⁴⁹ Устав Републике Индонезије не садржи одредбу којом гарантује искључиво право на одговарајућу животну средину, већ то чини у оквиру члана 28Х којим се поред предметног права, прокламује и право на дом, као и право на физички и духовни просперитет.⁷⁵⁰ Република Ирак у оквиру уставног текста у члану 33 прописује да „свако има право на здраву и безбедну животну средину“.⁷⁵¹ На сличан начин предметно право прокламује и Устав Републике Монголије у члану 16⁷⁵², Устав Републике Туркменистан у оквиру члана 36⁷⁵³, Устав Републике Кореје у члану 35⁷⁵⁴ као и нови Устав Републике Непал из 2015. године⁷⁵⁵. Поједине азијске државе пружају на индиректан начин заштиту предметном праву, без обзира на чињеницу да оно није зајемчено уставом. Устав Републике Пакистан не садржи одредбу којом би регулисао ово право, али је Врховни суд 1994. године поступајући у предмету који се односио на загађивање вода, истакао да је предметно право садржано у оквирима права на живот. И у овом случају реч је о заштити само појединих сегмената права на одговарајућу

⁷⁴⁶ Устав Републике Азербејџан, 1995, http://azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_e.pdf 01.11.2016.

⁷⁴⁷ Устав Републике Источни Тимор, 2002, http://timor-leste.gov.tl/wp-content/uploads/2010/03/Constitution_RDTL_ENG.pdf 01.11.2016.

⁷⁴⁸ Устав Републике Киргистан, члан 48, 2010, www.legislationline.org/documents/id/5045 01.11.2016.

⁷⁴⁹ Устав Краљевине Тајланд, 2016, http://www.constitutionnet.org/files/thailand-draft-constitution_englishtranslation_june_2016.pdf 01.11.2016.

⁷⁵⁰ Устав Републике Индонезије са амандманима, 1945, <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/indonesia.pdf> 01.11.2016.

⁷⁵¹ Устав Републике Ирак, 2005, http://www.iraqinationality.gov.iq/attach/iraqi_constitution.pdf 01.11.2016.

⁷⁵² Устав Републике Монголије са амандманима, 1992, https://www.constituteproject.org/constitution/Mongolia_2001.pdf?lang=en 01.11.2016.

⁷⁵³ Устав Републике Туркменистан, 2008, https://www.constituteproject.org/constitution/Turkmenistan_2008.pdf 01.11.2011.

⁷⁵⁴ Устав Републике Кореје са амандманима, 1948, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/legaldocument/wcms_117333.pdf 01.11.2016.

⁷⁵⁵ Устав Републике Непал, 2015, http://www.nepalembassy-germany.com/pdfs/Constitution_full_english.pdf 01.11.2016.

животну средину. Слично становиште заузели су и судови у Републици Бангладеш.⁷⁵⁶

У Републици Индији, се на основу судске праксе, право на одговарајућу животну средину остварује на основу уставних чланова 21, 48А и 51А. Члан 21 Устава прокламује право на живот, док се друга два наведена члана односе на обавезе државних органа у контексту заштите, очувања и унапређења животне средине. Најпознатији случај у оквиру јуриспруденције ове државе који се тиче заштите предметног права јесте предмет *Maneka Ghandi*. Поступајући у наведеном случају, Врховни суд Републике Индије је истакао да право на одговарајућу животну средину ужива заштиту у правном поретку ове државе на основу члана 21 Устава који треба тумачити у светлу чланова 48А и 51А.⁷⁵⁷

8.4. ПРАВО НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ НА АМЕРИЧКОМ КОНТИНЕНТУ

Већина северноамеричких држава, као и држава које припадају региону Средње Америке не пружају заштиту праву на одговарајућу животну средину. Изузетак од наведене тврдње представљају правни системи држава Никарагве и Панаме. Стога ће анализа предметног права обухватити претходно наведене две државе, као и јужноамеричке државе чији правни системи јемче остваривање овог људског права. Током последњих двадесет година прошлог века, у многим државама наведеног региона дошло је до промена политичких режима и стварања демократског друштва. Наведене промене пратиле су и промене устава, те се у уставне текстове инкорпорирају нова људска права, између осталог, и право на одговарајућу животну средину. Уставна гаранција предметног права тренутно је садржана у оквиру правних поредака четрнаест држава на америчком тлу. Релевантне уставне одредбе ових држава представљаће предмет даљих разматрања. Посебна пажња биће посвећена правним системима Аргентинске Републике и Републике Костарике, као државама које у овој регији имају најразвијенију легислативу у области заштите животне средине.

⁷⁵⁶ *Ibid*, 172, 176.

⁷⁵⁷ Normawati Binti Hashim, "Constitutional Recognition of Right to Healthy Environment: The way forward", *Asia Pacific International Conference on Environment-Behaviour Studies*, University of Westminster, London, September 2013, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 207.

8.4.1. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Аргентинске Републике

Право на одговарајућу животну средину је зајемчено изменама Устава Аргентинске Републике 1994. године.⁷⁵⁸ У члану 41 Устава се наводи да „сви становници имају право на здраву и уравнотежену животну средину која одговара људском развоју“ у циљу задовољавања потреба како садашњих, тако и будућих генерација, али и дужност заштите и очувања исте. У истом члану, између осталог, наведена је и обавеза државе да обезбеди остваривање овог права, као и права на информације о животној средини и едукацију становништва о заштити животне средине. Последњи став члана 41 прописује забрану уласка радиоактивног и опасног или потенцијално опасног отпада на територију Аргентине. Након 1994. године, у правном систему Аргентине усвојени су бројни прописи у области заштите животне средине који доприносе остваривању предметног права, а као посебно значајан акт, потребно је истаћи Општи закон о животној средини из 2002. године.⁷⁵⁹

Аргентина се у контексту судске заштите предметног права, у литератури наводи као најуспешнија држава на јужноамеричком тлу. Предмети у оквиру којих је захтевана заштита предметног права, односили су се на загађивање вода, буку, изградњу различитих објеката на подручју еколошких резервата, утицај нафтне индустрије на животну средину итд.⁷⁶⁰ Један од најпознатијих случајева односио се на загађивање реке Риачуело. Група забринутих грађана је 2004. године тужила владу ове државе, град Буенос Аирес и 44 фабрике, наводећи њихову одговорност у контексту загађивања претходно наведене реке. Подносици представке су живели у непосредној близини ове реке, те су тврдили да је загађивање исте довело до повреде њиховог права на одговарајућу животну средину. Услед наведене тврдње, тужиоци су захтевали накнаду штете и заустављање процеса загађивања басена реке. Врховни суд је 2006. године наложио надлежним државним органима да установе да ли је и у којој мери загађена река Риачуело, као и да спроведу

⁷⁵⁸Устав Аргентинске Републике са амандманима, 1853/1994, http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=282508 04.11.2016.

⁷⁵⁹ Вид. Matthew Amengual, *Politicized Enforcement in Argentina: Labor and Environmental Regulation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016, 150.

⁷⁶⁰ D. Boyd, 2012, 125.

едукацију становништва о очувању животне средине. Годину дана касније, Суд је донео одлуку да су државни органи дужни да установе план рестаурације реке, који ће бити подвргнут оцени независне експертске комисије. Након тога, 2008. године, Суд је донео пресуду, засновану на члановима 41 и 43 Устава, којима се прокламује заштита права на одговарајућу животну средину, као и права на доступност правосуђа. У оквиру ове пресуде Суд је усвојио захтев подносиоца представки у погледу накнаде штете и нагласио неопходност побољшања квалитета живота становништва басена реке Риачуело и извршења реконструкције свих компонената животне средине у басену ове реке. Наложено је и испитивање пословања свих фабрика у близини ове реке у контексту могућег загађивања исте, затварање илегалних депонија, чишћење обала реке и унапређивање система за пречишћавање воде у оквиру слива реке. У складу са наведеном пресудом, држава је издвојила 1,8 милијарде америчких долара како би се реализовале наложене мере у периоду до 2022. године.⁷⁶¹

8.4.2. Право на одговарајућу животну средину у правном систему Републике Костарике

Право на одговарајућу животну средину је зајемчено Уставом Републике Костарике у оквиру члана 50, којим се превиђа да свако има право на здраву и еколошки уравнотежену животну средину, као и на накнаду штете услед повреде овог права.⁷⁶² Остваривање наведене уставне одредбе омогућено је, између осталог, и на основу бројних прописа у области заштите животне средине. Закон о животној средини из 1994. године представља основни акт у овој сфери, а поред њега реализацији предметног права доприносе и многи секторски закони, као што су Закон о шумама из 1996. године, Закон о биодиверзитету из 1998. године, Закон о водама из 2014. године итд.⁷⁶³

⁷⁶¹ Gabriel Basílico, Laura Cabo, Ana Faggi, Sebastian Miguel, “Low-Tech Alternatives for the Rehabilitation of Aquatic and Riparian Environments”, *Phytoremediation: Management of Environmental Contaminants*, (Abid Ansari, Sarvajeet Singh Gill, Ritu Gill, Guy Lanza, Lee Newman eds), 2016, 357-362.

⁷⁶² Устав Републике Костарике са амандманима, 1949, https://www.constituteproject.org/constitution/Costa_Rica_2011.pdf?lang=en 07.11.2016.

⁷⁶³ Thomas Greiber, Simone Schiele, *Governance of ecosystem services: lessons learned from Cameroon, China, Costa Rica and Ecuador*, IUCN Environmental Law Centre (ELC), Germany, Ministry for Economic Co-operation and Development, 2011, 76.

Врховни суд ове државе је 1993. године у оквиру случаја *Carlos Roberto Mejia Chcon*, први пут разматрао поједине сегменте права на одговарајућу животну средину у контексту права на живот наводећи да ово људско право подразумева живот у незагађеној животnoj средини.⁷⁶⁴ Као самостално људско право, исти суд је право на одговарајућу животну средину сагледао годину дана касније, након чега су уследили бројни предмети у којима се захтевала заштита овог права претежно пред Уставним судом. Наведени предмети су се најчешће односили на следећа питања: одлагање отпада, прераду отпадних вода, загађивање ваздуха, али и на принципе заштите животне средине, нарочито принцип предострожности и принцип загађивач плаћа. Важно је напоменути и да на основу јуриспруденције ове државе, право на одговарајућу животну средину укључује и право на воду.⁷⁶⁵

8.4.3. Право на одговарајућу животну средину у осталим америчким државама

Претходно је наведено да је заштита права на одговарајућу животну средину установљена уставним одредбама у оквиру четрнаест америчких држава. Једна од држава која је међу првима прокламовала ово право била је Република Ел Салвадор. Без обзира на чињеницу да Устав ове државе гарантује предметно право само деци (члан 34), пракса Врховног суда је показала да сви уживају право на одговарајућу животну средину како на основу члана 34, тако и на основу члан 117 којим се одређују обавезе државе у контексту очувања животне средине.⁷⁶⁶

Устав Савезне Републике Бразил у члану 225 прописује заштиту предметног права и наводи дужност друштва и државе у вези са очувањем животне средине за добробит садашњих и будућих генерација.⁷⁶⁷ У оквиру истог члана предвиђене су бројне обавезе државе како би обезбедило остваривање овог права, између осталог, контрола производње

⁷⁶⁴ James May, Erin Daly, *Global Environmental Constitutionalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 112.

⁷⁶⁵ Извештај независног експерта о питањима заштите људских права у вези са безбедном, чистом, здравом и одрживом животном средином, Савет за људска права Уједињених нација, 2014, A/HRC/25/53/Add 1.

⁷⁶⁶ Устав Републике Ел Салвадор са амандманима, 1983, <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/ElSalvador1983English.pdf> 20.11.2016.

⁷⁶⁷ Устав Савезне Републике Бразил са амандманима, 1988, <http://english.tse.jus.br/arquivos/federal-constitution> 20.11.2016.

и употребе свих супстанци које могу да имају негативан утицај на животну средину, промовисање „еколошког“ образовања на свим нивоима школског система итд. Пракса Врховног суда Бразила показује да се ово право претежно остварује као колективно право.

Државе наведеног региона које садрже уставне прокламације предметног права, али не обезбеђују адекватну судску заштиту истог су Мексико и Парагвај. Устав Републике Мексико гарантује право на одговарајућу животну средину у члану 4 прописујући да свако има право на животну средину која је адекватна његовом развоју⁷⁶⁸, док Устав Републике Парагвај исто право гарантује у оквиру члана 7.⁷⁶⁹

Устав Републике Чиле предвиђа да сви имају право на живот у незагађеној животној средини, као и дужност државе да обезбеди остваривање овог права.⁷⁷⁰ На сличан начин предметно право гарантују и Устав Колумбије (члану 79)⁷⁷¹, Устав Боливије (члан 33)⁷⁷², Устав Еквадора (члан 14)⁷⁷³, Устав Републике Перу (члан 22)⁷⁷⁴, Устав Никарагве (члан 60)⁷⁷⁵, Устав Панаме (члан 118)⁷⁷⁶ и Устав Венецуле (члан 127)⁷⁷⁷.

Чињеница која у великој мери утиче на сагледавање заштите права на одговарајућу животну средину на америчком континенту односи се на изостанак регулисања овог права у оквиру уставних текстова Сједињених Америчких Држава и Канаде. Уколико узмемо у обзир површину ових држава, као и степен индустријског развоја у истим, непостојање гарантовања предметног права у овим државама, се намеће као кључна препрека његовог остваривања на северноамеричком тлу.

⁷⁶⁸Устав Сједињених Мексичких Држава са амандманима, 1917, https://www.constituteproject.org/constitution/Mexico_2007.pdf 20.11.2016.

⁷⁶⁹Устав Републике Парагвај са амандманима, 1992, https://www.constituteproject.org/constitution/Paraguay_2011.pdf 20.11.2016.

⁷⁷⁰ Устав Републике Чиле, 1980, <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Chile.pdf> 20.11.20016.

⁷⁷¹Устав Републике Колумбије са амандманима, 1991, https://www.constituteproject.org/constitution/Colombia_2005.pdf 20.11.2016.

⁷⁷²Устав Вишенационалне Државе Боливије, 2009, https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf 20.11.2016.

⁷⁷³ Устав Републике Еквадор, 2008, <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html> 20.11.2016.

⁷⁷⁴Устав Републике Перу са амандманима, 1993, https://www.constituteproject.org/constitution/Peru_2009.pdf 20.11.2016.

⁷⁷⁵Устав Републике Никарагве са амандманима, 1987, https://www.constituteproject.org/constitution/Nicaragua_2005.pdf 20.11.2016.

⁷⁷⁶Устав Републике Панама са амандманима, 1972, https://www.constituteproject.org/constitution/Panama_2004.pdf 20.11.2016.

⁷⁷⁷Устав Боливарске Републике Венецуле, 1999, <http://www.venezuelaemb.or.kr/english/ConstitutionoftheBolivarianingles.pdf> 20.11.2016.

9. ЗАЈЕДНИЧКИ ЕЛЕМЕНТИ РАЗМАТРАНИХ ДЕФИНИЦИЈА ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

У оквиру претходних поглавља право на одговарајућу животну средину, као и одређени сегменти овог права, сагледани су у светлу одредби правних инструмената како на универзалном, тако и на регионалним и националним нивоима. Заједнички именитељ разматраних прописа и дефиниција предметног права манифестује се у појединим елементима садржаја овог права. Реч је оним деловима концепта права на одговарајућу животну средину који би услед чињенице да се најчешће наводе у дефиницијама истог, могли да претендују на универзалност.

Предмет заштите права на одговарајућу животну средину, односно потреба човека да живи у животној средини која је адекватна његовом здрављу, благостању и развоју чини неизоставан сегмент разматраних дефиниција. У складу са наведеним, држава има обавезу да спречи загађење животне средине, односно да обезбеди примену прописа којима се регулише наведена материја. Стога су и појединци у случају повреде предметног права дужни да докажу да је одређена активност довела до нарушавања одговарајућих услова животне средине, ослањајући се на стандарде прописане релевантним унутрашњим и међународним прописима.

Поред материјалних, право на одговарајућу животну средину подразумева и одређене процесне обавезе државе у контексту остваривања права на информисање о животној средини, права на учешће у поступцима у вези са животном средином, као и заштите пред овлашћеним државним органима у случају повреде наведених права. У погледу процесних обавеза државе, у оквиру дефиниција предметног права је најчешће инкорпорирано право на информисање о животној средини, које претпоставља дужност државе да обезбеди приступ информацијама о животној средини, као и да установи адекватан административни и правни оквир поводом остваривања овог права. Наведено право је на међународном нивоу први пут предвиђено у оквиру Рио декларације о животној средини и развоју, након чега је детаљно уређено Архуском конвенцијом. Разматране дефиниције предметног права у оквиру уставних текстова држава показују да је право на информисање о животној средини загарантовано и у границама унутрашњих

правних система држава као део концепта права на одговарајућу животну средину.

Право појединаца да штите и унапређују животну средину представља важан сегмент концепта права на одговарајућу животну средину који је обухваћен дефиницијама овог права. Иако се у самим прописима користи термин дужност, реч је о праву, с обзиром на чињеницу да за непоштовање наведене дужности није предвиђена правна санкција. Ово право се често прописује у контексту реализације принципа одрживог развоја, односно у циљу обезбеђивања услова остваривања предметног права за будуће генерације. Право очувања и унапређивања животне средине је први пут прописано Стокхолмском декларацијом, након чега је постало део дефинисања предметног права како на универзалном нивоу, у оквиру Архуске конвенције и међународних декларативних аката у области заштите животне средине, тако и на нивоима унутрашњих правних поредака бројних држава.

Наведени елементи садржаја права на одговарајућу животну средину, који су обухваћени дефиницијама овог права у оквиру различитих прописа, указују на суштинске стандарде концепта предметног права. Реч је о сегментима људског права на одговарајућу животну средину који ће неизоставно чинити део универзалног обичајног правног правила којим ће се гарантовати ово право, а чији је процес настанка у току.

10. СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

Специфичност права на одговарајућу животну средину манифестује се као последица самог карактера овог права, које подразумева како заштиту интереса појединца, тако и заштиту интереса целокупног човечанства у контексту очувања животне средине. Даљи предмет истраживања представљаће поједини аспекти предметног права на којима се, између осталог, заснива посебност овог људског права.

10.1. ТРАНСГРАНИЧНИ ЕЛЕМЕНАТ ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

Међународни уговори у области заштите људских права захтевају од држава уговорница да обезбеде предвиђена права и слободе за сваког ко се налази под њиховом јурисдикцијом. Члан 1 Европске конвенције о људским правима, као и члан 2 (1) Међународног пакта о грађанским и политичким правима, наводе да државе уговорнице имају обавезе у погледу људских права и слобода, зајемчених овим уговорима, према појединцима који се налазе под њиховом јурисдикцијом. Поступајући у предмету *Банковић*⁷⁷⁸, Европски суд за људска права је истакао да се члан 1 Конвенције односи на територијалну јурисдикцију, што имплицира да државе уговорнице имају претходно наведену обавезу у погледу права лица која се налазе на њеној територији. Дакле, могуће је закључити да држава није у обавези да обезбеди поштовање људских права оних појединаца који се налазе ван њене територије. Са друге стране, Суд је у предмету у *Loizidu против Турске*⁷⁷⁹ установио одговорност држава у погледу транстериторијалног ефекта њиховог поступања. Поступајући у овом случају Суд је нагласио да се „одговорност земаља уговорница може појавити поводом чињења или нечињења њихових власти која производе последице изван њихових територија“. Слично становиште је заузео и Комитет за економска, социјална и културна права поводом дејства Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима ван граница држава

⁷⁷⁸ Банковић и остали против Белгије, Представка бр. 52207/99, Одлука од 12.децембра 2001.

⁷⁷⁹ *Loizidu против Турске*, Представка бр. 15318/89, Пресуда од 28.новембра 1996., 52.

уговорница.⁷⁸⁰ Изнети став Комитета, као и претходно споменуто схватање Европског суда за људска права у случају *Loizidu против Турске*, нису довољни како би се напустио принцип територијалне јурисдикције као доминантан у области заштите људских права, али потврђују постојање одређених изузетака у наведеном контексту.

За разлику од области заштите људских права, међународно право животне средине садржи бројна правила којима се успостављају обавезе држава у односу на појединце на територији других држава. Као пример је могуће навести Конвенцију о процени утицаја на животну средину у прекограничним условима из 1991. године. На основу овог међународног уговора државе имају обавезу успостављања процедуре процене утицаја планираних објеката или активности на животну средину, која треба да укључи и учешће јавности с територије друге државе, у области која може бити погођена. Наведеном одредбом је на јасан начин установљен трансгранични карактер заштићених права, као и одговорност држава у наведеном смислу.

Документ који спаја наведене области и прокламује право на одговарајућу животну средину, Архуска конвенција, предвиђа трансгранични елемент као посебну карактеристику предметног људског права. Остваривање како права на одговарајућу животну средину, тако и осталих људских права зајемчених овим уговором, не може да се дефинише само као правни однос између државе и појединца под њеном територијалном надлежношћу. Наведена теза потврђена је чланом 3 Архуске конвенције у коме се наводи да ће *„јавност имати доступност информација, могућност учешћа у доношењу одлука и право на правну заштиту у питањима животне средине без дискриминације по питању држављанства, националности или места пребивалишта, а у случају правног лица, без дискриминације у вези тога где има регистровано седиште или стварни центар својих активности“*⁷⁸¹. Државе уговорнице Архуске конвенције су препознале чињеницу да њихова чињења или нечињења у сфери заштите животне средине могу да произведу ефекте ван националних граница. Стога и појединци могу да захтевају заштиту права прокламованих овим уговором пред Комитетом за разматрање поштовања обавеза на основу Архуске конвенције од стране уговорница, без обзира на критеријуме територијалне надлежности држава.

⁷⁸⁰ Р. Етински, 2013(b), 493.

⁷⁸¹ Архуска конвенција, op.cit члан 3.

Питања заштите животне средине нужно подразумевају глобалну димензију и трансгранични карактер, те није могуће ни људско право на одговарајућу животну средину свести на оквире унутрашњих правних система. На основу предметног права, државе су дужне да у испуњавању својих обавеза, напусте критеријуме територијалне надлежности и обезбеде остваривање овог људског права и ван граница своје територије. Дакле, појединци би у случају повреде права на одговарајућу животну средину били дужни да докажу да је одређена активност довела до нарушавања одговарајућих услова животне средине, без обзира на чињеницу да ли је у питању држава на чијој су територији настањени и под чијом се јурисдикцијом налазе. Они би заштиту наведеног права могли да захтевају пред судовима одговорне државе, стога би остваривање исте зависило од унутрашњих прописа те државе.⁷⁸²

Без обзира на чињеницу да загађења животне средине не могу да се сведу на државне границе, чини се да на међународном нивоу тренутно није могуће остварити заштиту права на одговарајућу животну средину уколико она није комплементарна принципу територијалне надлежности одговорне државе. Пракса Комитета за питања поштовања подразумева извесне промене у наведеном контексту, које могу да укажу на позитиван развој међународног оквира са аспекта уважавања трансграничног елемента предметног права.

10.2. *IUS STANDI* У ПОГЛЕДУ ПРАВА НА ОДГОВАРАЈУЋУ ЖИВОТНУ СРЕДИНУ

Под термином *ius standi* се на основу Енциклопедије Међународног јавног права подразумева правна способност неког да заштити своја права на међународном нивоу.⁷⁸³ Уживање људских права добија свој потпун смисао тек уколико је могуће захтевати њихову заштиту пред одређеним националним и међународним судским органима. У оквиру претходних поглавља извршена је анализа међународноправних и

⁷⁸² Sebastian De los Reyes, *The Extraterritorial Application of Human Rights in Cases of Transboundary Environmental Harm*, The University of Edinburgh, Edinburgh, 2013, 22.

⁷⁸³ Karl Josef Partsch, "Individuals in International Law" in *Encyclopedia of Public International Law*, Vol.8, Elsevier Science Publ. Amsterdam 1985, 386.

унутрашњеправних инструмената који прокламују право на одговарајућу животну средину или пружају заштиту појединим сегментима овог права, као и пракса надзорних органа над применом наведених инструмената.

У светлу анализе међународноправних инструмената, који на директан или посредан начин пружају гаранцију праву на одговарајућу животну средину, заштита наведеног права или његових појединих сегмената, на универзалном нивоу могућа је пред следећим надзорним телима: Комитетом за људска права, Комитетом за економска, социјална и културна права, Комитетом за укидање дискриминације жена, Комитетом за права детета, Комитетом за укидање расне дискриминације и Комитетом за питања поштовања. На европском континенту механизми заштите предметног право подразумевају поступке пред Европским судом за људска права, Европским социјалним комитетом, Европским судом правде, као и Комитетом за надзор извршавања обавеза установљених Протоколом о води и здрављу уз Конвенцију о заштити и коришћењу прекограничних водотока и међународних језера. Заштита предметног права се на америчком континенту остварује у оквиру поступака пред Интерамеричком комисијом за људска права и Интерамеричким судом за људска права, као и Комисијом за сарадњу у области животне средине, док је на афричком континенту установљена могућност заштите овог права пред Афричком комисијом за људска права и Афричком судом за људска права и права народа. Право обраћања већини наведених органа имају грађани или групе грађана, њихова удружења, професионалне или друге организације. Даљи предмет разматрања представљаће утврђивање круга субјеката који, поред држава уговорница, могу да се нађу у улози подносиоца представке како пред судовима, тако и пред надзорним телима која имају квази судску функцију, а у контексту заштите предметног права или његових појединих аспеката.

Факултативни протокол уз Међународни пакт о грађанским и политичким правима у члану 1 предвиђа надлежност Комитета за људска права да прима и разматра представке појединаца који потпадају под јурисдикцију државе уговорнице Протокола и тврде да су жртве кршења права прокламованог Пактом.⁷⁸⁴ Појам жртве у контексту наведеног члана подразумева да је појединац био директно погођен одређеним чињењем или нечињењем

⁷⁸⁴ Факултативни протокол уз Међународни пакт о грађанским и политичким правима, “Сл. лист СРЈ - Међународни уговори”, бр. 4/2001.

државе, односно њених органа власти. Право подношења представки Комитету за економска, социјална и културна права, на основу Факултативног протокола уз Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима имају појединци или групе појединаца који су под јурисдикцијом државе уговорнице Протокола и које тврде да су жртве кршења права предвиђених Пактом.⁷⁸⁵ Представку је могуће поднети и у име појединаца или група уз њихову сагласност, сем уколико подносилац може да оправда подношење представке без сагласности оних у чије име се иста подноси. Статус жртве услед повреде права предвиђених релевантним инструментима и чињеница да се лица налазе под јурисдикцијом државе уговорнице, прописани су као услови у погледу подносиоца представке, под којима појединац или група појединаца могу да се обрате и Комитету за права детета, као и Комитету за укидање дискриминације жена и Комитету за укидање расне дискриминације.

Комитету за питања поштовања обавеза на основу Архуске конвенције од стране уговорница право обраћања, поред држава, имају појединци, групе појединаца и невладине организације. Специфичност поступка на основу члана 9 став 3 Конвенције огледа се у могућности покретања истог од стране неког ко није погођен кршењем Конвенције које је предмет представке. Услови под којима претходно наведена лица могу да захтевају заштиту права предвиђених Архуском конвенцијом, као и поступци прописани чланом 9 Конвенције у контексту доступности правосуђа у питањима у вези са животном средином, представљали су предмет истраживања у оквиру поглавља у коме је извршена анализа остваривања предметног права са аспекта примене Архуске конвенције, те неће бити овде разматрани.⁷⁸⁶

Заштиту појединих елемената права на одговарајућу животну средину у својству подносиоца представке пред Европским судом за људска права могу да захтевају појединци, невладине организације и групе лица који тврде да су жртве кршења права прокламованих Европском конвенцијом о људским правима и допунским протоколима. Појединци могу поднети представку без обзира на држављанство, и без обзира где им је домицил или пребивалиште, довољно је да су се у моменту повреде права предвиђених

⁷⁸⁵ Факултативни протокол уз Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, 2008, <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPCESCR.aspx> 25.11.2016.

⁷⁸⁶ Вид. стр.124.

Конвенцијом налазили под јурисдикцијом државе уговорнице. Појам жртве дефинисан чланом 34 Конвенције подразумева првенствено директну жртву. Међутим, Суд је, екстензивно тумачећи појам жртве, прихватао представке и од подносилаца чија су права била само посредно, а не директно повређена, као и од подносилаца чија су права била потенцијално угрожена.⁷⁸⁷ Код невладиних организација и код група лица, овлашћено лице или лица потписују представку и на тај начин постају заступници, а не жртве кршења права из Конвенције. Уколико група лица није регистрована и нема овлашћеног представника, онда представку потписују сва лица која чине ту групу. Када је реч о групи лица, ова категорија углавном нема право покретања поступка према националним законодавствима.⁷⁸⁸ У случајевима захтевања заштите одређених људских права поводом загађивања животне средине, претежно је реч о групи појединаца којима је заједничко пребивалиште или боравиште.

Пред Европским комитетом за социјална права посредну заштиту предметног права је могуће остварити кроз систем колективних жалби, док појединци немају могућност обраћања овом телу. Организације које имају право да поднесу жалбу Комитету услед повреда права из Европске социјалне повеље, под условом да су све државе прихватиле систем колективних жалби су: невладине организације које имају статус учесника у оквиру Савета Европе и које се налазе на посебној листи коју за ове потребе припрема Владин Комитет; *ETUC* (конфедерација европских синдиката), *BusinessEurope* (европске асоцијације послодаваца) и *IOE* (међународна организација послодаваца), као и националне организације послодаваца и синдиката из дотичних страна уговорница. Уколико су државе дале посебан пристанак право обраћања имају и националне невладине организације. Анализа праксе Комитета је показала да се као подносиатељи жалбе, у контексту заштите одређених елемената права на одговарајућу животну средину јављају невладине организације.

У правном систему Европске уније, поред држава чланица и органа Унија, и физичка и правна лица могу да захтевају заштиту права пред Европским судом правде. Онда кад сматра да је државни орган неке државе чланице повредио права прописана

⁷⁸⁷ Вид. Марија Милојевић, *Процесна легитимација пред Европским судом за људска права*, Правни факултет, Универзитет у Нишу, 2014, 22.

⁷⁸⁸ *Ibid.* 20.

Повељом о основним правима, појединац има могућност да се обрати националним судовима те државе, као и Комисији која у овом случају има активну легитимацију да пред Судом правде покрене поступак услед повреде права Европске уније од стране државе чланице.⁷⁸⁹ У случају повреда основних права која су проузрокована мерама органа Уније, правна средства обезбеђују се искључиво пред Судом правде. Расположива правна средства за заштиту основних права пред овим судом у наведеним ситуацијама подразумевају тужбу за поништај, приговор незаконитости, тужбу због пропуштања и тужбу за накнаду штете. Правна и физичка лица имају активну процесну легитимацију, у контексту наведених правних средстава, само уколико докажу да имају правни интерес за подношење тужбе, односно да су њихова права директно повређена одређеним актом.⁷⁹⁰

Заштиту предметног права на регионалном европском нивоу могуће је захтевати и пред Комитетом за надзор извршавања обавеза установљених Протоколом о води и здрављу уз Конвенцију о заштити и коришћењу прекограничних водотока и међународних језера. Појединци и невладине организације имају могућност захтевања заштите права прокламованих наведеним инструментима у поступку који је веома сличан поступку пред Комитетом за питања поштовања. Специфичност овог поступка, јесте да појединац нема обавезу доказивања статуса жртве повреде права.

На америчком континенту посредна заштита предметног права установљена је у оквиру поступака пред Интерамеричком комисијом за људска права и Интерамеричким судом за људска права. Право обраћања Интерамеричком суду имају државе уговорнице Америчке конвенције о људским правима и Интерамеричка комисија. Појединци, групе појединаца и невладине организације могу подносити представке Интерамеричкој комисији за људска права. Наведени круг субјеката није у могућности да се непосредно обрати Интерамеричком суду за људска права, него једино преко Комисије која одлучује о случајевима за суд. Важно је истаћи и да на основу члана 44 Америчке конвенције о људским правима, наведени подносици представке не морају да имају статус жртве повреде права. Поред наведених механизма заштите, у складу са одредбама Северноамеричког споразума о сарадњи у области животне средине, појединци и невладине организације имају могућност обраћања Комисији за сарадњу у области

⁷⁸⁹ Вид. В. Ђорић Ерић, 2013, 123.

⁷⁹⁰ Ibid.

животне средине уколико је држава уговорница пропустила да ефикасно примени своје унутрашње право о животној средини. Ни у овом случају подносици представке нису у обавези да доказују статус жртве.

Могућност остваривања права на одговарајућу животну средину и појединих елемената овог права на афричком континенту установљена је кроз поступке пред Афричком комисијом за људска права и Афричким судом за људска права и права народа. Комисија има овлашћења да разматра представке од држава, појединаца и група. Критеријуми прихватања су широки и допуштају да се невладине организације или појединци обрате Комисији у име жртава. Појединци имају могућност непосредно обраћања Суду само уколико одређена држава пружи одобрење за то у виду посебне изјаве. Уколико изостане оваква изјаве државе, Суд може да прихвата тужбе само путем Комисије, као и у интерамеричком систему. У наведеним системима заштите, појединци, без обзира на то да ли имају статус жртве, могу да остваре само посредну заштиту предметног права, уважавајући чињеницу да је право на одговарајућу животну средину на основу члана 24 Афричке повеље о људским правима предвиђено као колективно људско право. Пракса Афричке комисије за људска права, као и Афричког суда за људска права још увек није дала прецизан одговор на питање ко може да захтева заштиту поводом повреде члана 24 Афричке повеље. Постоји само један случај у вези са наведеним чланом у коме се у улози подносиоца представке нашла неваљина организација, те је у овом тренутку изврстан само положај ових субјеката у контексту заштите предметног права пред Афричком комисијом и Афричким судом за људска права и права народа.

У светлу наведеног, заштиту права на одговарајућу животну средину, као и одређених аспеката овог права, могу да захтевају појединци, групе појединаца и невладине организације. У оквиру система заштите људских права појединац најчешће мора да докаже да је жртва кршења права. Наведени услов није постављен у оквиру механизма заштите људских права установљених Америчком конвенцијом о људским правима и Афричком повељом о људским правима. Статус жртве није неопходан ни за подносиоце представки у поступцима предвиђеним Северноамеричким споразумом о сарадњи у области животне средине, Лондонским протоколом и Архуском конвенцијом, када је у питању члан 9 став 3 ове Конвенције.

11. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Сагледавање материје заштите животне средине са аспекта заштите људских права заокупља пажњу различитих научних дисциплина. Заједнички именитељ ових истраживања манифестује се у идеји о значају установљавања везе између наведених области, која своју конкретизацију добија успостављањем посебног људског права на одговарајућу животну средину. Без обзира на чињеницу да, како само постојање овог људског права, тако и његов садржај, представљају предмет бројних доктринарних разматрања, у теорији није постигнут консензус у погледу наведених питања. Као посебан проблем сагледавања ове проблематике, јавља се недостатак свеобухватног и систематичног приступа анализи концепта предметног права, те је намера аутора била да идентификује постојање посебног људског права на одговарајућу животну средину на универзалном и регионалним нивоима, али и у оквиру унутрашњих правних система држава.

На универзалном нивоу, предметно право је разматрано из угла међународних декларативних аката у области заштите животне средине, као и извора међународног јавног права на основу члана 38 Статута Међународног суда правде.

Норме тзв. „меког“ права у области заштите животне средине, којима се на експлицитан начин прокламује право на одговарајућу животну средину, дале су запажен допринос у процесу конституисања овог права, како са универзалног аспекта, тако и из угла решења појединих држава. Без обзира на чињеницу да су у питању споразуми који нису правно обавезујући, они уживају висок ниво политичког ауторитета, што свакако утиче на степен њихове примене. Најзначајнији пропис наведене врсте, који је представљао и сам зачетак идеје о установљавању посебног људског права на одговарајућу животну средину, јесте Стокхолмска декларација. Под утицајем овог акта, у правним системима бројних држава предметно право је достигло ниво јединствене вредности у оквиру уставних текстова. Иако је улога међународних декларативних аката у области заштите животне средине у светлу установљавања права на одговарајућу животну средину као посебног људског права на универзалном нивоу, несумњиво изузетно важна, њихова правна природа представља круцијалну препреку у погледу њихове обавезности, те ови

правни инструменти не могу бити сагледани као адекватан самосталан правни основ детерминисања предметног права.

Следећи корак истраживања односио се на идентификовање наведеног људског права и његових појединих елемената са аспекта одредби међународних уговора у области заштите људских права, као и у сфери заштите животне средине. Уважавајући чињеницу да прописивање људских права није комплементарно правној природи међународних уговора у области заштите животне средине, који претежно регулишу односе између држава, анализа ових прописа довела је до очекиваних резултата у виду фрагментарног приступа у погледу гарантовања предметног права. Наиме, међународни уговори у овој области пружају заштиту само појединим елементима предметног права. Са друге стране, тврдње бројних теоретичара у погледу гарантовања анализираног права у контексту одредби универзалних међународних уговора у сфери заштите људских права, су у значајној мери оспорене резултатима истраживања. На експлицитан начин, право на одговарајућу животну средину је могуће сагледати само у контексту члана 24 Конвенције о праву детета. Остали међународни уговори у овој области пружају заштиту одређеним сегментима предметног права са аспекта остваривања других људских права, права на живот, права на здравље, права на имовину, права на заштиту приватног и породичног живота итд. Узроке овакве ситуације треба пре свега посматрати кроз призму чињенице да су анализирани прописи усвојени у време када је материја животне средине посматрана као питање периферног значаја. Паралелно са уочавањем важности коју животна средина има за опстанак људи, већина органа надлежних за надзор над спровођењем одређених међународних уговора у материји људских права, је одговорила кроз успостављање посредне заштите предметног права, односно кроз сагледавање овог права у светлу примене других људских права.

Међународни уговор кроз који се установљава веза између заштите људских права и питања заштите животне средине, Архуска конвенција, је право на одговарајућу животну средину издигао на ниво посебног људског права које се реализује кроз права предвиђена овим уговором. Архуска конвенција је у многеме утицала и на конституисање специфичних димензија предметног људског права, које се односе на трансгранични карактер овог права, као и *ius standi* у погледу његовог остваривања. Државе уговорнице Архуске конвенције су препознале чињеницу да њихова чињења или нечињења у сфери

заштите животне средине могу да произведу ефекте ван националних граница. Стога и појединци могу да захтевају заштиту права прокламованих овим уговором пред Комитетом за разматрање поштовања обавеза на основу Архуске конвенције од стране уговорница, без обзира на критеријуме територијалне надлежности држава. Друга специфичност права на одговарајућу животну средину у светлу одредби Архуске конвенције, подразумева могућност заштите права прокламованих овим актом подношењем представке од стране неког ко није погођен кршењем Конвенције које представља предмет представке.

Кроз поступак сагледавања права на одговарајућу животну средину као међународног обичајног правила, закључено је да међународно право још увек не препознаје предметно право као универзално обичајно правило, иако је процес настанка овог правила несумњиво у току. Уважавајући становиште Међународног суда правде, изнетог у случају *Континентални плато Северног мора*, као један од могућих сценарија настанка наведеног правила, корисно је сагледати будућност Архуске конвенције. Чини се да би у овом тренутку Архуска конвенција, могла да буде најпогоднији уговорни основ за стварање међународног обичајног правног правила, под условом да овој конвенцији приступи још држава уз уважавање присутности свих географских региона света. Други правац развоја међународног обичајног правила које би гарантовало право на одговарајућу животну средину, односи се идентификовање субјективног елемента овог правила у светлу одредби међународних декларативних аката у области животне средине, којима се експлицитно прокламује заштита предметног права, док би објективан елемент у наведеном случају зависио од броја држава које регулишу наведено људско право у оквиру својих унутрашњих прописа. Сматра се да тренутно око 80 држава у својим уставима прокламује ово људско право. Наведени број држава не задовољава критеријум опште праксе као услова постојања обичајног правног правила. Ипак, неопходно је узети у обзир чињеницу да све већи број држава признаје право на одговарајућу животну средину у уставним текстовима, те је потпуно оправдано очекивати да ће у скоријој будућности доћи до остваривања објективног критеријума предметног обичајног правног правила.

Следећа етапа истраживања у раду односила се на регионалну заштиту права на одговарајућу животну средину, односно појединих елемената овог права, на европском,

америчком, афричком и азијском континенту. На европском тлу гарантовање предметног права сагледано је у правним оквирима Савета Европе и Европске уније. Анализа праксе Европског суда за људска права је показала да, иако Европска конвенција за заштиту људских права не садржи одредбу којом би на експлицитан начин прокламовала ово право, поједини елементи овог права ипак уживају заштиту. Наиме, Суд је јасно исказао намеру да санкционише повреде других права учињене пропустима држава да примене своје националне прописе о заштити животне средине. Најчешће се о овом питању изјашњавао у оквиру тумачења члана 8 Конвенције, односно права на заштиту приватног и породичног живота и дома. Без обзира на напоре Суда да обезбеди заштиту предметном праву, чињеница да се изречене мере своде само на накнаду штете, као и да се овај орган устручава да изрекне предузимање конкретних мера у циљу заштите животне средине, оставља значајну празнину у наведеном настојању Суда. Посредна заштита предметног права обезбеђена је и на основу Европске социјалне повеље у контексту остваривања права на здравље, с обзиром на чињеницу да ни овај пропис не садржи одредбу која директно прокламује право на одговарајућу животну средину.

Правни систем Европске уније је са аспекта остваривања предметног права сагледан кроз примарне и секундарне изворе права. Круцијални документ у области заштите људских права у Унији, Повеља Европске уније о основним правима, не садржи експлицитну гаранцију права на одговарајућу животну средину. Без обзира на тврдње појединих аутора у погледу остваривања предметног права на основу члан 37 Повеље, анализа истог је показала да наведени члан не пружа јасно конституисање заштите овог људског права. Наиме, сама формулација наведене одредбе сугерише везу између области заштите животне средине и области заштите људских права, али пре у форми начела, него у форми индивидуалног људског права. Један од начина успостављања појединих сегмената права на одговарајућу животну средину, на основу Повеље, могао би се односити на установљавање посредне заштите предметног права по угледу на праксу других међународних тела, повезивањем члана 37 Повеље са члановима којима се гарантују друга људска права. Када је реч о заштити права на одговарајућу животну средину у секундарном праву Уније, допринос остваривању анализираног људског права пружају углавном прописи који се односе на обавезе преузете Архуском конвенцијом.

Разматрањем регионалних међународних уговора који регулишу одређена питања

у вези са животном средином на европском тлу, установљено је да ови прописи не садрже одредбу која би на директан начин пружила гаранцију предметног права, већ прописују само одређене сементе наведеног права.

Анализа прописа у области заштите људских права релевантних за остваривање права на одговарајућу животну средину на америчком континенту, је показала да само постојање међународног уговора који директно прописује предметно право, није довољно за његову непосредну заштиту. Упркос чињеници да Сансалвадорски протокол садржи одредбу која експлицитно прокламује наведено право, немогућност подношења представки на основу овог члана, деградира и његов значај, те се и у овом случају регионална заштита предметног права остварује претежно на посредан начин. Пракса Интерамеричке комисије за људска права и Интерамеричког суда за људска права, доприноси остваривању права на одговарајућу животну средину кроз установљавање везе између људских права заштићених Америчком декларацијом о правима и дужностима човека и Америчком конвенцијом о људским правима и стања животне средине. Специфичност релевантних случајева ова два органа, огледа се у чињеници да се гаранција наведених права претежно своди на права домородачких народа, што оправдано доводи до дилеме поводом положаја појединца у таквом систему заштите. Када је реч о уговорима који регулишу материју животне средине на америчком континенту, могућност појединаца да покрећу међународни поступак у сфери заштите животне средине на основу Северноамеричког споразума о сарадњи у области животне средине, несумњиво има позитиван утицај на остваривање предметног права. Даљи успех овог међународног уговора ће у највећој мери зависити од става држава уговорница, поводом примене унутрашњег права животне средине, као и поводом прихватања одговорности у случају пропуста у наведеном смислу.

Анализа релевантних прописа са аспекта остваривања права на одговарајућу животну средину на афричком континенту указала је на постојање како директне заштите овог права, тако и посредне. Афричка повеља о људским правима у оквиру члана 24 прописује право на одговарајућу животну средину као колективно људско право. Немогућност ефикасне заштите овог права од стране појединца као титулара, као и чињеница да пракса Афричке комисије за људска права, као и Афричког суда за људска права, још увек није дала прецизан одговор на питање ко може да захтева заштиту

поводом повреде члана 24 Афричке повеље, свакако има негативан утицај у погледу значаја наведеног члана. Стога се и у овом случају, предметно право своди претежно на посредну заштиту у контексту одредби којима се гарантују право на здравље, право на живот и право на имовину.

Остваривање права на одговарајућу животну средину у азијском региону сагледано је у светлу одредби Арапске повеље о људским правима и Декларације о људским правима усвојеној од стране Асоцијације јужноазијских народа. Упркос чињеници да оба инструмента садрже одредбе којима се регулише предметно право, непостојање релевантне праксе надзорних органа, намеће закључак да је у овом моменту заштита предметног права на азијском континенту још увек на нивоу пуке прокламације.

Следећа фаза истраживања подразумевала је трагање за признањем права на одговарајућу животну средину у оквиру унутрашњих правних система држава европског, афричког, азијског и америчког континента. Анализа правних система држава Западне Европе, указала је на чињеницу да је предметно право зајемчено уставима већине држава наведеног региона, као и да се управо ове државе сматрају најуспешнијим из угла регулисања наведеног људског права. Са друге стране, истраживање правних поредака западноевропских држава је показало да заштита предметног права претежно зависи од карактера уставне одредбе. Пуно остваривање овог права могуће је само ако је реч о уставном решењу које конституише основна људска права, док је његова реализација у већој мери отежана уколико се заснива на одредби устава којом се успостављају одређени принципи и начела. Када је реч о анализи правних система источноевропских држава, установљен је закључак да је право на одговарајућу животну средину инкорпорирано у уставе већине наведених држава, али да његово остваривање често омета, како неадекватна имплементација релевантних одредби од стране државних органа, тако и недовољно развијена свест грађана о постојању и садржају овог права.

Сагледавање заштите права на одговарајућу животну средину у светлу правних система афричких држава, указало је на нижи степен остваривања предметног права у односу на европске земље. Сматра се да око 30 држава овог континента пружа заштиту предметном праву у оквиру уставних текстова, али да је легислативни оквир, који подржава релевантне уставне одредбе, у већини афричких држава још увек у почетној фази, те се пуна реализација предметног права у државама овог континента тек очекује.

Када је реч о заштити права на одговарајућу животну средину у правним системима држава азијског континента, тренутно само дванаест држава гарантује ово право у својим уставима. Са друге стране, неопходно је нагласити да поједине азијске државе пружају на индиректан начин заштиту предметном праву, у контексту уставних одредби којима се гарантују друга људска права. Истраживање остваривања предметног права, како у оквиру правних поредака који предметно право прописују на уставном нивоу, тако и оних који му пружају индиректну заштиту, указало је на закључак да је и у овом случају процес установљавања анализираниог људског права у већини азијских држава у почетној фази, али да постоји јасно настојање државних органа да се овај процес успешно оконча у будућности.

Истраживање правних система држава на америчком тлу, показало је да је заштита права на одговарајућу животну средину обезбеђена у оквиру правних поредака четрнаест држава. Док поједине јужноамеричке државе, попут Аргентине, у оквиру својих правних система успешно реализују заштиту предметног права, северноамеричке земље делују у наведеном смислу потпуно незаинтересовано. Упркос становишту и апелу доктрине да је неопходно да Сједињене Америчке Државе и Канада што пре усвоје адекватну регулативу у погледу заштите права на одговарајућу животну средину, с обзиром на површину ових држава, као и степен индустријског развоја у истим, чини се да позитивна очекивања у наведеном контексту нису реална.

Закључна становишта овог рада у погледу остваривања права на одговарајућу животну средину се следећа:

- Поједини универзални међународни декларативни акти у области заштите животне средине садрже експлицитну гаранцију предметног права, али услед своје правне природе не могу да се сматрају као адекватан самосталан правни основ установљавања овог права.
- Универзални међународни уговори у сфери заштите људских права пружају заштиту одређеним сегментима предметног права у контексту остваривања других људских права. Изузетак би могао да представља само члан 24 Конвенције о правима детета уз уважавање предмета регулисања овог уговора.
- Универзални међународни уговори у области заштите животне средине не садрже

директну гаранцију предметног права и обезбеђују остваривање само појединих елемената овог права.

- Међународни уговор који спаја области заштите људских права и заштите животне средине, Архуска конвенција, прокламује предметно право и доприноси изградњи његовог специфичног садржаја.
- Универзално међународно обичајно правило које пружа гаранцију предметног права је у процесу настанка са јасним тенденцијама које упућују на успешно окончања овог поступка у будућности.
- На европском регионалном нивоу заштита предметног права остварује се посредно у контексту претходно анализираних међународних аката у области заштите људских права и донекле са аспекта прописа у сфери заштите животне средине.
- На афричком регионалном нивоу остваривање предметног права обезбеђено је експлицитном одредбом Афричке повеље о људским правима, али и посредно у контексту остваривања других људских права.
- На америчком континенту заштита предметног права се остварује претежно у виду гарантовања појединих елемената овог права, упркос чињеници да Сансалвадорски протокол директно прописује наведено право.
- На азијском континенту остваривање предметног права одликује постојање релевантних прописа, али не и одговарајуће праксе надзорних органа.
- На нивоу појединих држава, најуспешнији системи заштите предметног права представљају европске земље, док је у наведеном контексту најлошије стање у северноамеричким земљама. Државе азијског и афричког поднебља се углавном налазе у почетним фазама остваривања предметног права.

Закључци спроведеног истраживања нас доводе до становишта да је процес међународног признања посебног људског права на одговарајућу животну средину на универзалном плану почео, али није завршен, те се ово право на глобалном нивоу налази у *status-u nascendi*. Оправдано је очекивати детерминисање предметног права у виду међународног обичајног правног правила у будућности. До тог момента, на универзалном, као и на регионалним нивоима, могућа је, скоро искључиво, фрагментарна заштита овог права, која иако доприноси суштинској идеји о очувању животне средине са

аспекта индивидуалног права појединца, не може да обезбеди њену потпуну реализацију на начин на који би се то остварило постојањем посебног људског права на одговарајућу животну средину.

12. ЛИТЕРАТУРА

1. МОНОГРАФИЈЕ, УЦБЕНИЦИ И СТУДИЈЕ

1. Agarwal Shashi, *Water Pollution*, APH Publishing, New Delhi, 2005.
2. Asbeck Baron, *The Universal Declaration of Human Rights: And Its Predecessors (1679-1948)*, Brill Archive, Leiden, Netherlands, 1949.
3. Austin John, *The Province of Jurisprudence Determined*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
4. Аврамовић Ненад, *Међународно јавно право*, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2011.
5. Barth William, *On Cultural Rights: The Equality of Nations and the Minority Legal Tradition*, Brill – Nijhoff, Boston, 2008.
6. Baumgart Winfried, *The peace of Paris, 1856: studies in war, diplomacy, and peacemaking*, ABC-Clio, Santa Barbara, California, 1981.
7. Bayles Michael, *Hart's Legal Philosophy: An Examination*, Springer-Verlag, New York, 2013.
8. Birnie Patricia, Boyle Alan, *International Law and the Environment*, Clarendon Press, Oxford, 1992.
9. Bohne Eberhard, *The Quest for Environmental Regulatory Integration in the European Union: Integrated Pollution Prevention and Control, Environmental Impact Assessment and Major Accident Prevention*, Kluwer Law International, Leiden, Netherland, 2006.
10. Boyd David, *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment*, UBC Press, Vancouver, 2012.
11. Broom Leonard, Selznick Philip, *Sociology*, Harper & Row, New York, 1977.
12. Brownlie Ian, *The Human Right to Food.*, Study prepared for the Commonwealth Secretariat, London, 1987.
13. Bruch Carl, Coker Wole, VanArsdale Chris, *Constitutional Environmental Law: Giving Force to Fundamental Principles in Africa*, Environmental Law Institute, Washington, D.C. 2000.

14. Charlesworth Hilary, Chinkin Christine, *Boundaries of International Law: A Feminist Analysis*, 2000.
15. Chowdhury Subrata, Deters Erik, Waart Paul, *The Right to Development in International Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 1992.
16. Claude Richard, Weston Burns, *Human Rights in the World Community: Issues and Action*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2006.
17. Condă Victor, *A Handbook of International Human Rights Terminology*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1999.
18. Cook Bernard, *Europe Since 1945: An Encyclopedia, Том 1*, Taylor & Francis, New York, 2001.
19. Црногорац Чедомир, Спахић Муриз, *Основи геоекологије*, Арт принт, Бања Лука, 2012.
20. Чавошки Александра, *Основи еколошког права Европске уније*, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, Службени гласник, Београд 2007.
21. Ћорић Ерић Весна, *Однос Европског суда правде и Европског суда за људска права*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013.
22. De los Reyes Sebastian, *The Extraterritorial Application of Human Rights in Cases of Transboundary Environmental Harm*, The University of Edinburgh, Edinburgh, 2013.
23. Déjeant-Pons Maguelonne, Pallemarts Marc, Fioravanti Sara, *Human Rights and the Environment: Compendium of Instruments and Other International Texts on Individual and Collective Rights Relating to the Environment in the International and European Framework*, Council of Europe, 2002.
24. Димитријевић Војин, Поповић Драгољуб, Папић Татјана, Петровић Весна, *Међународно право људских права*, Београдски центар за људска права, Београд 2006.
25. Димитријевић Војин, Пауновић Милан, Ђерић Владимир, *Људска права*, Београдски центар за људска права: Досије, Београд, 1997.
26. Donnelly Jack, *Universal Human Rights in Theory and Practice*, Cornell University Press, New York, 2013.
27. Dutertre Gilles, *Key case-law extracts: European Court of Human Rights*, Council of

- Europe, Strasbourg 2003.
28. Dyzenhaus David, Thomas Poole, *Hobbes and the Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
29. Ђајић Сања, *Међународно правосуђе*, Службени гласник, Београд, 2012.
30. Ђајић Сања, *Практикум за међународно јавно право, општи део*, Правни факултет, Центар за издавачку делатност, Нови Сад, 2007.
31. Ђармати Шимон, Веселиновић Драган, Гржетић Иван, Марковић Драган, *Животна средина и њена заштита, Животна средина - књига I, Футура*, Београд 2008.
32. Ђорђевић Сретен, Катић Милош, *Водич кроз практичну примену Архуске конвенције и мали еколошки речник*, Медија центар, Београд, 2004.
33. Ђукановић Мара, *Еколошки изазов*, Елит, Београд, 1991.
34. Eritja Campins Mar, Casado Lucia, Moreno Nieto Juan, *Environmental Law in Spain*, Kluwer Law International, 2011.
35. Етински Родољуб, *Међународно јавно право*, Правни факултет у Новом Саду, 2004 (а).
36. Феликс Радмило, *Унапређивање и заштита радне и животне средине и санитарно законодавство*, Институт за документацију заштите на раду, Ниш, 1980.
37. Fitzmaurice Malgosia, Ong David, Merkouris Panos, *Research Handbook on International Environmental Law*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham 2010.
38. Fritze Ronald, Robison William, *Historical Dictionary of Stuart England, 1603-1689*, Greenwood Publishing Group, London 1996.
39. Гајин Саша, *Људска права – Правно системски оквир*, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, Центар за унапређивање правних студија, Институт за упоредно право, Београд, 2011.
40. García San José Daniel, *Environmental Protection and the European Convention on Human Rights*, Council of Europe, Strasbourg, 2005.
41. Gilpin Alan, *Dictionary of Environment Terms*, Rout ledge & Kegan Paul Ltd., London, 1976.
42. Gear Anna, Kotzé Louis, *Research Handbook on Human Rights and the Environment*,

- Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 2015.
43. Gupta Sunit, *Environmental & Social Issues*, Sarup & Sons, New Delhi, 2000.
 44. Harris Paul, Lang Graeme, *Routledge Handbook of Environment and Society in Asia*, Routledge, London, 2014.
 45. Харт Херберт, *Појам права*, (Врањанац Душан, Дајовић Горан прев.), Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, Београд, 2013.
 46. Hayward Tim, *Constitutional Environmental Rights*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
 47. Higgins Rosalyn, *Problems and Process, International Law and How We Use It*, Oxford: Clarendon Press, 1995.
 48. Hiskes Richard, *The human right to a green future: environmental rights and intergenerational justice*, Cambridge University Press, New York, 2009.
 49. Hudelson Richard, *Modern Political Philosophy*, М.Е. Sharpe, New York, 1999.
 50. Jacobsen Faye Anette, *Human Rights Monitoring: A Field Mission Manual*, Brill – Nijhoff, Boston, 2008.
 51. Janis Mark, Kay Richard, Bradley Antony, *European Human Rights Law, Text and Materials*, University Press, Oxford, 2000.
 52. Јанковић Јелена, *Европски стандарди у области заштите животне средине – правни и економски аспект*, мастер рад, Правни факултет у Нишу, Ниш, 2015.
 53. Jans Jan, Vedder Hans, *European Environmental Law afer Lisbon*, Europa Law Publisher, Groningen, 2012.
 54. Jeffery Renée, *Hugo Grotius in International Thought*, Palgrave Macmillan History of International Thought, New York, 2006.
 55. Јолцић Владан, *Еколошко право – општи и посебан део (пример Србије – државе у транзицији)* Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 2008.
 56. Joseph Sarah, Castan Melissa, *The International Covenant on Civil and Political Rights: Cases, Materials, and Commentary*, OUP Oxford, Oxford, 2013.
 57. Jovanović Miodrag, Vujadinović Dragica, Etinski Rodoljub, *Democracy and Human Rights in the European Union (POGESTEI)*, Univerziteti u Novom Sadu, Nišu,

- Београду и Mariboru, Београд, Maribor, 2009.
58. Јовашевић Драган, *Заштита животне средине*, Службени лист СЦГ, Београд, 2005.
59. Косановић Срећко, *Еколошки криминалитет*, Правни факултет Универзитета Унион : Службени гласник, Београд, 2009.
60. Крећа Миленко, *Jus cogens у међународном јавном праву*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1977.
61. Кркљуш Љубомирка, *Правна историја српског народа*, Прометеј, Нови Сад, 2002.
62. Kuchta Stephen, *Fundamental Rights & Environmental Justice: Identifying Rights-Based Environmental Protection in Europe and the United States*, Tilburg University, 2011.
63. Leib Linda, *Human Rights and the Environment: Philosophical, Theoretical and Legal Perspectives*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2011.
64. Lenzerini Federico, *The Culturalization of Human Rights Law*, OUP Oxford, Oxford, 2014.
65. Lerner Natan, *The UN Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2014.
66. Li (Steven) BoHao, *Joining the Aotearoa New Zealand Constitutional Debate: Constitutional Environmental Rights in our Future 'Constitution'*, Faculty of Law, Victoria University of Wellington, 2013.
67. Марковић Данило, *Социјална екологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.
68. Martin Elizabeth, Law Jonathan (eds), *A Dictionary of Law*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
69. Милојевић Марија, *Процесна легитимација пред Европским судом за људска права*, Правни факултет, Универзитет у Нишу, 2014.
70. Митић Гордана, *Социлошко-економски аспекти квалитета човекове средине у савременом друштву*, докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 1990.
71. Misra S. G., Mani Dinesh, *Soil Pollution*, APH Publishing, New Delhi, 2009.
72. Мишковић Душан, *Управљање и заштита животне средине у Европској унији*,

- Факултет за економију и инжењерски менаџмент у Новом Саду, Нови Сад, 2011.
73. Мишковић Душан, Петровић Олга, Бабовић Јован, *Одрживи развој и заштита животне средине*, Факултет за економију и инжењерски менаџмент у Новом Саду, Нови Сад, 2013.
74. Mowbray Alastair, *The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*, Hart Publishing, Portland 2004.
75. Oldfield Jonathan, *Russian nature. Exploring the environmental consequences of societal change*, Ashcroft Publishing, Aldershot, 2005.
76. Пајванчић Маријана, *Коментар Устава Републике Србије*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2009.
77. Пауновић Милан, Кривокапић Борис, Крстић Ивана, *Међународна људска права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2014.
78. Pederson Charles, *The U. S. Constitution and Bill of Rights*, ABDO, Minnesota, 2010.
79. Перовић Слободан, *Људска права: тековина школе природног права*, Удружење правника Србије, Београд, 1998.
80. Picolotti Romina, Taillant Daniel Jorge, *Linking Human Rights and the Environment*, University of Arizona Press, Tucson, Arizona, 2010.
81. Рабасовић Мирослав, *Право на здраву животну средину као основно људско право*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 1986.
82. Renucci Jean-François, *Introduction to the European Convention on Human Rights: the rights guaranteed and the protection mechanism*, Council of Europe, Strasbourg, 2005.
83. Sands Phillippe, *Principles of International Environmental Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
84. Servais Jean-Michel, *International Labour Organisation (ILO)*, Kluwer Law International, Leiden, Netherland, 2001.
85. Shaw Malcolm, *International Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
86. Stec Stephen, Casey-Lefkowitz Susan, Jendroška Jerzy, *The Aarhus Convention: An Implementation Guide*, United Nations Publications, New York, Geneva, 2000.

87. Стопић Милош, Дичић Невена, Зорић Јована, *Правци заштите животне средине у Србији*, Београдски центар за људска права, Београд, 2009.
88. Стопић Милош, Зорић Јована, *Право на здраву животну средину у пракси Европског суда за људска права*, Београдски центар за људска права, Београд 2009.
89. Тодић Драгољуб, *Водич кроз ЕУ политике – Животна средина*, Европски покрет у Србији, Београд, 2010.
90. Томушат Кристија, *Људска права између идеализма и реализма*, (Војин Димитријевић, Ана Јеросимић и Марко Милановић превод) Београдски центар за људска права, Београд, 2006.
91. Toebes Brigit, *The Right to Health as a Human Right in International Law*, Intersentia Law Publishers, Antwerp-Oxford, 1999.
92. Трумбуловић-Бујић Љиљана, *Екологија и туризам*, Висока пословно техничка школе струковних студија, Ужице, 2014.
93. Van Dijk Pieter, Van Hoof Godefridus, *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague – London – Boston 1998.
94. Васовић Весна, *Друштво, етика и екологија*, Висока пословно-техничка школа струковних студија, Ужице, 2014.
95. Виг Золтан, Гајинов Тамара, *Стање и перспективе еколошкоправне регулативе у Србији*, Факултет за европске правно политичке студије, Нови Сад, 2011.
96. Вукадиновић Гордана, Степанов Радивој, *Теорија државе и права*, Футура, Петроварадин, 2003.
97. Вукадиновић Радован, *Увод у институције и право Европске уније*, Правни факултет у Крагујевцу, Центар за право Европске Уније, Крагујевац, 2008.
98. Weissbrodt David, Vega Connie, *International Human Rights Law: An Introduction*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2007.
99. Woods Kerri, *Human Rights and Environmental Sustainability*, Edward Elgar Publishing, Northampton 2010.

2. ЧЛАНЦИ И ПОГЛАВЉА У КЊИГАМА

1. Adelman Sam, "Rethinking human rights: the impact of climate change on the dominant discourse", *Human Rights and Climate Change*, (Humphreys Stephen ed.), Cambridge University Press 2010, 159-179.
2. Аћић Весна, "Права националних мањина као колективна људска права и статус мањина у праву дејтонске БиХ", *Годишњак факултета правних наука* 2/2012, Бања Лука, 263-275.
3. Akerhust Michael, "Custom as a Source of International Law", *British Yearbook of International Law* 1976, 1 - 53.
4. Алавук Маријана, "Остваривање људских права у оквиру примене Архуске конвенције у Републици Србији", *Архуска Конвенција у праву и пракси Републике Србије*, (Богдановић Славко ур.), Друштво за политику и право животне средине Еквилибријум Србија, Нови Сад 2012, 27-44.
5. Alavuk Marijana, Matijašević Jelena, "High level of protection and improvement of environment in European Union Law", *XV International Eco-Conference, Proceedings*, vol. II, 2011, 189-195.
6. Алавук Маријана, Матијашевић Јелена, "Принципи (начела) на којима се заснива спречавање и контрола загађивања медија животне средине у законима о заштити животне средине Републике Србије", *Право - теорија и пракса* 10-12/2012, 29-40.
7. Alshehri Salem, "Arab Court of Human Rights: The Dream Desired", *Arab Law Quarterly* 1/2016, 34-52.
8. Alston Philip, "The Contribution of the EU Fundamental Rights Agency to the Realization of Economic and Social Rights", *Monitoring Fundamental Rights in the EU*, (Alston Philip, Schutter Oliver eds.), Hart Publishing, Oxford 2005, 159-182.
9. Anaebo Onyeka, Ekhaton Eghosa, "Realizing substantive rights to healthy environment in Nigeria: A case for constitutionalisation", *Environmental Law Review* 2/2015, 82-99.
10. Анђелковић Жарко, "Појам, циљеви и начела еколошког права", *Политичка ревија* бр4/2012, 377-386.
11. Ako Rhusk, Stewart Ngozi, "Overcoming the (Non)justiciable Conundrum: The Doctrine

- of Harmonious Construction and the Interpretation of the Right to a Healthy Environment in Nigeria”, (Diver Alice, Miller Jacinta eds), *Justiciability of Human Rights Law in Domestic Jurisdictions*, Springer, New York, 2015, 123-141.
12. Арсић Нина, Матијашевић Јелена, Бербер Немања, “Криза животне средине као проблематика људских права и еколошке свести”, *Право - теорија и пракса* 1-3/2011, 23-35.
13. Atapattu Sumudu, “The Right to a Healthy Life or the Right to Die Polluted?: The Emergence of a Human Right to a Healthy Environment Under International Law” *Tulane Environmental Law Journal* 16/2002, 65-126.
14. Аврамовић Драгутин, “Људска права на танкој црвеној линији између универзалности и релативности”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3/2014, 291-301.
15. Аврамовић Ненад, Младенов Маријана, “Регулисање права на адекватну животну средину у Европској унији”, *Европско законодавство* 41/12, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 11-26.
16. Бабић Јован, “Етика и морал”, *Theoria* 2/2008, 35-48.
17. Bekhechi Mohammed, “Legal and Regulatory Framework for Environmental Impact Assessment in African Countries“, *International Environmental Law and Policy in Africa*, (Gray Kevin, Chaytor Beatrice eds), Springer Science & Business Media, New York, 2013, 267-296.
18. Bernasconi Robert, “Rousseau and the Supplement to the Social Contract: Deconstruction and the Possibility of Democracy“, *Cardozo Law Review* 5-6/1990, 1539-1564.
19. Бесермењи Снежана, “Загађење ваздуха у Србији”, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 2007, 495-501.
20. Богдановић Славко, “Уређивање права на доступност информација о животној средини у Републици Србији”, *Архуска Конвенција у праву и пракси Републике Србије*, (Богдановић Славко ур.), Друштво за политику и право животне средине Еквилибријум Србија, Нови Сад, 2012, 149-169.
21. Botcheva Liliana, “Focus and Effectiveness of Environmental Activism in Eastern

- Europe: A Comparative Study of Environmental Movements in Bulgaria, Hungary, Slovakia, and Romania”, *The Journal of Environment Development* 3/1996, 92-308.
22. Boyd David, “The Implicit Constitutional Right to Live in a Healthy Environment”, *Review of European Community & International Environmental Law* 2/2011, 171-179.
23. Boyle Alan, “Human rights or environmental rights? A reassessment”, *Fordham Environmental Law Review* 18/ 2007, 471-511.
24. Boyle Alan, “Soft Law in International Law-making”, *International Law*, (Evans Malcolm ed.), Oxford University Press, Oxford 2006, 141-158.
25. Bratspies Rebecca, “Human Rights and Environmental Regulation”, *University Environmental Law Journal* 2/2011-2012, 225-302.
26. Brett Rachel, “Human Rights and the OSCE”, *Human Rights Quarterly* 3/1996, 668-693.
27. Bueren Geraldine, “UN Convention on the Rights of the Child”, *Journal of Child Law* 2/1991, 63-66.
28. Buergenthal Thomas, “New Upload - Remembering the Early Years of the Inter-American Court of Human Rights”, *New York University Journal of International Law and Politics* 2/2005, 259-280.
29. Cheng Bin, “United Nations Resolutions on Outer Space: Instant International Customary Law?”, *Indian Journal of International Law* 23/1965, 1-39.
30. Cohen Julius, “Myth of Neutrality in Positive Legal Theory: Hart Revisited”, *American Journal of Jurisprudence* 1986, 97-120.
31. Collins Lynda, “Are We There Yet? The Right to Environment in International and European Law”, *McGill International Journal Sustainable Development Law & Policy* 2/2007, 119-153.
32. Чок Вида, “Информација и информисање о животној средини у међународном и комунитарном праву”, *Страни правни живот* 1-2/2005, 56-70.
33. Чок Вида, “Међународноправна заштита животне средине”, *Безбедност и друштвена самозаштита* 4 1990, Београд, 14-24.
34. Чок Вида, “Право и заштита природне средине у којој човек живи”, *Архив за правне и друштвене науке* 1/1973, Београд, 3-14.
35. Ћорић Драгана, “Еколошка етика - појам, историјат и правци развоја”, *Зборник*

- радова Правног факултета у Новом Саду 1/2012, 459-473.
36. Ђурчић Срећко, Милуновић Сандра, Филиповић Драган, “Извори загађења воденог екосистема на регионалном нивоу отпадом од ауто индустрије”, *Зборник радова Националне конференције о квалитету живота, Асоцијација за квалитет и стандардизацију Србије*, Крагујевац 2012, 85-91.
37. Davies Stephen, “In Name or Nature - Implementing International Environmental Procedural Rights in the Post-Aarhus Environment, A Finnish Example”, *Environmental Law Review*, 3/ 2007, 190-209.
38. Defeis Elizabeth, “Human Rights and the European Union, Who Decides? Possible Conflicts Between the European Court of Justice and the European Court of Human Rights”, *Dickinson Journal of International Law* 2/2001, 301-331.
39. Demmke Christoph, “Trends in European Environmental Regulation: Issues in Implementation and Enforcement”, *Yearbook of European Environmental Law* 3/2003, 329-343.
40. Donnelly Jack, “Human Rights as Natural Rights”, *Human Rights Quarterly* 3/19. 391-405.
41. Ђајић Сања, “Заштита људских права и слобода у пракси Европског суда за људска права, индивидуална заштита, тумачење конвенције и ефикасност европског система”, *Гласник Адвокатске коморе Војводине, часопис за правну теорију и праксу* 7-8/2001, 343-352.
42. Ђајић Сања, “Међународни спорови о заштити животне средине, нормативни и процесни проблеми”, *Правни живот - часопис за правну теорију и праксу* 12/2013, 141-158.
43. Ђајић Сања, “Право на здраву животну средину и Европски суд за људска права”, *Правни живот - часопис за правну теорију и праксу* 12/2012, 277-290.
44. Ђорђевић Јелена, “Нова еколошка етика и заштита животне средине”, *Марксистичке теме* 2/2002, 235-244.
45. Ђорђевић Сања, “Саветодавна надлежност Европског суда за људска права”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 68/2014, 893-910.
46. Ђорђевић Стеван, “Општа правна начела просвећених народа као извор

- међународног права”, *Анали Правног факултета у Београду* 3/1995, 169-181.
47. Eaton Joshua, “The Nigerian Tragedy, Environmental Regulation of Transnational Corporations, and the Human Right to a Healthy Environment” *Boston University International Law Journal* 1/1997, 261-308.
48. Етински Родољуб “Нови концепт правичности и људска права као фактори ефикасности глобалне борбе против промене климе”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2014, 73-89.
49. Етински Родољуб, “Изједначавање међународне заштите економских, социјалних и културних права са међународном заштитом политичких и грађанских права”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3/2009, 33-46.
50. Етински Родољуб, “Културни релативизам и универзалност људских права - покушај правне анализе”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2009(а), 37-66.
51. Етински Родољуб, “Људско достојанство и људска права”, *Правни живот - часопис за правну теорију и праксу* 12/2013(а), 107-124.
52. Етински Родољуб, “Међународни поступци које покрећу појединци ради заштите животне средине”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* бр.2/2015, 431-456.
53. Етински Родољуб, “Међународно право животне средине”, *Основе права животне средине*, (Николић Душан ур.), Правни факултет – Центар за издавачку делатност, Нови Сад, 2009(б), 245-272.
54. Етински Родољуб, “Национална судска контрола извршавања неких обавеза преузетих Оквирном конвенцијом УН о промени климе”, *Facta universitatis - series, Law and Politics* 1/2011, 19-33.
55. Етински Родољуб, “Непосредна примена члана 9, става 3 Архуске конвенције у правном поретку Републике Србије”, *Страни правни живот* 3/2013(с), 23-44.
56. Етински Родољуб, “Нова реформа Европског суда за људска права”, *Правни живот - часопис за правну теорију и праксу* 12/2004, 455-465.
57. Етински Родољуб, “Потреба редефинисања појма људских права”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 144/2013(б), 483-496.

58. Етински Родољуб, “Процес промоције људских права у Европској унији”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1-2/2008, 115-131.
59. Етински Родољуб, “Специфичне особине људских права зајемчених Архуском конвенцијом”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2/2013(d), 79-92.
60. Feldman William, “Role of International Human Rights Law in the American Decision to Abolish the Juvenile Death Penalty”, *The Appalachian Journal of Law* 1/2007, 89-108.
61. Fitzmaurice Malgosia, “The Right of the Child to a Clean Environment”, *University Law Journal*, Southern Illinois, 3/1999, 611–656.
62. Fitzmaurice Malgosia, Marshall Jill, “The Human Right to a Clean Environment- Phantom or Reality? The European Court of Human Rights and English Courts Perspective on Balancing Rights in Environmental Cases”, *Nordic Journal of International Law* 2and 3/2007, 103-151.
63. Flaherty John, Lally-Green Maureen, “Fundamental Rights in the European Union”, *Duquesne Law Review* 2/1198, 249-364.
64. Gardner Clinton, “John Locke: Justice and the Social Compact”, *Journal of Law and Religion* 2/1992, 347-372.
65. Garry Patrick, “Liberty from on High: The Growing Reliance on a Centralized Judiciary to Protect Individual Liberty”, *Kentucky Law Journal* 2/2007, 385-428.
66. Гасми Гордана, Костић Марија, “Заштита основних људских права кроз принципе Лисабонског уговора о ЕУ”, *Право и привреда* 4-6/2011, 436-446.
67. Geit N.A., “Protection of Ecological Rights of Citizens in Globalization Context”, *Law and Modern States* 2/13, 22-28.
68. Gwam Uchenna Cyril, “Travaux Preparatoires of the Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and Their Disposal”, *Journal of Natural Resources & Environmental Law* 1/2004, 1-78.
69. Hasanović Izudin, Lapandić Nermin, “Internacionalizacija ljudskih prava i njihova jurisdizacija”, *Tranzicija* 19-20/2008, 119- 133.
70. Hashim Binti Normawati, “Constitutional Recognition of Right to Healthy Environment: The way forward”, *Asia Pacific International Conference on Environment-Behaviour*

- Studies*, University of Westminster, London, September 2013, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 204-210.
71. Hertzberg Arthur, “Jevrejska deklaracija o prirodi”, (Pavlović Vukašin ur.), *Ekologija, religija i etika*, Ekocentar, Beograd, 1996, 114-118.
72. Hoffmann Jan, “The Meaning of ‘Environment’ in the German Legal Order”, *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*, 1/2014, 54-60.
73. Илић Ивана, “Од антропоцентричне ка екоцентричној парадигми друштвеног развоја”, *Еколошка истина, Еко Ист’07*, (Трумић Милан ур.), Технички факултет у Бору, Универзитета у Београду 2007, 468-471.
74. Илић Кристофоровић Мирослава, “Применљивост акционог плана за животну средину и здравље деце у Републици Србији”, *Медицински преглед* 11-12/210, 789-792.
75. Ioffe Olimpiad, “Human Rights”, *Connecticut Law Review* 4/1983, 687-756.
76. Ittelson William, Franck Karen, O’Hanlon Timothy, “The Nature of Environmental Experience”, *Experiencing the Environment*, (Wapner Seymour ed.), Springer Science & Business Media, New York, 2012, 187-206.
77. Јоксић Иван, “Кривичноправна заштита животне средине у законодавству и пракси”, *Екологија и право*, (Чавошки Александра, Кнежевић-Бојовић Ана ур.). Институт за упоредно право и Правни факултет Универзитета Унион, Београд 2002, 20-32.
78. Јовашевић Ана, “Право на информисање о животној средини - међународни стандарди и право Србије”, *Теме* 2/2012, 723-740.
79. Karen Parker, “Jus Cogens: Compelling the Law of Human Rights”, *Hastings International and Comparative Law Review* 2/1989, 411-464.
80. Karić Grozdana, Milović Đorđe, “Tragovi zdravstvene kulture u srednjovjekovnome Budvanskom statutu”, *Acta Medico-Historica Adriatica* 2/2010, 261-266.
81. Karin Mickelson, “How Universal is the Universal Declaration”, *University of New Brunswick Law Journal*, 1998, 19-48.
82. Kashefi Sirius, “Human Rights, A Relative, Progressive, Regressive, and Controversial Concept”, *International Zeitschrift* 2/2011, 74-78.

83. Kathree Fayeeza, "Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women", *South African Journal on Human Rights* 3/1995, 421-437.
84. Keller Helen, Fischer Andreas, Kühne Daniela, "Debating the Future of the European Court of Human Rights after the Interlaken Conference: Two Innovative Proposals", *The European Journal of International Law* 4/2011, 1025 – 1048.
85. Kesler Stephen, "Mineral Supply and Demand into the 21st Century", *Proceedings, Workshop on Deposit Modeling, Mineral Resource Assessment, and Sustainable Development* U.S. Geological Survey Circular 1294, (Briskey Joseph, Schulz Klaus eds.), Rio de Janeiro 2007, 55-62.
86. Kim Andrej, "Od antropocentrične ka ekocentričnoj etici", (Pavlović Vukašin ur.), *Ekologija, religija i etika*, Ekocentar, Beograd, 1996, 151-182.
87. Kiss Alexander, "Concept and Possible Implications of the Right to Environment", *Human rights in the twenty-first century: A Global Challenge*, (Kathleen Mahoney, Paul Mahoney eds.), Martinus Nijhoff, Dordrecht 1993, 551-559.
88. Koester Veit, "From Stockholm to Brundtland", *Environmental Policy and Law* 1-2/1990, 14-19.
89. Koivurova Timo, "The Case of Vuotos: Interplay between International, Community, and National Law", *Review of European Community and International Environmental Law* 13/2004, 47-60.
90. Комненић Душанка, "Архуска конвенција - нови приступ заштити животне средине", *Правни записи*, 1/ 2012, 153-176.
91. Костић Марија, "Утицај Архуске конвенције на статус проблема и правни третман заштите животне средине у Европској унији", *Правни живот - часопис за правну теорију и праксу*, Удружење правника Србије, Београд, 9/ 2008, 451-465.
92. Ковачевић Љубинка, "Нормирање социјалних права у оквиру Савета Европе", *Страни правни живот* 1-2/2005, 217-260.
93. Kravchenko Svitlana, "Environment", *Encyclopedia of Human Rights* (Forsythe David ed.), Oxford University Press, Oxford, 2009, 139-149.
94. Кривокапић Борис, "Појам међународног права", *Страни правни живот* 1/2009, 7-35.

95. Крстић Ивана, “Право на здраву животну средину у корпусу људских права”, *Правни живот- часопис за правну теорију и праксу* 9/2005, 609-622.
96. Lavrysen Luc, Theunis Jan, “The right to the protection of a healthy environment in the Belgian Constitution: retrospect and international perspective”, *Constitutional rights to an ecologically balanced environment*, (Larmuseau Isabelle ed.), Report of the international conference organised by the Flemish Environmental Law Association, in collaboration with the European Environmental Law Association on 28 September 2007, 9-29.
97. Лазич Мирослав, “Заштита од буке”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 62/2012, 129-144.
98. Lee John, “The Underlying Legal Theory to Support a Well-Defined Human Right to a Healthy Environment as a Principle of Customary International Law”, *Columbia Journal of Environmental Law* 25/2000, 283-346.
99. Lewis Bridget, “Environmental Rights or a Right to the Environment: Exploring the Nexus between Human Rights and Environmental Protection”, *Macquarie Journal of International and Comparative Environmental Law* 1/2012, 36-47.
100. Малетић Станка, “Еколошки значај рециклажне уметности”, *Екологија и право*, (Чавошки Александра, Кнежевић-Бојовић Ана ур.) Институт за упоредно право и Правни факултет Универзитета Унион, Београд 2012, 260-279.
101. Марковић Данило, “Глобализација и опасност глобалне еколошке кризе”, *Теме*, 2/2002, 219-234.
102. Марковић Данило, “Цивилизацијско-етичка парадигма решавања еколошких проблема и социјална правда”, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 2009, 327-336.
103. Marrani David, “The Intersection between Constitution, Human Rights and the Environment: The French Charter for the Environment and the New Ex Post Constitutional Control in France”, *Environmental Law Review* 2/2014, 107-121.
104. Martens Marc, “Constitutional Right to a Healthy Environment in Belgium”, *Review of European, Comparative & International Environmental Law* 3/2007, 287-297.
105. Mason Michael, "Information Disclosure and Environmental Rights: The Aarhus

- Convention", *Global Environmental Politics* 3/2010, 10-31.
106. Mattar Mohamed, "Article 43 of the Arab Charter on Human Rights: Reconciling National, Regional, and International Standards" *Harvard Human Rights Journal* 1/2013, 91-148.
107. Матијашевић Јелена, Алавук Маријана, "Одговорност држава чланица Европске уније у области заштите животне средине", *Право теорија и пракса* 12/2011, 42-54.
108. McInerney-Lankford Siobhan, "Climate Change and Human Rights: An Introduction to Legal Issues", *Harvard Environmental Law Review* 2/2009, 431-438.
109. Medarova Keti, Antypas Alexios, "Implementation of the Aarhus Convention in Bulgaria: Limping towards effectiveness", *Environmental Liability* 1/2006, 13-22.
110. Мидић Игњатије, "Хришћанство и екологија", *Екологија, религија и етика*, (Вукашин Павловић ур.), Екоцентар, Београд, 1996, 21-28.
111. Миленковић Слободан, "Међународни пакт о грађанским и политичким правима и Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима", *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 1980, 213-233.
112. Миленковић Слободан, "Нов допринос регионалној заштити људских права: Афричка повеља о правима човека и народа", *Зборник радова Правног факултета у Нишу* 1985, 69-82.
113. Milinčić Miroљub, Souliotis Lily, Mihajlović Ljiljana, Požar Tea, "Geografija i nauka o životnoj sredini", *Zbornik radova - Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu* 62/2014, 1-14.
114. Николић Душан, "Увод у право животне средине", *Основе права животне средине*, (Николић Душан ур.), Правни факултет – Центар за издавачку делатност, Нови Сад 2009, 27-54.
115. Montrose James, "Bentham", *Northern Ireland Legal Quarterly* 1/1948, 28-38.
116. Пајванчић Маријана, "Уставно право и животна средина", *Основе права животне средине*, (Николић Душан ур.), Правни факултет – Центар за издавачку делатност, Нови Сад, 2009, 77-100.
117. Pallemarts Marc, "Human Rights Perspective on Current Environmental Issues and their Management, Evolving International Legal and Political Discourse on the Human

- Environment, the Individual and the State”, *Human Rights & International Legal Discourse* 2/2008, 149-178.
118. Partsch Josef Karl, “Individuals in International Law”, *Encyclopedia of Public International Law*, (Bernhardt Rudolf ed.), Elsevier Science Publ. Amsterdam 1985, 316-321.
119. Павловић Душан, “Теорија игара у Левијатану Томаса Хобса”, *Годишњак Факултета политичких наука* 13/2015, 135-150.
120. Павловић Вукашин, “Екологија и етика”, *Екологија, религија и етика*, (Павловић Вукашин ур.), Екоцентар, Београд 1996, 9-30.
121. Павловић Вукашин, “Еманципаторска енергија друштвених покрета”, *Обнова утопијских енергија*, (Павловић Вукашин ур.), Истраживачко-издавачки центар ССО Србије: Центар за истраживачку, документациону и издавачку делатност ПК ССО Југославије, Београд 1987, 7-21.
122. Pedersen Ole, “European Environmental Human Rights and Environmental Rights: A Long Time Coming?”, *International Environmental Law Review*. 73/2009, 73-111.
123. Петровић Милош, “Арапска повеља о људским правима - критички осврт”, *Страни правни живот* 2/2012, 20-32.
124. Pjehovijak Marek, “Šta su to ljudska prava? Koncept ljudskih prava i njihova vanpravna opravdanost“, *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, (Suksi Markku, Hanski Raija ur.), (Stojiljković Velibor prevod), Institut za ljudska prava, Univerzitet Åbo Akademi 1999, 21-36.
125. Plessis du Anel, “Public participation, good environmental governance and fulfillment of environmental rights”, *Potchefstroom electronic law journal* 2/2008, 2-34.
126. Покрајац Слободан, “Одрживи развој и еколошка економија као пословне парадигме”, *Школа бизниса* 4/2009, 21-30.
127. Попов Даница, “Начела заштите животне средине у документима Уједињених нација, Европске уније и Закона о заштити животне средине Републике Србије”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2/2013, 131-146.
128. Поповић Милијан, “Право и правда”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1-3/1984, 21-37

129. Поповић Славољуб, “О праву заштите животне средине”, Зборник радова Правног факултета у Нишу 15/1976, 25-36.
130. Поповић Славољуб, “Остваривање заштите животне средине у југословенском самоуправном систему”, *Зборник радова Правног факултета у Нишу* св.19/1979, 5-47.
131. Popovic Neil, “In Pursuit of Environmental Human Rights: Commentary on the Draft Declaration of Principles on Human Rights and the Environment”, *Columbia Human Rights Law Review* 3/1996, 487-606.
132. Radin Max, “Myth of Magna Carta ” *Harvard Law Review* 7/1947, 1060-1091.
133. Ramcharan Bertrand, “The Concept and Dimensions of the Right to Life”, *The Right to Life in International Law*, (Ramcharan Bertrand ed.), Martinus Nijhoff Publishers, Dordceht, 1999, 13.
134. Rea Kristi, “Linking Human Rights and Environmental Quality”, *Transboundary Environmental Negotiation: New Approaches to Global Cooperation*, (Susskind Lawrence, Moomaw William, Gallagher Kevin eds.), John Wiley & Sons, San Francisco 2002, 395-413.
135. Rodriguez-Rivera Luis, “Human Right to Environment and Peaceful Use of Nuclear Energy”, *Denver Journal of International Law and Policy*, 1/2006, 173-192.
136. Rosenfeld Michel, “Contract and Justice: The Relation between Classical Contract Law and Social Contract Theory”, *Iowa Law Review* 4/1985, 769-900.
137. Русо Карло (Russo Carlo) “Право на животну средину према Европској конвенцији”, (Марија Џунић Дрињаковић прев.), *Правни живот- часопис за правну теорију и праксу* 9/2000, 253-262.
138. Scharf Michael, „Seizing the Grotian moment: Accelerated Formation of Customary International Law in Times of Fundamental Change”, *Cornell Journal of International Law* 43/2010, 439-470.
139. Schlager Erika, “1998 OSCE Implementation Meeting on Human Dimension Issues”, *Helsinki Monitor* 1/1999, 43-47.
140. Shelton Dinah, “Human rights and the environment, What specific environmental rights have been recognized?”, *Denver Journal of International Law and Policy* 1/2006, 129-

- 172.
141. Shelton Dinah, "Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment", *Stanford Journal of International Law* 1/1991, 103-138.
142. Слијепчевић Ђоко, Иванић Младен, "Савремено промишљање еколошке политике уз /остваривање одрживог развоја", *Научно-стручни часопис Сварог* 7/2013, 247-263.
143. Sueli Giorgetta, "The Right to a Healthy Environment, Human Rights and Sustainable Development", *International Environmental Agreements, Politics, Law and Economics* 2/2002, 173-194.
144. Symonides Janusz, "Human Right to a Clean, Balanced and Protected Environment", *International Journal of Legal Information* 1/1992, 24-40.
145. Тасић Ђорђе, "Један критички поглед на покушај модерне критичке државноправне теорије о субјективном праву", *Словенски правник* 9-1/1926, 219-234.
146. Тодић Драгољуб, "Право животне средине и хумана будућност", *Правни живот-часопис за правну теорију и праксу* 9/2006, 595-608.
147. Тодић Драгољуб, Милићевић Гордана, "Право на здраву животну средину", *Правни живот- часопис за правну теорију и праксу* 9/1995, 281-289
148. Тубић Бојан, "Поље примене Архуске конвенције", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2/2011, 383-393.
149. Тубић Бојан, "Правна начела у области заштите животне средине у Европској унији", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2012(а), 491-506.
150. Тубић Бојан, "Право на информисање о животној средини у међународним правним актима", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3/2012(б), 343-363.
151. Водинелић Весна, "Еколошко право као право човека", *Правни живот- часопис за правну теорију и праксу* 9/1995, 245-266.
152. Врањанац Душан, "Норма као императив", *Страни правни живот* 2/2010, 7-24.
153. Вучић Михајло, "Право на еколошку информацију као техника заштите животне средине", *Међународни проблеми* 3/2011, 449-465.

154. Вукадиновић Гордана, “О људском достојанству као правној вредности”, *Правни живот - часопис за правну теорију и праксу* 12/2013, 413-420.
155. Вукасовић Вид, “Међународноправно регулисање права на адекватну животну средину”, *Међународни проблеми* 1/2003, 89-103.
156. Вукићевић Момчило, “Право на здраву животну средину”, *Правни живот-часопис за правну теорију и праксу* 9/1998, 349-354.
157. Вуксановић Мирјана, “Савет УН за људска права”, *Мегатренд ревија* 2/2014, 295-322.
158. Wadstein Margareta, “Implementation of the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women”, *Netherlands Quarterly of Human Rights* 4/1988, 5-21.
159. Wates Jeremy, “The Future of the Aarhus Convention – Perspectives Arising from the Third Session of the Meetings of the Parties”, *The Aarhus Convention at Ten Interactions and Tensions between Conventional International Law and EU Environmental Law*, (Pallemmaerts Marc ed), Europa Law Publishing, 2011, Amsterdam, 385-414.
160. Weissbrodt David, “Human Rights: An Historical Perspective” *Human Rights*, (Peter Davies ed.), Routledge 1988, 1-20.
161. Wyrick Andrea, “Successful Citizens Submissions under the North-American Agreement on Environmental Cooperation”, *Tulsa Journal of Comparative and International Law* 2/1998, 277-302.

3. ПРАВНА РЕГУЛАТИВА

3.1. Међународни уговори и међународни декларативни акти:

1. Афричка повеља о људским правима и правима народа, 1981,
<http://www.achpr.org/instruments/achpr/> 22.10.2015.
2. Агенда 21, 1992,
<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf> 15.10.2015.

3. Америчка декларација о правима и дужностима човека, 1948, <https://www.cidh.oas.org/Basicos/English/Basic2.American%20Declaration.htm> 14.02.2015.
4. Америчка конвенција о људским правима, 1969, http://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.htm 22.10.2015.
5. Амстердамски уговор, 1997, *Official Journal of the European Communities*, С 340.
6. Арапска повеља о људским правима, 2004, www.acihl.org. 15.11.2015.
7. Баскијска декларација о праву на животну средину, 1999, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001173/117321E.pdf> 20.12.2015.
8. Бечка конвенција о заштити озонског омотача, с прилозима I и II , 1985, “Службени лист СФРЈ - Међународни уговори”, бр. 1/90.
9. Декларација о људским правима, Асоцијација јужноазијских народа, 2012, <http://www.asean.org/news/asean-statement-communiqués/item/asean-human-rights-declaration>. 25.06.2016.
10. Директива Европског парламента и Савета 2003/35/ЕЗ од 26.маја 2003.године којом се се омогућује учешће јавности у изради нацрта одређених планова и програма који се односе на животну средину и којом се Директиве Савета 87/335/ЕЕЗ и 96/61ЕЗ мењају и допуњују у погледу учешћа јавности и права на правну заштиту *Official Journal of the European Union L 156*.
11. Директива Европског парламента и Савета 2003/4/ЕЗ од 28. јануара 2003. године о јавном приступу информацијама о животној средини и укидању Директиве Савета 90/313/ЕЕЗ , *Official Journal of the European Union L 41/26*.
12. Додатни протокол уз Европску социјалну повељу, <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/158> 10.06.2016.
13. Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода 1950, Службени лист СЦГ - Међународни уговори, бр. 9.
14. Факултативни протокол уз Међународни пакт о грађанским и политичким правима, “Сл. лист СРЈ - Међународни уговори”, бр. 4/2001.
15. Факултативни протокол уз Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, 2008,

- <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPCESCR.aspx> 25.11.2016.
16. Хашка декларација о животној средини, 1989. The Hague Declaration on the Environment, International Legal Materials, Vol. 28, No. 5, 1308-1310.
 17. Јангон резолуција о одрживом развоју, 2003, <http://environment.asean.org/yangon-resolution-on-sustainable-development> 27.06.2016.
 18. Јединствени европски акт, 1987, Official Journal of the European Communities, L 169 29/06.
 19. Кјото Протокол уз Оквирну конвенцију Уједињених нација о промени климе, 1997, “Службени гласник РС”, бр. 88/2007 и 38/2009.
 20. Конвенција о заштити и коришћењу прекограничних водотока и међународних језера, 1992, “Службени гласник РС – Међународни уговори”, бр. 1/10
 21. Конвенција о праву непловидбеног коришћења међународних водотока, 1997, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-12&chapter=27&lang=en 15.10.2015.
 22. Конвенција из Еспоа о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту, 1991, “Сл. гласник РС - Међународни уговори”, бр. 102/2007.
 23. Конвенција о биолошкој разноврсности, 1992, “Службени лист СРЈ - Међународни уговори”, бр. 11/2001.
 24. Конвенција о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и приступу правосуђу у вези са питањима животне средине, 1998, “Службени гласник РС – Међународни уговори”, бр. 38/09.
 25. Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, 1979, “Службени лист СФРЈ -Међународни уговори”, бр. 11/81.
 26. Конвенција о контроли прекограничног кретања опасних отпада и њиховом одлагању, 1989, “Службени лист СРЈ, Међународни уговори”, бр. 2/99.
 27. Конвенција о праву мора, 1982, “Службени лист СФРЈ – Међународни уговори”, бр. 1/86.
 28. Конвенција о прекограничном дејству индустријских несрећа, 1992, “Сл. гласник РС - Међународни уговори”, бр. 42/2009.
 29. Конвенција о прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима, 1979,

- “Сл. лист СФРЈ - Међународни уговори”, бр. 11/86.
30. Конвенција о сарадњи у области заштите и одрживог коришћења реке Дунав из 1994. године. *Сл. лист СРЈ-Међународни уговори*, бр. 2/2003.
31. Конвенција УН о правима детета, 1989, "Сл. лист СФРЈ - Међународни уговори", бр. 15/90 и "Сл. лист СРЈ - Међународни уговори", бр. 4/96 и 2/97.
32. Конвенција о укидању свих облика расне дискриминације, 1965. “Сл. лист СФРЈ”, бр. 31/67.
33. Лисабонски уговор, (Уговор којим се мења и допуњава Уговор о Европској унији и Уговор о оснивању Европске заједнице), 2007, *Official Journal of the European Union*, С 306.
34. Међународна конвенција о борби против дезертификације у земљама са тешком сушом и/или дезертификацијом, посебно у Африци 1994, Службени гласник РС, Међународни уговори, бр. 102/2007.
35. Међународни пакт о грађанским и политичким правима, 1966, Службени лист, СФРЈ, бр. 7/1971.
36. Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, 1966, Службени лист, СФРЈ, бр. 7/1971.
37. Министарска декларација о животној средини и развоју у Азији и на Пацифику, 2010, http://www.unescap.org/esd/mced6/documents/Documents/MCED6_11E.pdf 27.06.2016.
38. Одлука Савета о одобравању Архуске конвенције 2005/370/ЕЗ, 17.02.2005.
39. Оквирна конвенција УН о промени климе, 1992, “Службени лист СРЈ - Међународни уговори”, бр. 2/97.
40. Повеља о људским и мањинским правима и грађанским слободама “Службени лист Србије и Црне Горе” бр.6/2003.
41. Повеља Европске уније о основним правима, 2000, *Official Journal of the European Communities* С 364.
42. Повеља Организације америчких држава, 1948, http://www.oas.org/dil/treaties_A41_Charter_of_the_Organization_of_American_States.pdf 15.10.2015

43. Повеља ОУН, 1945, Међународни уговори ФНРЈ 5/1945.
44. Протокол бр. 1 уз Европску конвенцију за заштиту људских права и основних слобода, *Службени лист СЦГ* - Међународни уговори, бр. 9/2003.
45. Протокол о води и здрављу, 1999, “Службени гласник РС – Међународни уговори”, бр.1/2013
46. Ревидирана Европска социјална повеља, *Сл. гласник РС* - Међународни уговори, бр. 42/2009.
47. Резолуција Генералне скупштине бр.2389, 1968, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/243/58/IMG/NR024358.pdf?OpenElement> 10.11.2015.
48. Рио декларација о животној средини и развоју, 1992, UN doc. A/CONF.151/5/rev.1
49. Ротердамска конвенција о поступку давања сагласности на основу претходног обавештења за одређене опасне хемикалије и пестициде у међународној трговини, 1998, Службени гласник РС, Међународни уговори, бр. 38/2009.
50. Северноамерички споразум о сарадњи у области животне средине из 1993. године, <http://www.cec.org/about-us/NAAEC> 24.05.2016.
51. Сингапурска декларација о климатским променама, енергетици и заштити животне средине, 2007, <http://www.asean.org/news/item/singapore-declaration-on-climate-change-energy-and-the-environment> 27.06.2016.
52. Статут Међународног суда правде, Међународни уговори, ФНРЈ 5/1495.
53. Стокхолмска декларација, 1972, UN doc. A/CONF.48/14.
54. Трећи Факултативни протокол о комуникацијским процедурама уз Конвенцију о правима детета, 2011, <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OPCESCR.aspx> 25.11.2016.
55. Уговор о оснивању Европске уније, 1992, Official Journal of the European Communities, C 191.
56. Универзална декларација о људским правима, 1948, ОУН, Генерална скупштина.
57. Уредба 1367/2006 о примени одредби Архуске конвенције, *Official Journal of the European Union L 264*, 25/09/2006.
58. Устав Светске здравствене организације, 1948,

<http://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf?ua=1> 10.10.2015.

59. Заједничка конвенција о безбедности у управљању искоришћеним горивом и о безбедности управљања радиоактивним отпадом, 1997, <https://www.iaea.org/sites/default/files/infcirc546.pdf> 10.01.2016.

3.2. Правни прописи појединих држава:

1. Устав Републике Непал, 2015, http://www.nepalembassy-germany.com/pdfs/Constitution_full_english.pdf 01.11.2016.
2. Устав Арапске Републике Египат, 2014, https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf 30.10.2016.
3. Устав Буркине Фасо са амандманима, 1991 https://www.constituteproject.org/constitution/Burkina_Faso_2012.pdf 30.10.2016.
4. Устав Јужноафричке Републике, 1996, <http://www.gov.za/documents/constitution/constitution-republic-south-Africa-1996-1> 20.10.2016.
5. Устав Краљевине Белгије, 1974, www.legislationline.org/documents/id/9045 22.07.2016.
6. Устав Краљевине Тајланд, 2016, http://www.constitutionnet.org/files/thailand-draft-constitution_englishtranslation_june_2016.pdf 01.11.2016.
7. Устав Краљевине Шпаније, 1978. https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011.pdf?lang=en 12.07.2016.
8. Устав Републике Азербејџан, 1995, http://azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_e.pdf 01.11.2016.
9. Устав Републике Бенин, 1990, <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Benin1990English.pdf> 05.10.2016.
10. Устав Републике Бугарске, 1991, <http://www.parliament.bg/en/const> 05.09.2016.
11. Устав Републике Грузије са амандманима, 1995, http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=194553 20.09.2016.
12. Устав Републике Грчке, 1975, <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23->

- [7696-49db-9148-f24dce6a27c8/001-156%20aggliko.pdf](#) 03.04.2016.
13. Устав Републике Индонезије са амандманима, 1945,
<http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/indonesia.pdf> 01.11.2016.
14. Устав Републике Ирак, 2005,
http://www.iraqinationality.gov.iq/attach/iraqi_constitution.pdf 01.11.2016.
15. Устав Републике Источни Тимор, 2002, http://timor-leste.gov.tl/wp-content/uploads/2010/03/Constitution_RDTL_ENG.pdf 01.11.2016.
16. Устав Републике Камерун са амандманима, 1972,
<http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Cameroon.pdf> 05.10.2016.
17. Устав Републике Кеније, 2010,
<https://www.kenyaembassy.com/pdfs/the%20constitution%20of%20kenya.pdf>
30.10.2016.
18. Устав Републике Киргистан, 2010, www.legislationline.org/documents/id/5045
01.11.2016.
19. Устав Републике Комори са амандманима, 2001,
https://www.constituteproject.org/constitution/Comoros_2009.pdf 05.10.2016.
20. Устав Републике Кореје са амандманима, 1948,
http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/legaldocument/wcms_117333.pdf 01.11.2016.
21. Устав Републике Летоније са амандманима, 1992,
http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=190856 20.09.2016.
22. Устав Републике Мађарске, 2011,
http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=325825 20.09.2016.
23. Устав Републике Македоније са амандманима, 1991, [http://eudo-citizenship.eu/NationalDB/docs/MAC%20Constitution%20\(amended%20by%20XXX\)%20eng.pdf](http://eudo-citizenship.eu/NationalDB/docs/MAC%20Constitution%20(amended%20by%20XXX)%20eng.pdf) 20.09.2016.
24. Устав Републике Монголије са амандманима, 1992,
https://www.constituteproject.org/constitution/Mongolia_2001.pdf?lang=en 01.11.2016.
25. Устав Републике Обала Слоноваче, 2016, <http://ivoire-juriste.blogspot.rs/p/telechargement.html> 30.11.2016.

26. Устав Републике Сејшели са амандманима, 1993, http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=223803 30.10.2016.
27. Устав Републике Словеније, 1991, <http://www.us-rs.si/media/constitution.pdf> 15.06.2016.
28. Устав Републике Србије, “Службени гласник Републике Србије” бр. 1/1990.
29. Устав Републике Србије, “Службени гласник Републике Србије” бр.83/2006.
30. Устав Републике Српске са амандманима, 1992, http://www.paragraf.ba/propisi-republike-srpske/ustav_republike_srpske.html 20.09.2016.
31. Устав Републике Туркменистан, 2008, https://www.constituteproject.org/constitution/Turkmenistan_2008.pdf 01.11.2011.
32. Устав Републике Уганде, 1995, http://www.statehouse.go.ug/sites/default/files/attachments/Constitution_1995.pdf 25.10.2016.
33. Устав Републике Финске, 1999, www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf 01.04.2016.
34. Устав Румуније, 1991, <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371> 02.09.2016.
35. Устав Руске Федерације, 1993, <http://www.constitution.ru/en/10003000-01.htm> 15.04.2016.
36. Устав Савезне Републике Нигерије, 1999, <http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm> 22.10.2016.
37. Устав Савезне Демократске Републике Етиопије, 1995, <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/et/et007en.pdf> 20.10.2016.
38. Устав Савезне Републике Југославије, “Службени лист Савезне Републике Југославије” бр. 1/1992.
39. Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, “Службени лист СФРЈ” бр. 9/1974.
40. Устав Турске Републике са амандманима, 1982, https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2002.pdf 02.11.2016.
41. Закон о заштити животне средине, "Сл. гласник РС", бр. 135/2004, 36/2009.
42. Закон о заштити животне средине, Република Бугарска, 2002,

http://www3.moew.government.bg/files/file/PNOOP/Acts_in_English/Environmental_Protection_Act.pdf 15.09.2016.

43. Закон о заштити животне средине, Република Словенија, 2004, <http://www.eui.eu/Projects/InternationalArtHeritageLaw/Documents/NationalLegislation/Slovenia/environmentprotectionact.pdf> 01.07.2016.
44. Закон о заштити од нејонизујућих зрачења, “Службени гласник РС”, бр. 36/09.
45. Закон о заштити природе, “Службени гласник РС”, бр. 36/2009 и 88/2010.
46. Закон о општем управном поступку, “Службени гласник РС” бр. 18/2016.
47. Закон о хемикалијама, “Службени гласник РС”, бр. 36/09 и 88/10.

3.3. Остали правни прописи:

1. African Commission on Human and Peoples' Rights, Resolution 153 on Climate Change and Human Rights and the Need to Study its Impact in Africa, 2009. <http://www.achpr.org/sessions/46th/resolutions/153/>. 15.06.2016.
2. Извештај Специјалног известиоца Комисије за људска права Фатме Ксентини, 1994, http://hrlibrary.umn.edu/demo/HRandEnvironment_Ksentini.pdf 10.04.2016.
3. Извештај о принципима применљивим на настанак општег међународног обичајног права, Удружење за међународно право, <http://www.ila-hq.org/en/committees/index.cfm/cid/30> 15.04.2016.
4. Извештај Светске здравствене организације “Здравље и животна средина“, 1997, http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/63708/1/WHO_EHG_97.12_eng.pdf 10.10.2015.
5. Одлука Комитета за надзор извршавања обавеза установљених Протоколом о води и здрављу уз Конвенцију о заштити и коришћењу прекограничних водотока и међународних језера, ECE/MP.WH/CC/CI/1, 2016., http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/water/Compliance_Committee/Communication/Portugal/ECE_MP.WH_CC_CI_1_Findings_and_recommendations.pdf 18.04.2016.
6. Повеља о еколошким правима, 2004. <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil->

- constitutionnel/english/constitution/charter-for-the-environment.103658.html
15.07.2016.
7. Препорука 1614 Парламентарне скупштине Савета Европе, 2003, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17131&lang=en>
18.04.2016.
 8. Резолуција Парламентарне скупштине Савета Европе 1087 о последицама катастрофе у Чернобилу, 1996, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16498&lang=en> 10.05.2016.
 9. Резолуција Савета Уједињених нација за људска права 16/11, “Људска права и животна средина”, 2011, http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/16session/A.HRC.RES.16.11_en.pdf 22.10.2015.
 10. Извештај бр.3 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, Канцеларија Високог комесара УН за људска права, 2013, А/НРС/25/53.
 11. Извештај бр.4 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, Канцеларија Високог комесара УН за људска права, 2013, А/НРС/25/53.
 12. Извештај бр.5 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, Канцеларија Високог комесара УН за људска права, 2013, А/НРС/25/53.
 13. Извештај бр.13 независних експерата о обавезама у вези са људским правима поводом уживања у безбедној, чистој, здравој и одрживој животној средини, Канцеларија Високог комесара УН за људска права, 2013, А/НРС/25/53.

4. ПРАКСА СУДСКИХ ОРГАНА И КВАЗИСУДСКИХ ИНСТИТУЦИЈА:

4.1. Пракса Међународног суда правде:

1. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, *ICJ Reports*,

1996.

2. Континентални плато Северног мора (Немачка против Данске, Немачка против Холандије), Међународни суд правде, 1969. *I.C.J. Reports*, 1969.

4.2. Пракса Европске комисије за људска права и Европског суда за људска права:

1. *Balmer-Schafroth* и остали против Швајцарске, Представка бр. 67/1996, Пресуда од 26.августа 1997.
2. Банковић и остали против Белгије, Представка бр. 52207/99, Одлука од 12.децембра 2001.
3. *Budayeva* и остали против Русије, Представке бр. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02, 15343/02, Пресуда од 20. марта 2008.
4. *Di Sarno* и остали против Италије, Представка бр. 30765/08, Пресуда од 10. јануара 2012.
5. *Fadajeva* против Русије, Представка бр. 55723/00, Пресуда од 9. јуна 2005.
6. *Florea* против Румуније, Представка бр. 37186/03, Пресуда од 14.септембра 2010.
7. *Giacomelli* против Италије, Представка бр.59909/00, Пресуда од 2.ноембра 2005.
8. *Guerra* и остали против Италије, Представка бр. 14967/89, Пресуда од 19. фебруара 1998.
9. *Hamer* против Белгије, Представка бр. 21861/03, Пресуда од 27.ноембра 2007.
10. Кипар против Турске, Представка бр. 25781/94, Пресуда од 10.маја 2001.
11. *L.C.B.* против Велике Британије, Представка бр. 23413/94. Пресуда од 9.јуна 1998.
12. *Lopez Ostra* против Шпаније, Представка број 16798/90, Пресуда од 9. децембра 1994.
13. *Окуау* и други против Турске, Представка број 36220/97, Пресуда од 12. јула 2005.

14. *Oneriyildiz* против Турске, Представка бр. 4839/99, Пресуда од 30. новембра 2004.
15. *Papastavrou* против Грчке, Представка бр. 46372/99, Пресуда од 14. априла 2003. и од 18. новембра 2004.
16. *Svidranova* против Републике Словачке, Представка бр. 35268/97, Одлука Комисије од 1. јула 1998.
17. *Tatar* против Румуније, Представка бр. 657021/01, Пресуда од 27. јануара 2009.
18. *X. i Y.* против Федералне Републике Немачке, Представка бр. 7407/76, Одлука Комисије од 13. маја 1976.

4.3. Пракса Европског суда правде:

1. *Commission v Council*, C-176/03, Reports of Cases 2005 I-07879.
2. *David Edwards and Lilian Pallikaropoulos v. Environment Agency and others*, C-260/11, European Court Reports 2013 -00000.
3. *Комисија против Уједињеног Краљевства*, Case C-337/89, European Court Reports I -6103.
4. *Lesoochránárske zoskupenie VLK v. Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky*, C-240/09, European Court Reports 2011 I-01255.
5. *Procureur de la République v Association de défense des brûleurs d'huiles usagées (ADBHU)*, Case 240/83, European Court Reports 1985 -00531.

4.4. Пракса Интерамеричке комисије за људска права и Интерамеричког суда за људска права:

1. *Awasi Tingni Community v. Nicaragua*, Inter-American Court of Human Rights, Judgment Series C No 79, 31.08.2001.
2. *Claude-Reyes et al. v. Chile*, Inter-American Court of Human Rights, Judgment, Series C No. 15, 19.09.2006.

3. *Indigenous Community Yakyé Axa v. Paraguay*, Inter-American Court of Human Rights, Judgment Series C No. 125, 17.06.2005.
4. *Kawas-Fernández v. Honduras*, Inter-American Court of Human Rights, Judgment Ser. C No. 196, 03.04.2009.
5. *Kuna of Madungandí and Emberá of Bayano Indigenous Peoples and Their Members v. Panama*, IACHR Merits Report No. 125/12, Case 12.354, 30.11.2012.
6. *Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize*, IACHR Report No. 40/04, Case 12.053, 12.10.2004.
7. *Metropolitan Nature Reserve v. Panama*, IACHR Report No. 88/03, Case 11.533, 22.10.2003.
8. *Saramaka People v Suriname*, Inter-American Court of Human Rights, Judgment Ser. C No. 172, 28.11.2007.
9. *Yanomami v. Brazil*, IACHR Resolution No. 12/85, Case No. 7615, 05.03.1985.

4.5. Практика Афричке комисије за људска права:

1. *Socio-Economic Rights and Accountability Project v Nigeria*, African Commission on Human and Peoples' Rights, 2001, <http://caselaw.ihrrda.org/doc/155.96/> 05.06.2016.
2. *Endorois Welfare Council v. Kenya*, African Commission for Human and Peoples' Rights, Case No. 276/2003, 2009.

4.6. Практика Комитета УН за људска права:

1. *Apirana Mahuika et al. v. New Zealand*, Communication No. 547/1993, U.N. Doc. CCPR/C/70/D/547/1993 (2000).
2. *Bordes and Temeharo v. France*, Communication No. 645/1995, U.N. Doc. CCPR/C/57/D/645/1995 (1996).
3. *EHP v. Canada*, Communication No. 67/1980. U.N. Doc. CCPR/C/OP/1 at 20 (1984).
4. *E.W. et al. v. The Netherlands*, Communication No. 429/1990, U.N. Doc.

ССPR/C/47/D/429/1990 (1993).

5. Lansman et al. v. Finland, Communication No. 511/1992, U.N. Doc. ССPR/C/52/D/511/1992 (1994).

4.7. Пракса Комитета за економска, социјална и културна права:

1. Извештај Азербејџана поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1990. U.N. Doc. E/1990/5/Add.30.
2. Извештај Гвајане поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1990. U.N. Doc. E/1990/5/Add. 27.
3. Извештај Либије поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1990. Libyan Arab Jamahriya, U.N. Doc. E /1990/5/Add.2.
4. Извештај Украјине поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1994. U.N. Doc. E/1994/104/Add.4.
5. Извештај Уругваја поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1990. U.N. Doc. E/ I 990/6/Add. 10.
6. Извештај Перуа поводом имплементације Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима, 1990. Peru, U.N. Doc. E/1990/5/Add. 29.
7. Општи коментар бр. 4 Комитета за економска, социјална и културна права, 1992. U.N. E/1992/23.
8. Општи коментар бр. 12 Комитета за економска, социјална и културна права 1999. U.N. Doc. E/C.12/1999/5.
9. Општи коментар бр. 14 Комитета за економска, социјална и културна права, 2000. U.N. Doc. E/C.12/2000/4.
10. Општи коментар бр. 15 Комитета за економска, социјална и културна права, 2002. U.N. Doc. E/C.12/2002/11.

4.8. Пракса Комитета за права детета:

1. Општи коментар бр. 7 Комитета за права детета, 2006. U.N. Doc. CRC/C/GC/7/Rev.1.
2. Општи коментар бр. 13 Комитета за права детета, 2011, U.N. Doc. CRC/C/GC/13.
3. Општи коментар бр. 15 Комитета за права детета, 2013, U.N. Doc. CRC/C/GC/15.
4. Општи коментар бр. 16 Комитета за права детета, 2013. U.N. Doc. CRC/C/GC/16.
5. Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Јамајке о примени Конвенције о правима детета, 2003, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.210.
6. Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Колумбије о примени Конвенције о правима детета, 2006, U.N. Doc. CRC/C/42/3.
7. Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Маршалских острва о примени Конвенције о правима детета, 2000, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.139.
8. Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Пакистана о примени Конвенције о правима детета, 2003, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.217.
9. Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Словачке о примени Конвенције о правима детета, 2000, U.N. Doc. CRC/C/100.
10. Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Украјине о примени Конвенције о правима детета, 1995, U.N. Doc. CRC/C/15/Add.42.
11. Закључни коментари Комитета за права детета у вези са извештајем Узбекистана о примени Конвенције о правима детета, 2006, U.N. Doc. CRC/C/UZB/CO/2.

4.9. Пракса Комитета за укидање дискриминације жена:

1. Извештај Комитета за укидање дискриминације жена поводом члана 21 Конвенције, 2002., U.N. Doc. A/57/38(SUPP).
2. Извештај Комитета за укидање дискриминације жена са 24. и 25. седнице, 2009. U.N. Doc. A/65/38(SUPP).
3. Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са

- извештајем Бангладеша о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2004, U.N. Doc. A/59/38(SUPP).
4. Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Белорусије о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2004. U.N. Doc. A/59/38(SUPP).
 5. Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Индонезије, 2007, U.N. Doc. A/62/38(SUPP).
 6. Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Казахстана о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2001., U.N. Doc. A/56/38(SUPP).
 7. Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Монголије о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2008., U.N. Doc. CEDAW/C/MNG/CO/7.
 8. Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Парагваја о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2011., U.N. Doc. CEDAW/C/PRY/CO/6.
 9. Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Папуа Нове Гвинеје о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2010. U.N. Doc. CEDAW/C/PNG/CO/3.
 10. Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Румуније о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2000., U.N. Doc. A/55/38(SUPP).
 11. Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Сент Китса и Невиса о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2002., U.N. Doc. A/57/38(SUPP).
 12. Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Тувалуа о примени Конвенције о елиминисању свих облика дискриминације жена, 2009. U.N. Doc. CEDAW/C/TUV/CO/2.
 13. Закључни коментари Комитета за укидање дискриминације жена у вези са извештајем Републике Џибути о примени Конвенције о елиминисању свих облика

дискриминације жена, 2011, U.N. Doc. CEDAW/C/DJI/CO/1-3.

4.10. Пракса Комитета за укидање расне дискриминације:

1. Закључни коментари Комитета за укидање расне дискриминације у вези са извештајем Сједињених Америчких Држава о примени Конвенције о укидању свих облика расне дискриминације, 2001. U.N. Doc. A/56/18.
2. Закључни коментари Комитета за укидање расне дискриминације у вези са извештајем Руске Федерације о примени Конвенције о укидању свих облика расне дискриминације, 2008. U.N. Doc. A/63/18.
3. Закључни коментари Комитета за укидање расне дискриминације у вези са извештајем Словачке о примени Конвенције о укидању свих облика расне дискриминације, 2000, U.N. Doc. A/55/18.

4.11. Пракса Комитета за разматрање поштовања обавеза на основу Архуске конвенције од стране уговорница:

1. Представка против Аустрије АССС/С/2010/48, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2012/4, 2011.
2. Представка против Белгије АССС/2005/11, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2006/4/Add. 2, 2006.
3. Представка против Јерменије АССС/С/2004/8, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2006/2/Add.1, 2006.
4. Представка против Казахстана АССС/С/2004/6, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2006/4/Add. 1, 2006.
5. Представка протв Казахстана АССС/С/2010/59, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2013/9, 2013.
6. Представка против Литваније АССС/2006/16, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/2008/Add. 6, 2008.
7. Представка против Молдавије АССС/2008/30, Одлука Комитета за питања

- поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2009/6/Add.3, 2011.
8. Представка против Шпаније АССС/С/2009/36, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2010/4/Add.2, 2011.
 9. Румунија АССС/С/2004/01 против Украјине АССС/С/2004/03, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2005/2/Add.3, 2005.
 10. Представка против Европске заједнице АССС/С/2006/17, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/2008/5/Add. 10, 2008.
 11. Представка против Европске заједнице АССС/С/2007/21, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2009/2/Add.1, 2009.
 12. Представка против Румуније АССС/С/2005/15, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/2008/5/Add.7, 2008.
 13. Представка против Словачке АССС/С/2009/41, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/2011/11/Add. 3, 2011.
 14. Представка против Уједињеног Краљевства АССС/С/2008/27, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2010/6/Add. 2, 2010.
 15. Представка против Шпаније АССС/2008/24, Одлука Комитета за питања поштовања ЕСЕ/МР.РР/С.1/2009/8/Add.1, 2010.

4.12. Пракса Европског комитета за социјална права:

1. *Marangopoulos Foundation for Human Rights против Грчке*, Жалба бр.30/2005, Одлука од 6. децембра 2006.
2. Закључак Комитета 2005, Извештај Молдавије поводом чл.11 ст.3, 2005.
3. Закључак Комитета XI-2, Извештај Италије поводом чл.11 ст.3, 1990.
4. Закључак Комитета XV-2, Извештај Словачке поводом чл. 11, 2001.
5. Закључак Комитета XV-2, Извештај Франсуске поводом чл. 11, 2001.

4.13. Судска пракса појединих држава :

1. Khabisi NO and Another v Aquarella Investment (Pty) Ltd and Others (9114/2007), <http://www.saflii.org/za/cases/ZAGPHC/2007/116.html> 22.10.2016.
2. Pavel Ocepek, Breg pri Komendi, Ustavni sud Republike Slovenije, 1999, <http://odlocitve.us-rs.si/en/odlocitev/AN01755?q=Pavel+Ocepek> 10.07.2016.

5. ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

1. European Commission – Transparency - Civil Society, http://ec.europa.eu/transparency/civil_society/index_en.htm 15.06.2016.
2. Организација за храну и пољопривреду Уједињених нација, *Food security and the environment*, <http://www.fao.org/docrep/x0262e/x0262e11.htm> 11.10.2015.
3. Комисија за сарадњу у области животне средине, <http://www.ccc.org/> 01.06.2016.
4. Приручник о извештавању о људским правима на основу шест најважнијих међународних инструмената за заштиту људских права, *Manual on Human Rights Reporting Under Six Major International Human Rights Instruments*, 1997, UN Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), HR/PUB/91/1 (Rev.1), <http://www.refworld.org/docid/428085252.html> 11.02.2016.
5. Портал о информацијама из области права животне средине, www.ecolex.org 11.10.2015.